

BENEDEK ELEK
NAGY MAGYAROK ÉLETE

TARTALOM

ZÁGONI MIKES KELEMEN

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR

KÖLCSEY FERENC

WESSELÉNYI MIKLÓS

SZÉCHENYI ISTVÁN

ZÁGONI MIKES KELEMEN

Ha egy festő emberi formában akarná megörökíteni a hűséget, ajánlanám: rajzolja le Mikes Kelemen arcképét. Ha valaki a hűségnek személyi nevet akarna adni, ajánlanám: nevezze Mikes Kelemennek. Íme, egy ember, aki megható hűségével tette halhatatlanná a nevét. Aki gyermek-ifjú korában kerül II. Rákóczi Ferenc udvarába s többé el nem marad ura mellől, követi bús vándorlásaiban, megosztja vele a számkivettetés keserveit, zokog ravatala mellett s ő maga is, hosszú évek múltán, ott hunyja örök álomra szemét, ahol ura: az idegen földön, tenger partja mellett... „Egyedül, egyedül, a bujdosók közül - nagy Törökországban!”

Három évvel Rákóczi Ferenc halála után tette Mikes Kelemen e megható vallomást: - „énnekem soha semmi egyéb okom nem volt hazámat elhagyni, hanem hogy igen szerettem az öreg fejedelmet”. Valóban, Mikes Kelemennek Rákóczi szabadságharcában csak annyi része volt, hogy apródi szolgálatokat végzett a fejedelem udvarában. Őneki csak annyi része volt a nagy nemzeti megmozdulásban, hogy rajongó szeretettel csüngött Rákóczi fenséges alakján. Vért nem ontott, vért nem hullatott, ő csupán szeretett, ő hű volt, megindítóan hű lélek. Mikor Rákóczi Lengyelországba ment segítségért, követte. Mikor a fejedelem reménye füstbe ment, s folytatta útját Franciaországba, nem fordult vissza Magyarországra, holott akkor még kegyelmet kaphat vala, élhet boldogan, békén szép szülőfalujában, Zágomban, melyet annyira szeretett, melyért később, Rodostóban, sóvárogva epedett - s akkor sem hagyta el a fejedelmet.

Hűséges lelkének örök emléke az a 207 levél, melyet az idegen földön írt, s mely amellet, hogy becses adatokat szolgáltat Rákóczi életének utolsó fejezetéhez, jeles íróvá is avatja a derék Mikes Kelemen. Akár a hű embert nézem, akár a kedves tollú író: mindenképpen biztosította ő neve halhatatlanságát s megszerezte magának a késő nemzedékek szeretetét. Az ő életével való foglalkozás nem közönséges gyönyörűség, nevelő hatása, termékenyítő ereje mindig megmarad az időknek végéig.

1.

A keleti határon, rengeteg havasok alján van egy szép, nagy székely falu: Zágomban a neve. Három oldalról erdős hegyek veszik körül a falut, mely egy háromágú csillaghoz hasonló fennsíkon fekszik. Mint egy gyönyörű kert, olyan Zágomban, melynek legszebb pontján állott Mikes Kelemen szülőháza, tölgyes erdő közepén. Ennek a háznak romjait nemrég találták meg: sűrű bozóttól eltakart domb alatt. Tölgyes erdő közepén állott hát a ház, melyben Mikes Kelemen 1690. augusztus havában született. A falu felett rengeteg fenyves erdő. A falu között a Zágomban vize szalad. Körül erdő, bent a faluban is erdő: költői lélek kívánhat-e szebb helyet ennél?

Régi székely nemes család a Mikes család, de országos szerepet csak a 17-ik század elején kezdett játszani. Az egyik ág, a zabolai, idővel grófi rangra emelkedett. A mi Kelemenünk a zágomban ág sarjadéka. Apja, Mikes Pál, hű embere volt Thökölynek, de hűségeért szörnyen meglakolt: a császáriak kezére került, s Fogaras várában kegyetlen kínzásokkal végezték ki. Nem bizonyos, hogy melyik esztendőben esett Mikes Pál kivégzése, valószínűen 1692-95 között, s így Kelemen aligha ismerte édesapját. Néhány évig bús özvegyiségben élt az édesanyja, Torma Éva, azután férjhez ment Kövesdi Boér Ferenchez. Ebből a második házasságból egy leány- és egy fiúgyermek született. A leány korán elhalt, a fiú, József, később anyja tanácsára, ki anyai ágon a Huszár család sarjadéka volt, felvette a Huszár nevet, majd báróságot is kapott.

Nyolc-kilenc éves lehetett Mikes Kelemen, mikor édesanyja másodszor férjhez ment, de talán mondanom sem kell, hogy az anyai szív mélységes szeretetén ez a körülmény nem változtatott. Az a levél, melyet az édesanya később fiának Rodostóba írt s melyben hívja haza, közben meg minden követ megmozgat, hogy hazatérhessen az édes szülőföldre: megható bizonyágai az anyai szív soha el nem múló szeretetének. Kitűnik e levélből, hogy az apját vesztett fiút féltő gonddal őrizte; ha csak a szomszéd faluba bocsátotta is, „micsoda bánatot nem vitt végbe érette”. Úgy látszik, hogy édesanyja férjhezmenetele után sem érezte, hogy édesapja helyét mostohaapa foglalta el. Öregkorában szeretettel emlékezett meg a mostohaöccsével együtt töltött napokról, a „szürke lóról”, a „fürjészéről”, Huszár Józsefnek egy levele pedig arra emlékezteti az öreg bujdosót, hogy egyszer valami csinnnyel nagyon megbántotta őt.

Gondtalan, szép gyermekora lehetett Mikes Kelemennek. Tíz-tizenkét éves koráig otthon, a falusi iskolában tanult, s akkor vitték Kolozsvárra, a jezsuita kollégiumba, zabolai Mikes Ferencsel együtt, kivel azonban, úgy látszik, nem volt jó barátságban. Három évig tanult a jezsuita kollégiumban, de a tanítás eredményével, mint későbbi leveleiből kitűnik, nem volt megelégedve. Akkoriban a latin nyelv tudása volt a fő, egyébre kevés gondot fordítottak, s akik az iskolából kikerültek, ékesen beszéltek s írtak latinul, de egyéb tudományokból vajmi kevés ragadt rájuk. De ha keveset tanult a jezsuita kollégiumban, életének egy nevezetes fordulata ide fűződik: itt tért át a protestánsnak született Mikes a katolikus vallásra. Mostohaapja katolikus volt: nyilván ennek tulajdonítható az áttérése, aminthogy édesanyja, a protestáns Torma Éva is áttért. A protestáns fiúból buzgó katolikus lett: erre vall a kollégiumban készült Hit, Remény és Szeretet jelképes rajza, mellyel névnapi üdvözlétül gróf Petky Dávidnak kedveskedett s melynek hátsó lapjára azt írta latinul, hogy Petky Dávid lelki üdvösségeért háromszor gyón és áldozik, háromszor elimádkozza a rózsafüzért, négyszer testsanyargatást végez, ötször elmondja a lauretanumi és hatszor a Jézus nevééről szóló litániát.

Tizenhét éves volt Mikes Kelemen, mikor II. Rákóczi Ferenc udvarába került. Nagybátyja, Mikes Mihály, ki Rákóczinak egyik tábornoka volt, ajánlotta be Kelemen Marosvásárhelyen, 1707 tavaszán, midőn ott Rákóczit nagy ünnepek közt a fejedelmi székbe ültették. Mint apród, vagyis „belső inas” lépett a fejedelem szolgálatába, s két év múlva lett „bejáró”, vagyis belső palotaapród. Ebben a minőségében jutott a megnyerő külsejű ifjú a nagyfejedelem közvetlen szolgálatába. - Kolozsvárról csekély tudományt hozott magával, ráfért a pallérozódás, de itt erre bő alkalma is nyílt. Belekerült az udvari levegőbe, mely magyar és előkelő volt; érintkezhetett művelt emberekkel, s mert sok francia tartózkodott Rákóczi udvarában, bizonyára tanulgatott franciául, ébredezni kezdett lelkében a vágy: megismerkedni a francia irodalommal. Nyilvánvaló, hogy a fejedelem udvarának nagy nevelő hatása volt az ifjú Mikesre, de a legnagyobb hatással, természetesen, maga a fejedelem volt reá. Mint óriási szálfá a rengeteg sűrűjéből, úgy emelkedett ki a fejedelem alakja az ő szemében. Csoda-e, ha az ifjú lelkét valósággal hatalmába ejtette Rákóczi fenséges jelleme, nemes önzetlensége, a maga javával nem törődő önfeláldozása, mikor az öregebbeket is, mindazokat, akik közelében élhettek, valósággal megbabonázta?

Földi istent látott ő Rákócziban, kiben nincs gyarlóság, ki maga a földre szállott tökéletesség. Ez az az ember, kiért ő kész tűzbe-vízbe rohanni; kinek - ő maga sem tudná megmagyarázni, hogyan - halálig tartó hűségre van eljegyezgetve. Akit ő kísér állandóan, nem a fizetésért, hisz sokszor nehéz sanyarúságokat kell szenvednie oldalán, - de kísér, mert nem tud elválni tőle. Kíséri, „nem mint az árny az utazót, csak jó időben”. Behunyt szemmel követi a fejedelmet Lengyelországba, habozás nélkül Franciaországba, majd Törökországba, s bár sírva sír a szíve az édes anyaföld után, mint ahogy a hú kutyát nem lehet elverni gazdája küszöbéről, őt sem mozdítja el Rákóczi mellől sem honvágy, sem szegénység, sem semmiféle földi hatalom.

Mikes Kelemen igazi művelődése valóképpen Franciaországban kezdődik. Itt már bőséges alkalmak vannak az olvasásra. Alkalmak és ideje. Már nemcsak beszél franciául, de olvas is. Iskolai műveltsége nem eléggé alapos arra, hogy a régi, nevezetesebb francia írók műveibe merüljön, inkább könnyebbfajta regényeket, elbeszéléseket olvas, de foglalkozik történeti s egyházi művekkel is, amint az számos fordításából kitűnik. Akkoriban a franciáknál divatos volt az irodalmi műveknek levél formában való írása, s kétségtelen, hogy Mikes itt kedvelte meg ezt a formát, a divat hatása alatt írta meg törökországi életét levelekben, melyek igaz gyöngyei a magyar irodalomnak s melyek előkelő helyet biztosítottak nevének a magyar irodalom történetében.

2.

Az 1717-ik év október 10-én kötött ki Rákóczi hajója Gallipoliban. A bujdosók kis csapata közt ott van a hívek közt leghívebb: Mikes Kelemen. Férfikorának legszebb idejét éli: 27 éves. - Most még könnyen hívő lelke már közeledni látja az időt, midőn vége szakad a hontalanságnak. A török szultán háborúba keveredett Ausztria császárával, s bár, mire a bujdosók török földre lépnek, már folynak a békealkudozások, hiszi erős hittel, hogy a kötendő béke a bujdosók előtt megnyitja Magyarország kapuját: ráléphetnek az édes anyaföldre. Szabad lesz, teljesen szabad Magyarország, s mint szabad ország fiai, felejtik a múlt szenvedéseit. De ím, az erős bizakodás napról napra gyengül, a szép remények oszladoznak-foszladoznak, s a könnyen hívő lélek egyre gyanakodóbbá, kételkedőbbé lesz. Aprójára megfigyel mindent, mit lát, hall s csakhamar látja, hogy az ő ura csak eszköz volt a szultán kezében. A nagy reménysek közt indult vállalkozás vége mi lett? - *Rodostó*. Még szép a szultántól, hogy a fejedelmet és a híveit nem adja ki a császárnak, és a kiadást sürgető követelésre azt válaszolja: inkább elveszti fővárosát, semhogy a vendégszeretetet meggyalázza.

A bujdosók tehát vendégek, akik azonban nem ott vesznek szállást, ahol nekik tetszik, hanem minél messzebb a hazájuktól. Ha már ki nem adta őket a szultán, ezt a kívánságot teljesíteni kellett: így kerültek túl a tengeren, Rodostóba.

A Rodostóba való hajózás fejedelmi személyt megillető dísszel esett meg, de a fejedelem és hívei szívesen elengedték volna a díszet, ha cserében Magyarországhoz közelebb maradhatnak. Sorsuk meg volt pecsételve. Előre látható volt, hogy Rodostóból nincs visszatérés. Élhetnek csendben, kényelemben, de hazájukat nem látják többé soha.

Gallipoli, Drinápoly, Bujukdere, Jenikő: ezek a bujdosók állomásai abban a három esztendőben, amit a rodostói számkivetettség előtt kétségek és remények között átszenvedtek. A jó Mikes naplót vezet, mindent pontosan feljegyez, hogy azután később levelek formájában írja meg Rákóczi és a maga drámájának utolsó fejezetét. Ezek a levelek mintegy kiegészítői Rákóczi önéletrajzának, amely Franciaországból való eltávozásával befejeződik. - Mikesnek leveleiből ismerkedünk meg a fejedelem törökországi életének folyásával, és ezek a levelek világítják meg a hű Mikes kedves alakját, kiről e levelek nélkül talán csak annyi emlék maradt volna fenn, hogy volt Rákóczi hívei közt egy Mikes Kelemen nevű székely ifjú is... De, szerencsére, a levelek nem kallódtak el, s szinte napról napra nyomon kísérhetjük Mikest. Látjuk, halljuk őt. Részt vehetünk gyér örömeiben, sűrű bajaiban. Megelevenül az ő tollán a nyomorúságos drinápolyi szoba, az ő szállása, melyben tíz hónapig sanyargott. Négy kőfal, azon egy fatáblás ablak, melyen a szél szélire, hosszára bejöhet: ez az ő „háza”. Ha papirossal becsinálja az ablakot, az egerek és patkányok a papirost vacsorájukon elköltik. A bútorzat: egy kis faszék, az ágy a földre terítve, s a szobát egy cseréptálban való kevés szén melegíti. De nem ő a legméltóbb a szánásra: a bujdosók közül tíznek sincs ily szállása, mint neki. Hát

akinek fatábla sincs az ablakán s a hó behull a földre terített pokrócra, mit ők ágynak neveznek! „Ilyen palotákban lakunk ám mi!”

És közben mindjobban foszladozik a hazatérhetés reménysége. Azt írja 1718. május 9-én: „Még most is elég biztatást adnak, de a mind füstbe megyén, és a hazánk fele való menetelünknek sok szép vigasztalása úgy eloszlik, mint a felhő. Kétségben kell tehát esnünk? Távul legyen. Bizzunk, reméljünk, édes néném! az istenben, ha szinte minden bizonytal tudnók is, hogy meg nem adja azt, amit kívánunk. A való, *nehéz Zágon nélkül ellenni*, nehéz minden esztendőben tizenkét hónappal a vállamat terhelni, és a házasságtól messze, vagy teljességgel elesni; ez mind nehéz és súlyos dolog, ugy-e, édes néném, de azért vagyunk keresztények, hogy bizzunk.”

Mielőtt tovább mennék, megjegyzem, hogy az „édes néném” képzelt alak. Sokáig azt hitték, hogy valósággal élt Konstantinápolyban Mikesnek egy nőrokona, akihez e leveleit írta, de ma már kétségtelenül bizonyos, hogy Mikesnek a levélformához volt szüksége az „édes néném”-re, s hogy a leveleket sem akkor írta, amely időről azokat keltezte, hanem később, naplójegyzetei alapján. De ha képzelt alak is volt az édes néném, a Mikes tollán eleven alakká válik, oly nagy közvetlenséggel vannak megírva e levelek. Amíg olvassuk e leveleket, jólesik hinnünk, hogy élt e nő: s ez már az író Mikes Kelemen érdeme.

A szultán 1718 júliusában megkötötte a békét a „némettel” 24 esztendőre. A passzarovici béke ez, mely egyszerre megsemmisítette a bujdosók szép reményeit. Nem hazafelé, de a török főváros felé készülődnek a bujdosók. Augusztus 15-én keltezi (1718) Mikes utolsó levelét Drinápolyból, írván: „A békekesség meglévén, itt már semmi dolgunk nincsen, meg is indítják holnap az urunkot a császári főváros felé. Már itt erősen rakodunk. Elég szekeret adtak számunkra, még többet, mintsem kellene: mert elítélheti ked, hogy minden portékámat felraktam egy kis szekérnek a negyedrésére. Az én portékám pedig nem legkevesebb a többinél. Vannak itt olyanok, hogy tízen sem rakhatnak meg egy szekerecskét.”

A szomorú karaván Bujukderében állapodik meg. Sátorok alatt tanyáznak, „mint az izraeliták”. Aztán Jenikőben szállásolják el, ahol „a tengerparton csak dohányoznak suhajtozással”. Szívesen mennének vissza a csalódott bujdosók Franciaországba, de „az udvar sem nem tiltja, sem nem javallja a fejedelem odamenetelét világosan, amelyekből kitetszik, hogy nem kívánja az odavaló menetelünket... De a fejedelmek között lévő atyafiság és barátság olyan, mint a nádszál; ha jól vagyon dolgoz, mind az atyafiság, mind a barátság fennvagyon; ha pedig rosszul vagyon, és reájuk szorulsz, csak azt mondják: nescio vos (nem ismerlek). Ez már rajtunk beteljesedett...”

Két esztendeig vesztegelnek Jenikőben. Végre megtudják, hol lesz az utolsó állomás. A neve Rodostó. Enyelgő hangon adja ezt hírül „nénjének” Mikes. Bízattja, hogy használják föl ezt a kis időt, gyakran lássák egymást s nevensenek eleget. A nagy készület miatt ő ugyan gyakorta meglátogathatja, mert annyi portékája van, hogy fél óra alatt mindenét elrakhatja. - „Mi szép dolog - írja -, mikor az embernek minden gazdasága csak egy ágy, egy kis láda és egy asztal... Akik bujdosó fejedelmet szolgálnak, hogy lehetne azoknak valamijök? A való, hogy mi nekünk ketten, hárman, kik *mindenkor vele bujdosunk*, többünk lehetne, de azt elhallgatom, miért nincsen. *Az erdélyi vér nem az adoméért szolgál, hanem a becsületért*, ha egy kis háladatlanossággal fizetnek is, azt nem tekinti.”

Bizony, ha *adoméért* szolgálta volna a fejedelmet, nem követi bizonytalan útjain. De szerette a fejedelmet, szerette példátlanul hű szeretettel, rajongással - s ez mindent megmagyaráz. Vallásos lelke megnyugszik a változhatatlanban, sőt, ha már Isten úgy rendelte, hogy nem láthatja többé szülőtte földjét, örül, hogy Rodostót jelölték ki végső állomásul; Rodostót,

melynek vidéke felséges szép. Ahol van szállás is bőven mindenki számára, mégpedig kényelmes. Ő maga egy szolgálóval külön házban lakik, s a háznak még kertje is van. Kicsi, de kert. Csak egyet lép s már a mezőn van. Egy hónap múltán már kedves enyelgéssel írja: „úgy szeretem már Rodostót, hogy el nem felejthetem Zágont. De tréfa nélkül, édes néném, mi itt igen szép kies helyt vagyunk. A fejedelemnek jobb lakóhelyt nem adhattak volna. Akármely felé menjen az ember, mindenütt a szép mező, de nem pusztai mező.” Mulatságban vékony része van, mert a fejedelem valóságos klastromi életet él. De mégiscsak jut idő arra is, hogy el-ellátogasson Bercsényi uram házához. Bizony nem a vitéz generális vonzza ide Mikest, hanem Zsuzsika. Ki ez a Zsuzsika? Kőszeghy Pálnak, Bercsényi néhai titkárának árván maradt leánya, kit Bercsényi a házához fogadott s leányaként tart magánál. Ott-ottragad ebédre, vacsorára, s bár unalmas neki órákhosszát hallgatni a vén Bercsényiné elbeszéléseit, s gyakran azt sem tudja, miről beszél, de azért szívesen unatkozik ott, mert közbe-közbe szeret ejtetheti a Zsuzsikával való társalkodásnak is.

Zsuzsika nem nagyon mutatós képű leány, de kedves. S nincs is itt más leány, öhozzá illő. Csuda-e, ha Mikes szőni-fonni kezd egy szép álmot? Ha ez az álom valósággá lehetne! Ha a hontalanság keservét megosztaná vele egy hű lélek, egy szerető hitves!

Haj de hamar szertefoszlott ez a szép álom! Bercsényiné meghalt 1723 tavaszán, s még az év őszen Bercsényi uram feleségül vette Zsuzsikát. „Hol vannak a muzsikások? - írja Mikes 1723. október 15-én. - Fújják el a tehénhús nótát és vonják el a menyasszony táncát. Mindezekből elítélheti ked, hogy ma itt házasság lesz. De azt is jó megtudni kednek, hogy lakadalom nem lesz, és hogy csak száraz kortyot nyelnek a máii lakadalomban - talán a menyasszonynak sem leszén jobban a dolga. Elég a, hogy ma esküdt meg Bercsényi úr Zsuzsival két vagy három bizonyosság előtt, de azt is titkon. Elítélheti ked, micsoda örömben vagyon Zsuzsi. Aki is bizonytal megérdemli a grófné titulust, és az istennek iránta való rendelését lehet csudálni, aki is micsoda úton veszi gondvisele alá az idegen országban levő árvákat. Édes néném, azt is ehhez teszem, hogy mi jól vannak az olyanok, akiknek elég vagyon a ládájokban; mert Bercsényi úr nem annyira a szükségért házasodott meg, mint azért, hogy vagyon módja benne. Mert üsmerek én olyat, ked is üsméri, hogy nagyobb szüksége volna a házasságra, mint Bercsényi úrnak, de non habet pecuniam. (Nincs pénze.) És nemcsak a búcsút járnak pénzzel, hanem a menyasszonytáncát is.”

Az esküvő után sokáig nem megy Bercsényi házához. Csak a hivatalos kötelesség viszi oda két hónap múltán: a fejedelem meglátogatja Bercsényit, s vele megy Mikes is, mint a fejedelem belső kamarása. Kedves meglepetés érte: Zsuzsika nemcsak szívesen fogadta, de még meg is pirongatta, hogy miért kerüli a házukat. Valószínű, hogy ez időtől kezdve ismét eljárógatott Bercsényi házához, bár erről nem emlékezik. Hamu alatt égő parázs volt ez időben Mikes szerelme, mely két év múltán újra föllobbant, hogy ismét, s most már örökre hamu alá kerüjön. Az öreg Bercsényi két évvel a természetellenes házasság után, 1725. november hó 6-án meghalt, Zsuzsika özvegyi sorba jutott. Azt hiszi a jó Mikes, most már semmi akadályja nincs, hogy egymásé legyenek. De, úgy látszik, Zsuzsikában erősebb a számítás, mint a szerelem. Mi valóképpen Mikes Kelemen? Szegény bujdosó. A fejedelem belső kamarása ugyan, de vajon mi sors vár rájuk az idegenben, ha meghal a fejedelem? Kötheti-e sorsát Mikes bizonytalan sorsához? Köthetné s kötné is, ha szeretné igaz szerelemmel. - Ám az ő részéről ennek a szerelemnek nyomát sem találjuk Mikes leveleiben. A fiatal özvegyre ezer aranyat hagyott Bercsényi és grófi címet. - A következő évben (1726-ban) az özvegy már készülődik Lengyelországba. „Valamennyi portékáját látom, hogy a ládában teszi, mintha annyi kést verne a szívében - írja Mikes. - Tudom, hogy ked azon nem törődik a ked kegyetlen szokása szerint: de legalább egy kevéssé szánjon ked, ha nem bánja is. *Én eleget vagyok azon, hogy megmarasszam.* Gondolom, hogy talám a szíve is azt

tanácsolja néki, de az elméjét nem nyerhetem meg: mert a szeme hozzászókkott tele ládákat látni, az urának pedig az erszénye sokkal kövérebb volt, mint az enyim. Ó, ha engemet cirókál is, de jövődre néz, - az ezer aranyat, amelyet hadtak néki, félti, hogy idő előtt el ne keljen. Tudja, hogy én ahhoz semmit sem tehetek, látja, hogy minden szerencsém, jószágom jégre vagyron építve. Azért nem a szívtől, hanem az elmétől kér tanácsot: mit szólhatok ez ellen? mert az bizonyos, hogy az okosság jobb tanácsot ad nekünk, mint a szívünk: mert a szív csak a jelenvalót suhajtja: az okosság pedig a jövődőről is gondolkodik. A mi mostani állapotunkban pedig arról igen kell gondolkodnunk, és nekünk bujdosóknak inkább, mint másoknak, kik jószágokban születnek, amelyeket csak a halál vesz el tőlük. És így semmit nem szólhatok a Zsuzsi szándéka ellen; mert amint a francia példabeszéd mondja: kinek-kinek kell tudni, hogy mi fő a fazakában: az én fazakamban pedig *semmi hazamenetelre való reménységem nem fő*. - Miért kívánnám én azt, hogy valaki a maga szerencsétlenségén kívül az enyimet is viselje? Még eddig ezt a mondást nem ízelítettem meg, hogy »végy el engem te szegény, ketten leszünk szegények«. Akiknek tetszik, kövessék, nem bánom, de mások se bánják, ha nem követem.”

Egy nemes léleknek Isten rendelésében való megnyugvása beszél hozzánk e sorokból. Nem vádolja szerelme tárgyát, de sőt igazat ad neki. Nem kívánhatja tőle, hogy a maga szerencsétlenségén kívül az övét is viselje. Úgy volt megírva a Végzet könyvében, hogy szegény bujdosó maradjon a sírig, s ő ezt a kegyetlenül rámért sorsot férfias lélekkel viselte.

Lelkét teljesen betölti a nagy fejedelem iránt való hűség; az ő életének már nincsen más célja: szolgálni halálig a fejedelmet.

Édesanyja minden követ megmozgatott, hogy kegyelmet eszközöljön ki számára. - Az 1717-es országgyűlés, mint a többi bujdosót, Mikest is száműzte, örökségétől megfosztotta. De egyik-másik bujdosó kegyelmet kapott, s szerencsét próbált Mikes mostohaapja, Boér Ferenc is, 1719-20-ban Károlyi Sándornál, a volt kurucvezérnél, aki bízatta is, hogy kieszközli számára a kegyelmet, s visszaadja elkobzott jószágát. Majd meghalt Boér, s most a másodízben is özvegyi sorra jutott Torma Éva indult meg fia dolgában. Levelet írt 1720. május 12-én Károlyi Sándornak, s az anyai szív szeretetével mentegeti fiát, bizonyítja ártatlanságát. Hisz csak 17 éves volt, mikor kivették a kolozsvári kollégiumból, az ő tudta s akarata nélkül, s adták Rákóczi udvarába, aki kivitte idegen országokba. Igaz, hogy a gyermek kapott „a külső cífraságon”, de nem rossz szándékból követte Rákóczit, ezért nem érdemelte meg a számkivetést.

Úgy látszik, Károlyi azt válaszolta az anyának, hogy nem elég, ha ő kér kegyelmet a fia számára, a fiúnak is kell azt kérnie. Írt is az elkeseredett szívű anya Rodostóba, mégpedig 1722. december 22-én. A levél Kolozsvárt kelt s azt írja benne többek közt: „Engem tudósíts, a gráciát mindjárt megszerzem; de míg kedvedet nem látom s akaratodat, addig semmiben nem munkálkodhatom; mivel azt mondták, hogy addig nem szereznek, míg nem tudják, van-e kedved vagy nincsen? Én úgy hiszem, ha nem igyekszel, engemet csak kevés idő múlva sem látsz, mert a sok mindenféle keserűség meggyőzött. Bárcsak az én halálom előtt való látásodban örvendeztetne meg engemet az én Istenem! Azért az ő felsége hűségére igyekezzél bejönni. Ifjúságod virágát mi haszna ott eltöltened, *egy emberbe reménységedet vetned*: ha meghal, mit csinálsz? Az igaz, hogy jószágodat mind másnak adták, én semmit sem bírok benne. Jobb az magad hazájában lenned, hogysen az idegenek között!”

Mit válaszolt Mikes az édesanyjának, nem tudjuk, de bizonyos, hogy kegyelemért nem folyamodott. Nem, jóllehet valósággal epedett a szíve szülőföldje után. De szíve epedését, az erős honvágyat legyőzte megható hűsége a fejedelem iránt.

Amellett, hogy végtelenül szerette a fejedelmet, a becsület sem engedte, hogy elhagyja azt az embert, ki hozzá mindig kegyes volt; elhagyja most, a bús számkivetettségben, mikor legnagyobb szüksége volt rá a betegeskedő fejedelemnek. Édesanyja levelét haláláig őrizte, s hogy mily mély hatást tett rá e levél, megható bizonyosága az a néhány sor, mit alája írt: „Óh édes Jézusom, hálákat adok szent felségednek, hogy annyi sok bujdosásom után árva szolgálódnak megadtad levelét látnom! Áldassék a te szent neved, hogy még megtartottad szegényt! Tartsd meg dicsőségedre tovább is és add meg, édes teremtőm, árva szolgálódnak azt a vigasztalást, hogy még ez életben láthassam és dicsérhessem szent nevedet *vele együtt*, - ha ez a te akaratod; a másban pedig örökké imádhassuk szent felségedet szent országodban.”

Isten nem adta meg Torma Évának azt a vigasztalást, hogy fiát keblére ölelhesse, a fiúnak, hogy csókolhassa az áldott kezeket. Isten úgy rendelte, hogy társtalanul, hazátlanul élje életét, utolsó nap hagyva őt, az öreg embert, a bujdosók közül. Nyilvánvaló, hogy volt egy rövid időszak életében, midőn Kőszeghy Zsuzsikának is része volt Rodostóban való maradására. De ím Zsuzsika elutazott Lengyelországba, ő meg marad tovább is a fejedelem mellett. Időnként még leveleket váltanak, aztán a levelek is elmaradnak... Hatvanéves ember volt már Mikes Kelemen, mikor Jaroszlavból levelet kapott özvegy Kajdacsy Péternétől. Ez a levél özvegy gr. Bercsényi Miklósné 1750. március 21-én bekövetkezett halálát közölte az ősz Mikessel, aki akkor már egyedül hallgatta „tenger mormolását, tenger habja felett futó szél zúgását, egyedül, egyedül, a bujdosók közül, nagy Törökországban”...

3.

Ha volt valami vékony reménysége Mikesnek, hogy meglátja valaha szülőföldjét, az is szertefoszlott a nagy fejedelem 1735. április 8-án bekövetkezett halálával. A hű ember állandóan ott van kedves ura mellett, szívszorongva látja erejének hanyatlását. Mióta Bercsényi elköltözött Rodostóból, egyhangú, szomorú volt az élete, egyik nap alig különbözött a másiktól: valóságos kolostori életet élt a fejedelem, óráról órára meg volt szabva a napi teendő, s Mikes nagy lelkiismeretességgel végzé hivatalát. A kolostori életnek vége lett Rákóczi halálával, de még szomorúbb következett utána: az árvaság. „Az Isten árvaságra teve bennünket - zokogja végtelen fájalmát Mikes -, és kivéve ma közülünk a mi urunkot és atyánkot”... Olyanok, mint a nyáj pásztor nélkül. „Rendszerént - írja 1735. május 17-én - mennél inkább távozik az ember a keserűséget okozó októl, a keserűségnek súlya annyival inkább könnyebbedik, és az idő lassanként mindent elfelejtet velünk. És mennél távolabb legyen az ember valamitől, annál kisebbnek tetszik. De itt nem úgy van; mert úgy tetszik, hogy nevedik és nem kisebbedik az urunk után való keserűségünk. Mert hovatovább jobban észrevesszük, hogy micsoda atyánkat vesztettük el, és hogy micsoda pásztorunk hagyott el.”

Ugyane levelében írja, hogy a porta megkérdezte őket: kívánják-e, hogy a fejedelem nagyobbik fiát ide hozzák. Erre mind ráállottak. Aztán a porta tíz tallért rendelt napjára, hogy azt osszák fel ama magyarok közt, kik a fejedelmet szolgálták. Ők azonban erre nem állottak rá, mert a fejedelemnek sok régi idegen szolgálója is volt. Azt határozták, hogy mind, magyarok és idegenek, kik továbbra is itt maradnak, éljenek ebből a pénzből, míg a fejedelem fia megérkezik. És még egy nevezetes eseményt ad hírül e levélben: „eddig csak belsőképpen voltam magyar, vagy székely; de már külsőképpen is; mert huszonkét esztendő múltán, ma tettem le a francia köntöst”.

Akármerre fordul, mindenütt azokat a helyeket látja, hol Rákóczi lakott, járt és beszélt velük. „Most pedig azokat a helyeket csak pusztán látom és azok a puszták helyek keserűséggel töltik

be szíveinket. Elhagyattunk jó atyánktól és könnyhullatással vigasztaljuk árvaságban való maradásunkat.”

S nem elég ez a szomorúság, még attól is kell félnie, hogy az egész ház gondja reá szakad, mert Sibrik, az udvarmester betegsége nehezedik minden nap. Türelmetlenül várják az ifjú fejedelem megérkezését. A tíz tallér éppen az életre elég, fizetés ebből senkinek sem jut. De levél jön az ifjú fejedelemtől, amelyben „szép ajánlásokat” tesz neki. Ám ő már sokat csalódott, s bizalmatlanul fogadja a szép ajánlásokat. Csak füstbe ne menjenek! Ki tudja, micsoda természetű? „Az atya ugyan nagy reménységgel volt felőle, csak meg ne csalta volna magát. Én semmi ítéletet nem teszek felőle, meglássuk, mikor eljő. Az Isten segítségével azt feltettem, hogy úgy adom kezeiben minden jószágát, amint az apja hadta. És, ha lehet, az igazságot előttem viselem, hogy mindenekről számot adhassak; nem azért, hogy kedvét találjam, hanem azért, hogy Isten áldása legyen rajtam.”

A bujdosók kicsiny seregében is vannak irigy emberek, s a hű ember el van rá készülve, hogy befeketítik majd az ifjú fejedelem előtt. De az ő lelkiismerete tiszta, nyugodt lélekkel várja a napot, melyen a fejedelem két fia megérkezik. Mert azt hitték, eljő mind a kettő. De csak az idősebb, József érkezett meg, 1736. december havában. Már az első találkozás alkalmával nem tett jó hatást reá Rákóczi József. Úgy vette észre, hogy „haragos”. De azért örül, legalább a sok bajtól megmenekedik. Mert közben meghalt Sibrik, s a háztartás gondja egészen reá nehezedett. A személyzet nem akart engedelmeskedni, nem akarta elismerni őt fejének. Voltak, kik azzal rágalmazták, hogy a fejedelem vagyonát magánál tartja. (Hogy mi csekély vagyon maradt a fejedelem után, azt megírja egy levelében Mikes, s közöltem is a levelet Rákóczi életrajzában.) Csakhamar kiderült, hogy az ifjú fejedelem, kit vigasztalásukra vártak a bujdosók, szomorúságukra jött. Azt a szép rendtartást, mit apja szabott volt, harmadnap felfordítá, s „csak a nagy rendtelenség ködje” szállotta meg házukat. „A rendet nagy rendtelenség követte; az okosságot a hebehurgyaság; a kegyességet a harag és az idegenség, úgyannyira, hogy harminc esztendőtlől való bujdosásunk oly súlyosnak nem tetszett, mint már ez a három hónap. Most suhajtjuk leginkább a mi megholt urunkot; mert szomorúan kell néznünk az atyja és a fia között való nagy különbséget. De már ebben benne vagyunk.”

„Mihent ide érkezett - írja tovább Mikes -, az atyjának minden jószágát híven keziben adtam. Való, hogy káromlás nélkül nem maradtam; mert a hamis atyafiak sokkal vádoltanak, és a hamis vádolásra a fejedelem sokat vizsgálódott utánam alattomban; de becsületes megsértésére valót semmit nem talált. Ezt nekem maga is megvallotta.” Ezt megvallotta s ezzel meg kellett elégednie a hű embernek, még csak „Isten fizessét sem mondott” azért, hogy jószágára, cselédjeire gondot viselt!

Most egyszerre eszébe jutott a bölcs fejedelem jövendölése: „Sokszor megemlegetsz engemet: de akkor késő lesz!” Mert volt egyszer, egyetlen egyszer Mikesnek kellemetlen jelenete az öreg fejedelemmel. Egy számadás alkalmával, a fejedelem valami csekélységre megjegyezte, hogy drágán fizették meg, s inkább nem is kellett volna azt megvásárolni. Az érzékeny lelkű Mikes azt hitte, hogy a fejedelem kételkedik az ő becsületében, s felindultan válaszolta, hogy, ha kételkedik benne, vásároltasson mással. A fejedelem semmit sem szólt, csak elfordult Mikestől. Másnap a fejedelem, mikor bement hozzá, egy szót sem szólt Mikeshez. Aztán nem szólt hozzá a következő napon sem. „Az már nekem nehéz volt - írja Mikes -, mert megismertem ostoba cselekedetemet. Harmadnapján már nem tűrhettem, bemegyek utána az íróházba, ott eleibe borulok és könnyes szemmel csókoltam kezét és kértem bocsánatot. Erre az a ritka nagy ember megölelt és mondja: »Megbocsátok neked, - sokszor eszedbe jutok neked, ha meghalok, - sokszor megemlegetsz engemet, de akkor késő lesz.« Ha akkor sírva hallottam ezeket a szókat, most könnyes szemmel jutnak eszembe. Be is teljesedtek.”

4.

Mi történt? Megszakadnak a rodostói levelek, s több levelet Csernavodából meg Vidinből keltez Mikes a képzeletbeli nénének. Az történt, hogy az orosz és a török közt kitört a háború. Károly császár, mint a cár szövetségese, belekeveredett a háborúba, s ezzel megszegte a passzarovici békét. A porta érkezettnek látta az időt, hogy kihasználja a bujdosókat. Azt hitte, hogy a Rákóczi névvel zavarokat támaszt Magyarországon s ezzel gyengíti Károly császárt, ki III. Károly néven Magyarország királya volt. Mikesnek nem tetszik a dolog, mikor hallja, hogy az ifjú fejedelmet Konstantinápolyba rendelték. Söhajtván kérde, vajon mit csinálna most a szegény fejedelem, ha élne? Mert sokszor hallotta szegénytől, hogy „nem kívánja a portának a némettel való hadakozását; mert irtózik a törökkel való hadakozástól, és hogy inkább szereti itt halálát, mintsem azt látni, hogy érette rablásokat tegyenek Erdélyben. Elég a, hogy mi béme gyünk, Isten tudja, mire.”

Az ifjú fejedelem elment Konstantinápolyba. Kísérte Mikes is. Már Erdély trónján látta magát a hiszékeny ifjú s hetykén mondotta: „Nem halok én itt meg, mint az apám!” A jó Mikes pedig azt gondolta magában: „talán még Erdélyben sem”.

Az ő tapasztalt esze jól látta, hogy csak ijesztgetésnek használja őket a porta. Hogy úgy bánnak velük, mint a gyermekkel. A porta azt gondolja, hogy „mihent Vidinbe érkezünk, az egész Magyarország és Erdély lóra ül és hozzánk jó. Talán úgy lehetne, ha az öreg urunk élne. De most, hogy hozzánk jöjjön valaki, Isten ne adja.”

Az 1738-ik év január havában kapta meg Rákóczi József a szultántól az atnamét, melyben elismeri Erdély fejedelmének, ő meg viszont hűségre kötelezte magát. Aztán elindult az ifjú fejedelem a dicstelen, megalázásokkal, keserű csalódásokkal teljes útra. Március havában érkeztek meg a Mikes által nagy falunak nevezett Csernavodába. Innét a fejedelem Mikest Bukarestbe küldötte, köszönteni Konstantin vajdát, aki „nagy becsülettel és nagy pompával fogadta” őt. Bukarestből Csernavodába visszatért Mikes, s épp akkor kapta a fejedelem a nagyvezér levelét, melyben 30-40 ezer embert ígért neki. De Mikest nem téveszti meg a nagyhangú ígélet. Az a rendelet, hogy Vidinbe kell menniök. Mire? Hát elmennek Vidinbe, hol nagy ünnepléssel fogadják. Szomorú vigasságnak nevezi ezt az egész vállalkozás iránt bizalmatlankodó Mikes. A nyár folyamán megérkezett a nagyvezér, s Rákóczival együtt elmentek Orsova alá. Innét Rákóczi fölkelésre szólította a magyarokat. A szózatnak semmi visszhangja nem támadt. Ellenben Károly császár díjat tűzött ki Rákóczi fejére. Orsovát bevették, s ezzel vége is volt a dicstelen vállalkozásnak. Erdélybe nem mennek, s Mikes, kinek a szíve úgy eped a szülőföld után, örül, hogy Erdély helyett Vidinbe fordulnak vissza! Inkább ne lássa hazáját, semhogy a török végigrabolja! A nagyvezér a leglealázóbb módon viselkedett az ifjú Rákóczival. Hitegette, hogy majd bizalmasan tárgyal vele, de a kitűzött időben sohasem fogadta. Megérkeztek Vidinbe, s ott egyszerűen faképnél hagyta.

Nem volt elég a keserű csalódás, a betegség is meglepte az ifjú fejedelmet. Titkolta a betegségét, pedig arca összeesett, teste felpuffadt. Aztán jött a rendelet, hogy Csernavodán kell telelniök, ezen a mocsaras, egészségtelen helyen. A Dunán utaznak Csernavodába, elhaladnak Nikápoly mellett: itt szakad a Dunába az Olt folyó. Az Olt, az Mikes szép hazájának a folyója! „Csak azt sem láthattam suhajtás nélkül: mert olyan édes hazából foly ki, ahonnét harmincegy esztendőttől fogvást vagyok kirekesztve” - sír fel Mikes szívében a honvágy. Harmincegy esztendeje! S reménye sincs már, hogy rálépjen e földre.

A fejedelem súlyos betegen érkezett Csernavodára. Bizalmatlan mindenki iránt. Indulatos, szeszélyes, senkit sem akar megtúrni a közelében. Mindenkit eltilt magától, még a borbélyait

is. A cselédek elküldi a szállásáról. Az utolsó napokban ereszti maga mellé Mikest. A boldogtalan fejedelem 1738. november 10-én kiszenvedett. Éppen 38 éves volt. Mikes elsíratja őt is. Gyöngéden, kíméletesen ír a haláláról. „Ebben a fejedelemben ami fogyatkozás volt - írja -, nem a természettől volt, hanem a neveltetéstől. Esze szép volt, szíve jó. De a haragról soha meg nem intették. Noha az mindjárt elmúlt, de gyakorta jött elé. Se azt néki nem tanácsolták, hogy kívánja magát szerettetni másokkal. Egyszóval, ha az atyja nevelhette volna, mind más természetű lett volna.”

Tehát: ismét fő nélkül maradtak a bujdosók. Az ifjú fejedelem halála után meghalt még valaki a bujdosók közül (név szerint nem említi Mikes), s mélabúsan mondja: nemsokára nem is lesz szükségük főre, amennyin maradtak, egy szilvafának is elférnek az árnyékában... És folytatja tovább ezen a mélabús hangon, melyből kisír az önvád hangja is: „Aki minket teremtett, annak légyen meg akaratja rajtunk. Ő minket például tett az egész nemzetünknek, és boldogok azok, kik tanulni fognak rajtunk, kik az országgal együtt tartanak, és akik fűsthöz hasonló okból el nem hagyják nemzeteket és örökségeket. Adja Isten, hogy soha senki bennünket ne kövessen, és irtózva halljon beszélni a mi hosszas bujdosásunkról. De, kedves néném, mink voltunk-e első példák? Bizony nem. Mi tanultunk-e másokon? Nem. Mások fognak-e tanulni rajtunk? Nem. De miért? Mert mindenkor egyféle okok vezették, vezetik, és vezetni fogják az embereket az olyan állapotra, mint amelyben mi vagyunk. Hanem csak a léssen szerencsésebb, akit az Úr mintegy fogságba tesz a maga jószágában. Mert énnekem soha semmi egyéb okom nem volt hazámat elhagyni, hanem hogy igen szerettem az öreg fejedelmet. Noha a mennyei atyám előtt más okból kellett elhagynom. Imádnom is kell rendelését.”

Megindult szívvel olvassuk a nemes lélek e vallomását. Ha semmi egyéb: e vallomás a legnagyobbak közé avatja Mikes Kelement. Az önzetlen hűségnek örök időkre szóló emléket állított ez egy sornyi vallomásában.

5.

Rodostó második hazája lett a bujdosóknak, s ha már nem borulhattak az édes anyaföld kebelére, szerettek volna visszajutni ide. Ám egyelőre a porta másként rendelkezett velök. Az ifjú fejedelmet, bár végrendeletében azt kívánta, hogy édesatyja mellé temessék, Csernavodán temették el, az ottani görög templomban. (Csak később helyezték a holttestet az apa holtteste mellé.) A porta összeíratta a fejedelem holmiját, melyre Mikes ügyelt eddig, mindent lepecsételték, Mikes pedig más szállásra költözött. Várta a további rendelkezést. Az árván maradt bujdosók feje Csáky lett, s úgy őt, mint Zayt és Mikest a porta a magyar határszélekre rendelte, nevezetesen Vidinbe, Kocsinba, és Jászvásárba. Valószínűen az volt a feladatuk, hogy az erdélyi és magyarországi elégedetlenekkel érintkezzenek. Hogy Mikes, kit Jászvásárba rendelték, mit csinált, arról nem emlékezik leveleiben. Ha már Rodostóba nem mehetett, örült, hogy elhagyhatta a mocsaras Csernavodát, s útjában, ha Erdélyt nem is láthatja meg, „de meglátja a köpenyegit, mert az erdélyi havasok mellett” mennek el. „Ha Zágonban sert nem ihatom is, de iszom a Bozza vizéből...” Így enyeleg a jó Mikes, de szomorú enyelgés ez. Mely rettenetes fájdalmat okozhatott szívének, midőn elment az erdélyi havasok mellett, melyeknek túlsó oldalán rejtőzik Zágon és ő nem mehet oda! Vajon áll-e még az ősi ház? Kik a lakói? Ha bár találkoznék valakivel útjában, hazájabelivel, ki hírt hozhatna szülőföldjéről! Ez a reménység izgatja, mikor útra kél, kíséri egész útjában. Ez a remény is csalóka volt.

Bukarest volt az első állomása, hol a havasalföldi vajdával kellett találkoznia. Pompával fogadták, volt a fejedelemtől, s az ő hintáján folytatta útját Jászvásárba. A vajda katonái kísérték a hintót, de kellemetlenül érezte magát. Attól tartott, hogy osztrák katonákkal találkoznak, s nem kedve szerint kerül haza a hosszú hontalanság után. Szomorú, keserves egy

út volt ez. Oly közel Zágonhoz és nem mehet haza! „Az Úr befödözte előttem az odavivő utakat”, sóhajtja bús megadással.

Aztán megérkezett Jászvásárba. Ott bőven ellátták ugyan mindennel, de majd megölte az unalom. „Amiért ide küldöttek, az, látom, hijába való lesz” - írja Mikes, de azért nem mozdulhat Jászvásárból, jóllehet nagy volt a felfordulás a városban a muszka sereg közeledése miatt. Otthagyta volna Jászvásárt, de ehhez a hoszpodár engedelmé volt szükséges, az pedig egyebütt volt a seregével. Közben a muszka sereg megveri a moldvait, a lakosság esze nélkül menekül Jászvásárból, s most már Mikest is útjára eresztik. Nagy aggodalmak közt utazott vissza, de egész útján senkivel sem találkozott. „Mintha csak én lettem volna egyedül az egész országban, vagy mintha az egész föld elszaladott volna előlem.” Szerencsésen megérkezett Bukarestbe, hol a vajda olyasvalamire akarta rávenni, amit Mikes „becsületével és nemzetségével” nem tartott összeegyeztethetőnek. Ezzel elvesztette a vajda kegyét, s meg kellett szenvednie becsületességeért. Pénze fogyatékán volt, s ez nem elég: súlyosan meg is betegedett. Az 1739-40-iki telet betegen, fűtetlen szobában sanyarogta át, nagy nélkülözések közt.

Csak májusban hagyhatta el Bukarestet, hová időközben megérkezett Zay „úrfi” is. Itt, Bukarestben halt meg egyik bujdosó társuk, Pápay, a nagy fejedelem követe. Mikessel együtt jött volt Bukarestbe az akkor már súlyos beteg ember, hogy ott gyógyíttassa magát. Gyógyulás helyett halál várt itt reá. Most már csak négyen voltak mindössze még azok közül, kik a nagy fejedellel együtt bujdosnak Törökországba. Méla kedvvel indul vissza Rodostóba, „a megunt s mégis kedves városba és szomorú lakóhelyre”. Június 27-én értek oda. Többé nem is hagyta el Rodostót.

A porta tovább is gondoskodott arról a néhány emberről, kik Rákóczival kibujdosnak vagy később szolgálatába szegődtek. De Mikest most erősebben elfogja a honvágy, mint valaha. Az ő itten való életének nincs célja már. Befejezte fenséges hivatását. A bujdosók szívét újabb reménység dobogtatja meg: III. Károly meghalt, s leánya, Mária Terézia lett Magyarország királya. Folyamodnak kegyelemért. S bizakodnak, hogy megesik rajtuk az ifjú királynő szíve. Hisz ők már öreg, ártalmatlan emberek: miért ne bocsátanak haza? Miért ne engednék meg, hogy az édes anyaföld porával egyesüljön poruk? Keservesen csalódtak. A királynő azt mondta, mikor elejébe terjesztették a kegyelemkérő levelet: „nec nominetur in nobis!” (Ne is említsék előttünk!) A jó Mikes keserű gúnnyal írja 1741. szeptember 15-én: „Tartozunk meghálálni a királynénak hazánkból való kirekesztetésünket, mivel ott az élet fogyatkoztatására több ok vagyon. Itt nincsen bajunk se tisztartóval, sem számvetővel. A perlekedésben a fejünk nem fáj. A kvártélyos nem szomorgat. A jószág szerzésén vagy elvesztésén nem törődünk. A más sorsát, tisztségét, előmenetelét, udvarházát nem irigyeljük. Gondolom, hogy más sem irigyli a mieinket. A gazdasszony zsímbeledését nem halljuk, se sopánkodását, hogy ez vagy amaz nincsen. Abban nem törjük a fejünket, hogy a gyermekeinknek micsoda jószágot hagyjunk, mint neveljük, micsoda tisztséget, házasságot szerezzünk nekik.” A vallásos lelkű ember megnyugszik sorsában, s több próbát nem tesz a szabadulásra. Éli tovább az egyforma életet, ameddig Isten élni rendelte. „A ma olyan, mint a holnap, a holnap is csak olyan lesz, mint a ma volt.” Ez az egy mondat fejezi ki az ő élete folyását. Gyérülnek a levelei, majd abbahagyja: nincs már mit feljegyezni a naplójába. Lelke elmerül a vallás-erkölcsi könyvek olvasásában, s hogy meg ne ölje az unalom, azokat fordítgatja magyarra. Már 1724-ben fordította *Az ifjak kalauza az Isten útjában* című ifjúsági munkát, s e munka hatása látszik meg ama törökországi leveleiben, melyekben az erdélyi nemes ifjak és leányok nevelésével foglalkozik, mégpedig nagyon elítélően. Egy egész sereg francia munkát fordított le ezenkívül, java részét a 40-es években, mikor „egyik nap olyan volt, mint a másik”, vagyis nem történt semmi. Összesen 12 vallás-erkölcsi munkát ültetett át franciából magyarra,

egyiket-másikat bővítve is a maga gondolataival, de mind e munkák kéziratban maradtak, nyomtatásban sohasem jelentek meg. Valóképpen arra valók voltak, hogy a hontalan ember lelkét elfoglalják. Sokkal több figyelmet érdemel a *Mulatságos napok* című munka, mely regényes, kalandos francia elbeszélések gyűjteménye. E könyv eredetijét valószínűen még Jenikőben kapta Bonnac márkitól, kinek házánál gyakran megfordult s kinek könyvtárából sok könyvet kapott olvasásra. Törökországi leveleiben is többet felhasznált e francia munkából, mígnem 1745-ben hat elbeszélést külön is lefordított, illetőleg átdolgozott. A mese színhelyét Franciaországból az ő kedves hazájába, Erdélybe tette át. De ami őt mint írókat halhatatlanná tette: a *Törökországi levelek*. E levelek közt a legutolsó 1758. december 28-ról van keltezve, de már az ötvenes évekről vajmi kevés levele van. Az 1757-ik év december 29-én siratja el Csákyt, Rákóczi utolsó generálisát, ki 81 esztendősen halt meg. Ekkor ketten maradtak „Zay úrfival”. Ők a legutolsó, őket hagyta legutoljára az Úr Isten - „mire? meddig? ő tudja”. Az 1758-ik év október 22-én meghalt Zay úrfi is. „Az Isten azt is kivevé a bujdosásból... Már most egyedül maradtam a bujdosók közül, és nem mondhatom, mint eddig, hogy hadd vigyék ki ezt vagy amazt előre; mert egyedül maradván, nekem kell kimenni az áldozatra. A Csáky úr halála után - írja, tovább - Zay urat tette volt a porta a magyarok fejévé, akik ebben az országban vannak a császár protekciója alatt. A szokás szerint engem tettek básbuggá (nemzetségfővé). Mert azt jó megtudni, hogy akik ebben az országban az öreg Rákóczival jöttünk, azok közül csak én maradtam. Hanem akik most velem vannak, azok újak. Micsodás a világ! Mennyi változáson mentem már által, de az Istennek gondviselése mindenkor velem volt, és vagyon mindnyájunkkal. Egész prédikációt csinálhatnék a siralomnak völgyében lévő változó életünkről. Amely változást mindaddig próbáljuk, valamég az örömek hegyére nem megyünk.”

„Vagyon immár egynéhány napja, hogy ide visszaérkeztem. Mit rendel az Úr ezután felőlem? az ő kezében vagyok. Hanem azt tudom, hogy a pornak porrá kell lennie. És boldog az, aki nem az Urnak, hanem az Úrban hal meg. Annyi hosszas bujdosásom után kell-e mást kívánnom annál a boldogságnál?”

„Az első leveletem, amidőn a nénének írtam, huszonhét esztendősen voltam, eztet pedig hatvankilencedikben írom. Ebből ki veszek 17 esztendőt, a többi a haszontalan bujdosásban töltöttem. A haszontalant nem kellett volna mondanom, mert az Isten rendelésiben nincs haszontalanság; mert ő mindent a maga dicsőségére rendel. Arra kell tehát vigyáznunk, hogy mi is arra fordítsuk, és úgy minden irántunk való rendelése üdvösségünkre válik. Ne kívánjunk tehát egyebet az Isten akaratjánál. Kérjük az üdvösséges életet, a jó halált és az üdvösséget. És azután megszűnünk a kéréstől, mind a büntől, mind a telhetetlen kívánságtól. Ámen.”

Ámen... A vallásos lelkű ember elkészült a halálra, nyugodt lélekkel várja az órát, melyben leszáll érette a halál angyala.

Erre az órára, a megváltás ez órájára még három évig kellett várnia. Nem láthatta meg hazáját, de egy nagy öröm mégis érte élete alkonyán: engedelmet kapott arra, hogy erdélyi atyafiaival levelezhessen. Már nem félték tőle. Egyedül volt, egyedül. Megifjodik a lelke, hogy bár levélben, az atyafiaival társalkodhatik. Minden levelet csak a konstantinápolyi osztrák követ-ség engedelmével küldhet el, de mindegy, csakhogy végre írhat levelet. Felkeresi levelével gróf Mikes Istvánt, ki akkor született, amikor ő „kijött a hazából”. Kérdezősködik az atyafiakról. De Mikes István tartózkodva, óvatosan válaszol, mert onnét is csak hivatalos engedelemmel mehet a levél, s az öreg Mikes nem is ír többet István grófnak. Annál sűrűbben levelez mostohaöccsével, Huszár Józseffel. A lelke, mióta Huszár Józseftől levelet kapott, állandóan otthon jár. Folyton utazik haza képzeletben, „ezt az utazást napjában gyakorta véghez viszi

igen kevés költséggel és fáradsággal”, írja kedves enyveléssel. Azt a levelet, melyet édesanyjától 1723-ban kapott, elküldi öccsének, nehogy az ő halála után méltatlan kézbe kerüljön. Lelke visszakalandozik a múltba, az édes gyermekkora. Felelevenednek a gyermekkori emlékek - jaj, ha hazamehetne, ha köztük lehetne! Aztán ajándékokat küld. Könyvet, az ő munkáját, kéziratban, gyűrűbe és pecsétbe való köveket, három kígyónyelvet: „az egyiket az ángyomasszonynak, a kettőt a két húgomnak. Legyetek okosak, mint a kígyók, és együgyűek, mint a galambok.” És hozzáteszi tréfálkozva, hogy az asszonyoknak küld tyúkot, kakast, foglyot, gerlicét, s ezt mind - levélben. A köszönetet akkor várja ezekért, mikor az ajándékot veszik.

Huszár József biztatja egy levélben: kérjen kegyelmet. Erre a levélre írt válaszában már nem tréfálkozik. Bús lemondással írja, hogy ő már ezt megpróbálta, de hajh, Törökországból nincs szabadulás. Az irgalmasságnak kapuja érdeme szerint bezáratott előtte. Vegyenek példát róla, tanuljanak az ő sorsán... Ő azonban megnyugszik Isten akaratában.

Minden leveléről azt hiszi, ez az utolsó levele. És csakugyan már el is indult érte a halál angyala. Rodostóban kitört a pestis, meglepte az öreg bujdosót is, s negyednapra, 1761. október 2-án kiszendvedett. A Hortus Hungarorumban, a nagy fejedelem kertjeinek egyikében temették el, de itt sem talált örök nyugalom: 1830-ban a temetőt kiásták, a halottak csontjait új temetőbe, közös sírba temették... Székely honfitársai újabb időben szerették volna hazahozni a szent hamvakat, - de meg kellett nyugodniuk a fájdalmas gondolatban, hogy e hamvak sohase egyesüljenek az édes anyaföld porával. Az ő hamvai elvegyültek mások hamvaival, idegen földnek porával, emléket csupán szívünkben emelhetünk neki - állíthatnánk-e jobb helyen?

6.

Hogyan kerültek haza Mikes *Törökországi levelei*? Bizonyos, hogy Mikes e művét meg akarta jelentetni nyomtatásban; hogy nem csupán a maga multságára írta azokat. De a halál megakadályozta abban, hogy a leveleket hazaküldhesse. A nagy értékű kéziratot Rákóczinak egy Horvát István nevű vén szolgája őrizte, ez adta át 1786-ban Szelim travniki pasa Mészáros nevű szolgájának, ki szolnoki fiú volt. Szelim Mészárost Bécsbe küldötte bevásárlások végett 1786 végén, s ott Mészáros megismerkedvén a *Hadi és más nevezetes történetek* szerkesztőjével, Görög Demeterrel, a kéziratot neki ajándékozta. A kézirat Görögtől Kultsár István kezébe került: ő adta ki a leveleket 1794-ben Szombathelyen. Valószínű, hogy Mikes egyéb kéziratái is Mészáros útján kerültek haza. A *Törökországi levelek* megjelent tehát 1794-ben, de alig vették észre, és jó sokáig nem látták benne a nagy történelmi és irodalmi értéket. Csak a 19-ik század második felében fedezték fel, tehát több mint félszáz évvel a megjelenése után. Toldy Ferenc, irodalom-történetírásunk atyja az, ki a levelek második kiadását rendezte 1861-ben, az eredeti kéziratok alapján. Ő állapította meg, hogy a kézirat Mikes keze írása, sőt azt is, hogy Mikes valóban élt. Mert sokan voltak, akik kételkedtek a létezésében... Toldy megállapította azt is, hogy a gróf P. E betűk alá rejtett „néne” - sohasem élt. Hogy eredetileg naplójegyzetek voltak: ezeket írta meg levelek formájában Mikes, a franciáknál akkor divatos irodalmi szokást követvén.

Toldy Ferenc kiadásában indult diadalmas útjára a *Törökországi levelek*, s Mikes Kelemen egyszerre belépett a halhatatlanság Pantheonjába. Az ő nyelve tősgyökeres székely-magyar nyelv, fűszerezve az író szeretetre méltó lényének minden kedvességével; stílusa gondos, választékos, s általában művészi színvonalra emelkedik. Nemcsak példátlanul hű lelket ismerünk meg e levelekből, de igazi író is, kinek nyelve, stílusa messzire kiemelkedik nemcsak a maga korában, de a jóval későbbi időkben is, s a mai kényes ízlésű nemzedék is

zavartalan gyönyörűséggel olvassa e leveleket, nemcsak tartalmuk érdekességének, de művészi értéküknek érdeméért is. A háromszéki fiú magával vitte Zágonból a romlatlan székely-magyar nyelvet, magával vitte fájának kedves vonásait, s azokat megőrizte a messze idegenben is, halála órájáig. Kegyeletes érzéssel száll lelkünk Zágonba, hol a családi háznak csak bús romjai vannak, s Rodostóba, hol ismeretlen sírban pihennek a leghívebb lélek porai. És ha Egerben jártok, látogassatok el az egyházmegyei könyvtárba; ott meglátjátok a *Törökországi levelek* kéziratát, a rég elporlott kezek írását. Bartakovics érsek szerezte meg Toldy Ferencről 1867-ben; azóta itt van a szent ereklye, a könyvtár egyik legdrágább kincse.

Nem, Mikes Kelemen, kinek létezésében is kétkedtek egykor, nem volt képzelt alak; élő, eleven valóság volt, s minden magyar büszke érzéssel gondol reá: *a nagy Rákóczi leghívebb embere volt ő!*

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR

Az 1799-ik év őszén porlepte utasember kopogtatott be a nagyenyedi kollégium igazgató-professzorához. Tarisznya volt a vállán, somfa pálca a kezében. Mellette állott egy eleven tekintetű, serdülő ifjú: a fia. Szóttes ruha volt rajta: az igazgató első tekintetre látta, hogy székely fiú. Az apa elémondta az igazgatónak, hogy: ő Csoma András székely katonaeMBER. Háromszékről, Kőrös faluból való. Gyalogszerrel jött ide. Azért jött, hogy a fiát - Sándor a neve - beadja a kollégiumba. Eddig otthon tanult a falusi iskolában. De a fiú nem elégszik meg ezzel a tudománnyal, tovább akar tanulni. Ide jöttek hát, ha bevénnek. S ha neki is adnának cipót, mint a többi szegény székely fiúknak.

Az igazgató-professzor beírta a fiú nevét. Nem ütközött meg azon, hogy a fiú már tizenöt éves s még csak most jó kollégiumba. Abban az időben még idősebb fiúkat is írtak be a kollégium első osztályába. Némely szülő csak azért vitte fiát kollégiumba, mert a diákot nem sorozták be katonának. Talán Csoma András uram is erre gondolt? Nem lehetne csodálni, mert az ő idejében nehéz élet volt a katonaeLET. Ő tudta, mert ő próbálta. Székely határőr volt, s a székely határőrnek addig kellett viselni a fegyvert, míg vagy a fia, vagy valaki más az atyafiságból katonasor alá nem nőtt. Ez aztán felváltotta. Megesett, hogy húsz esztendeig, de még tovább is várt egyik-másik, míg akadt, aki felváltta.

Ez a hosszas katonáskodás sok székely család leszegényedésének lett az okozója: szegény ember volt Csoma András is. Látszik abból is, hogy gyalog tette meg a rengeteg nagy utat, mely gyorsvonati utazással is kilenc óra. Hogy Csoma András és fia Kőrösről indulva mely falukon és városokon haladott keresztül, annak nem maradt meg az emléke. Valószínű, hogy nem jártak végig országúton; hogy mezei s erdei utakon és ösvényeken rövidítették útjukat; de így is bizonyára négy-öt napot megtartott a gyalogolás. Katonaviselt embernek „katonadolog” volt négy-öt napi gyalogolás oda, ugyanannyi vissza, az ifjúnak pedig nagy gyönyörűséggel telhetett az „apostolok szekerén” való utazásban. Egy atyjafia feljegyezte Kőrösi Csoma Sándorról, a gyermekről, hogy szívós természetű, erős testalkatú volt, s ha egyszer gyaloglásnak indult, a cél előtt soha meg nem pihent. Ha egy domb tetejére feljutott, nem érte be ezzel, mert kíváncsi volt megtudni, mi van a második domb háta mögött s amazon túl is. S így néha beláthatatlan távolságokig elbarangolt.

Szívós természet, erős testalkat, erős akarat: e három tulajdonság nélkül vállalkozhatik vala-e a merész feladatra: fölkeresni a magyar nemzet bölcsejét? Mert Kőrösi alig végezte a gimnáziumi osztályokat, lelkében felébredett a vágy: fölkeresni a magyarok őshazáját, megismerni ama népeket, melyeknek nyelve a mi nyelvünkkel rokon. Megszületett, megérlelődött, határozattá formálódott lelkében a vágy, s nagyszerű elhatározásától többé el nem tántorodott: e főcéljának élt, ennek a szolgálatában tanult, utazott, nélkülözött, sanyarkodott halálíg. De a magyar névnek világszerte nagy dicsőséget szerzett a szegény székely katona fia, ki a hazulról egyszer s mindenkorra kapott néhány húszassal kezdte a tanulást a nagyenyedi kollégiumban, s jóformán üres zsebbel indult a nagy útra, hallatlan sanyarkodások közt tört a cél felé, melyet diákkorában tűzött maga elé.

1.

Az 1784-ik év április 4-ikén született Körösi Csoma Sándor, tehát már tizenöt éves múlt, mikor a nagyenyedi kollégium első osztályába beiratkozott.¹ Tanárai, tanulótársai nagyon szerették. Soha sem tanárainak, sem tanulótársainak neheztelésre okot nem adott. Soha őt panaszkodni nem hallották. A munkát, a fáradságot bámulásig győzte. Termete közép-nagyságú, haja fekete volt, bőrszíne barna, arca hosszúkás, szelíd vonású; szeméből csöndes, vonzó mélabú nézett ki. Kevés, de igen nyájas beszédű volt; ha pedig ellenkező véleményen volt valakivel, makacsul mégis soha semmit sem vitatott. „Nem hiszem - írja róla egyik tanára s később hű barátja, Hegedűs Sámuel -, hogy valaha rendkívül megharagudni képes lett volna; ami neki mindenütt vonzalmat és rokonszenvet biztosított.” Öltözete csinos, de nagyon egyszerű volt; kevéssel megelégedő és takarékos. Ami pénzt tanítással szerzett, gondosan megtakarította, s abban az időben, a gazdag ifjak mellett, kik hazulról kapták a pénzt, neki volt rendszerint a legtöbb pénze. A cipó ugyan mindennap kijárt a diákszolgának (mert az volt Körösi Csoma Sándor), de hazulról egy krajcárnyi segedelmet sem kapott, s így bő része volt a nélkülözésben: idejekorán megszokhatta azt. Később is, mikor tanítványai voltak s élhetett volna jobban, nagyon szűkösen élt, mértékletes volt ételben, italban, s ebbéli szokásától akkor sem tért el, mikor a messze idegenben időnként jobbra fordultak a körülményei.

Nem volt lángelméjű, mondja róla már említett tanára, de annál nagyobb volt a szorgalma. Legkedvesebb tárgya a történelem volt. Diáktársaival sokat vitatkozott a magyarok eredetéről és őshazájáról, s mikor a gimnáziumi osztályokat végezte (1807), két barátjával fogadást tett, hogy majd, ha tanulmányaikat végezték, elindulnak a nagy útra, felkeresik a magyar nemzet őshazáját. A fogadást, mint később kitűnik, egyedül Körösi Csoma Sándor tartotta meg. De még messze volt attól, hogy a nagy útra elinduljon. Előbb még végezte a kollégium felsőbb osztályait, majd tanító lett az alsóbb osztályokban, s csak 1815-ben jutott el odáig, hogy valamelyik külföldi egyetemen befejezze tanulmányait. A göttingai egyetemre ment, ahol papságra készülő enyedi diákok részére két alapítvány volt, mégpedig angol alapítvány, 15-15 font sterling mind a kettő. A nagyenyedi kollégium ugyanis Rákóczi szabadságharcának idején csaknem teljesen elpusztult, s a derék angol protestánsok tizenegyezer font sterlinget adtak össze, hogy a kollégium újra a magyar nemzeti művelődés szolgálatába állhasson. Ebből a tizenegyezer font sterlingből került ki az a két alapítvány, melyek közül egyiknek a kamatját Körösi Csoma Sándor élvezte a göttingai egyetemen.

Mikor Körösi a göttingai egyetemre ment, tudott latinul, görögül, németül és franciául. Mondanom sem kell, hogy e két utóbbi nyelvet magánszorgalom útján tanulta meg. A göttingai egyetemen Eichhorn, a híres történet- és nyelvtudós volt legkedvesebb tanára. Tőle hallotta, hogy az arab kéziratokban a magyar eredetéről sok érdekes adat található, s ez elég volt arra, hogy nagy szorgalommal lásson az arab nyelv tanulásának. Az volt a szándéka, hogy addig nem megy Ázsiába, míg előzetesen Konstantinápolyban át nem olvassa az arab történetírók ott megtalálható műveit. De jól tudta azt is, hogy az angol nyelv nélkül nem

¹ Újabb kutatás szerint 1784. ápr. 4-én egy másik Csoma Sándor született Körösön, míg a világhíró születésének időpontja ma is bizonytalan, de ennél feltétlenül későbbi. A tudományos vita szerint valószínű, hogy Körösi Csoma Sándor 1789 tavaszán született, ez esetben a kollégiumba nem 15, hanem 10 éves korában került. A téves 1784-es adat Körösi Csoma Sándor első életrajzírójától, az Angliában élt Duka Tivadartól származik, aki Körösről bekérte a keresztlevelet; erről viszont csak mostanában derült ki, hogy egy másik Csoma Sándoré. Duka Tivadar 1885-ben megjelent könyve máig is Körösi Csoma Sándor legalaposabb életrajza, Benedek Elek is főképp ennek adataira támaszkodik.

boldogul majd az útjában: az arab nyelvvel egyszerre tanulni kezdte az angolt is. Egyik magyar diáktársától, ki éppen hazaindulóban volt, kapott angol nyelvtant. Ez átadta neki a kalapját is, mivelhogy a Körösié már igen kopott volt, mégpedig, „mert ő ingyen semmit sem akart elvenni, tíz krajcárért”.

Három évig volt Körösi a göttingai egyetemen, akkor, 1818 végén, hazajött. Egyenesen Nagyenyedre ment, hol azzal fogadta barátja és volt tanára, Hegedűs Sámuel, hogy Szigeten egyhangúlag megválasztották tanárnak. De Körösi nem fogadta el a tanárságot, az ő fogadalma nem egy lobbanékony ifjú fogadalma volt: pillanatra sem tántorodott meg abbéli elhatározásában, hogy amint kellőképpen elkészül, indul a nagy útra. Hiába biztatta Hegedűs azzal, hogy annak idején bizonyosan számíthat enyedi professzorságra is; hiába rémítgette az utazás tenger veszedelmével, legyőzhetetlen akadályaival, Körösi szilárdan megmaradt elhatározása mellett. „Innen Enyedről - mondotta Hegedűs -, ha kell, egy vesszőcskével elmegyek Londonig és senki sem bánt, de Közép-Ázsiát beutazni nem egyes embernek való feladat.” De Körösi kedvetlenül fogadta az efféle beszédet, s Hegedűs, mikor ezt látta, többé nem is próbálta lebeszélni, sőt látván szilárd elhatározását, biztatta. „Sem az itthoni szép kilátások - írja Hegedűs -, sem a csaknem bizonyos veszély, sem a barátságos kérelem nem tántoríthatá el őt céljától, ennél fogva ezentúl legjobb barátai sem nyugtalaníták többé ellenvetéseikkel, sőt biztatták és megerősítették szándékában.”

Az volt az első terve, hogy Odesszának indul, onnan Moszkvának, valamely kereskedőkarral Irkutszk felé, s úgy próbál behatolni Kína északi részeibe. E végből szüksége volt a szláv nyelvre, s ennek megtanulása végett 1819 tavaszán, hideg, zimankós időben, gyalogszerrel Temesvárra, majd Zágrábra utazott, honnan több hónapi tartózkodás után ismét visszatért Nagyenyedre. A horvátországi útra Kenderessy Mihály kormányzó tanácsostól kapott száz forint segédelmet, s ez a derék hazafi megígérte, hogy ezután is, míg a nagy utat megjárja, minden évben küld száz forintot. És Körösi jóformán üres zsebbel, 1819 novemberében elindul, hogy fölkeresse a magyar nemzet bölcsejét. A legnagyobb csendben, szinte észrevétlen indult a nagy útra. Akkoriban nem voltak újságok, melyek telelarmázzák az országot a székely ifjú vakmerő vállalkozásával, s ha lettek volna is, aligha veszik észre, mert Körösi szerény természete kerülve kerülte a nyilvánosságot, a személyével való foglalkozást.

Olvassátok csak, hogyan indult útjára Körösi. „Éppen vasárnap délután - írja Hegedűs Sámuel - látogatásomra jöven, így szólt »No, holnap isten segédelmével indulok.« Az idő most sem törlé ki azon ártatlan vidámság képét, mely akkor egész valójában előmlött. Sugara volt ez azon belső örömmek, hogy céljához közelít. Akkor barátságos beszélgetések között megittuk a búcúpoharat egy üveg tokaji mellett. Másnap, azaz hétfőn reggel, újra belép szobámba, könnyűszerűleg öltözve, mintha csak mezőre indulna frissülés végett. Körösi le sem ült, hanem csak ennyit mondott: »Még egyszer kívántam látni.« Ekkor mindketten kiindulánk a Szentkirály utcán, mely a szebeni útnak vezet. Itt a mezőn végképpen megváltunk.”

Így, minden ceremónia, minden komédiázás nélkül indult Ázsiába, akárcsak a szomszéd faluba indult volna. Csaknem üres zsebbel, de egyébként erős fegyverzetel: teljes tíz esztendeig tanult, mielőtt útnak indult. És mikor úgy hitte, hogy eleget tanult, a tíz év alatt szerzett tudományával elindulhat, pillanatig sem volt maradása otthon. A derék Kenderessy ígéretén kívül kétszáz váltóforintja volt: ezzel s „az isteni segedelemben, hazája iránt való áldozatkészségében s kiapadhatatlan lelkierejében bízva” indult el kitérő célja felé. „Nem tartozom én - mondja ő maga a *tibeti szótár*hoz írt előszavában - ama gazdag emberek sorába, akik saját költségükön utaznak, élvezetet keresve, avagy kíváncsiságból, én csupán egy szegény tanuló vagyok, akinek óhajta, hogy lássa Ázsiának különféle országait, az őskor

annyi eseményeinek e színpadát; megfigyelje a különböző népek szokásait, megtanulja nyelvüket, oly reményben, hogy ezen eredménynek hasznát a világ egykoron majd belátandja.”

A harminc éves komoly férfi, s nem a könnyen lelkesülő ifjú az, ki elhagyja hazája földét s nekivág a messze idegennek. Tisztán, világosan áll előtte a cél, mely felé halad, s érezzük jellemének eddigi ismeretéből, hogy ezt az embert csak a halál állíthatja meg útjában. Hogy, ha visszatér, nem jön üres kézzel haza.

Csodálatos, ritka jellemmel van dolgunk. Sokszoros érdeklődéssel kísérjük minden lépését, mert érezzük, látjuk, hogy nem mindennapi ember áll előttünk. Induljunk mi is, kísérjük az útjában.

2.

A magyarázatot részben ő maga adja, aprajára leírva egy jelentésben, honnan indult, mi célból, hol járt, míg az angol kelet-indiai birodalom északnyugati határszélén, a Himalája közelébe, *Szabáthu* állomásra érkezett. Itt jelentkezett Kennedy századosnál, a Szabáthuban állomásozó angol parancsnoknál, aki azonnal jelentést tett erről Umballahban székelő főnökének. Az 1825. november 28-án kelt jelentés így szól:

„Van szerencsém jelenteni, hogy egy európai utazó, ki magát Alexander Csoma de Kőrösnek nevezi s magyar alattvaló, megérkezett az állomásra. Ő külön nekem szóló ajánló levelet is hozott Moorcroft úrtól, melyet önnek tudomás végett ide zárok. Csoma úr jelenleg itt marad, egy lámának megérkezését várván, akivel néhány nap múlva Tibet felé óhajtana indulni. Utasítást kérek a nevezett úri egyénnek tervezett mozdulatai iránt.”

Másnap a főnök ezt írta Kennedy századosnak:

„Kérem önt, hogy a nevezett európai utazót Szabáthuban *tartóztassa* addig, míg a fő kormányzó Delhiben székelő ügyvivőjétől rendelet érkezik iránta.”

A fő kormányzó, ki Calcuttában székelt, lord Amherst, úgy rendelkezett, hogy Csoma adjon kimerítő jelentést magáról és terveiről, s ezt a jelentést Kennedy százados terjessze hozzá, további intézkedés végett.

Erre írta Kőrösi az alábbi rendkívül érdekes jelentést, melyből kitűnik, hogy Enyedről való elutazása után, tehát 1819. november végétől 1824. november végéig, mikor Szabáthuba érkezett, mi utat tett meg, hol tartózkodott, mit csinált.

Az 1825. január 28-án kelt s Kennedy századoshoz intézett jelentés szó szerint a következő:

Sir! (Uram!)

1. Van szerencsém elismerni közleményének vételét, mely kormányának 1824-ik évi december 24-én Calcuttában kelt feleletét tartalmazza az ön levelére, melyben Szabáthuban történt megérkezésemet felsőbb helyen tudtul adta, s miután kormányi parancs következtében az kívántatik tőlem, hogy kimerítő s érthető leírását adjam elő élettörténetemnek és foglalkozásaimnak a múltban s céloknak és terveimnek mivoltát a jövőben, és hogy mely határig óhajtom utazásaimat és tanulmányaimat folytatni: van szerencsém India főkormányzójának értesítése végett következőleg nyilatkozni:

2. Én a székely nemzetség szülöttje vagyok. Ez a magyar nemzetnek ama részéhez tartozik, mely a kereszténység negyedik századában a régi Dáciában telepedett le és jelenleg Erdély nagyfejedelemségét lakja, mely Ausztria császára uralkodása alatt áll.

3. Miután bölcsészeti és hittani tanulmányaimat elvégeztem a Bethlen-kollégiumban Nagyenyeden, három évig, tudniillik 1815. évi augusztus elsejétől 1818. évi szeptember 5-éig Németországban tartózkodtam, s ő császári királyi Felsőháznak engedelmével Hannoverában, a göttingai egyetemen hallgattam több rendbeli előadást 1816. évi április 16-tól 1818. évi július végéig. Folyamodásom következtében a hannoverai kormány egy egész éven át a „libera mensa regiát” (királyi szabad asztal, vagyis ingyen étkezés) engedte élveznem.

4. Mivel Erdélyben szlavón népség nem lakik, szülőföldemnek művelt egyénei pedig általában véve nem jártasak e nyelvben, ámbár hasznos lenne az már csak annál az oknál fogva is, hogy a szlavón írókból értesítést meríthessünk a régi magyarok történetére, látván, hogy mennyire körül vagyunk véve szlavón néptörzsektől; miután megismerkedtem több régi és újkori nyelvekkel: óhajtottam megtanulni a szlavont is. Ennek okáért Németországból visszatérvén, Temesvárra utaztam, Dél-Magyarországba, ahol 1819. évi február 20-ika és november elseje közt e nyelvvel foglalkoztam s Horvátországba, Zágrábba is elutaztam az eltérő tájbeszéd megismerése végett.

5. A liberális tudományok között legkedveltebbjeim voltak a nyelvészet, a földleírás és a történelem. Igaz, hogy hittani tanulmányaim hazámban tisztességes életpályára készítettek elő, de hajlamom a fentemlített tudományok felé ösztönzött és arra készítetett, hogy tágasabb tért keressek behatóbb művelésök végett. Mivel pedig szüleim már elhaltak s egyetlen fítestvérem nem szorult segedelmemre, elhatároztam, hogy elhagyom hazámat s keletre jövök, s ahogy lehet, biztosítván mindennapi kenyeremet, egész életemet oly tanulmányoknak szentelendem, melyek a jövőben *hasznára lehetnek az európai tudós világnak általában és különös világot vehetnek bizonyos, még homályban lévő adatokra, nemzetem történetében.* Ily célra útlevelet nyerni a császári kormánytól reményem nem volt, nem is folyamodtam tehát érte.

Nagyenyeden egy nyomtatott passzussal láttam el magamat, hogy avval bizonyos üzleti ügy alatt Bukarestbe, Havasalföldbe mehessek, s biztosítván a nagyszabedű katonai parancsnok aláírását is, 1819. évi november hó utolsó napjaiban a hegyeken át Havasalföld határára léptem. Bukarestbe való menetelemnek az volt a célja, hogy Konstantinápolyba *utazzam*, minthogy a török nyelvet némileg már ismertem. Bukarestben nem volt alkalom, hogy tanulmányokat folytassak, és mivel nem sikerült módot találnom Konstantinápolyba való továbbutazásra, ennél fogva:

6. 1820. évi január 1-én otthagytam Bukarestet, s átkelvén a Dunán, e hó 3-án Macedónia felé utaztam bizonyos bolgárok társaságában, kik onnan gyapotot hoztak s most lovaikkal teher nélkül visszafelé tartottak. Nyolc napi gyors utazás után elértük Szófiát, Bulgária fővárosát, ahonnan más bolgárok társaságában öt nap alatt elértem Filippopoliszba, mely Ruméliában, vagyis Thráciában fekszik. Innen Drinápolyon át Konstantinápolyba óhajtottam utazni, de az ott uralkodott pestis Enoszba, az Arkhipelagosz partjai felé készítetett. Elhagyván Enoszt február 7-én, egy görög hajón Khiósz és Rodosz-szigetek mellett elvitorláztam, és február utolsó napján megérkeztem Egyiptomba, Alexandriába. Szándékom volt Alexandriában vagy Kairóban időzni arabs tanulmányaim gyarapítása végett, melyekre már Európában szert tettem; de a pestisnek véletlen kiütése miatt elhagytam Egyiptomot, s egy szíriai hajóra ülve, megérkezem Ciprus szigetén levő Larnaca városába; onnan Szidon és Bejrútba - innét ismét egy más hajón Tripolisz

és Latakiába vitorláztam. Latakiából elgyalogoltam Aleppo felé, hová április 13-án érkezem meg. Május 19-én elhagyám Aleppo városát, s több karaván kíséretében egyszerű ázsiai ruhába öltözködve, Orfa, Mardin és Mosszul városáig gyalog utaztam; innen egy csónakon Bagdadba érkezem július 22-én. Bagdadból augusztus havában levelet intéztem latin nyelven Mr. Richhez, az ottani angol követhoz, mivel ő akkoriban távol volt, nyolc napi járásra, Kurdisztánban. Rich urat megérkeztemről és terveimről értesítem s pártfogását kérem. Titkára, Mr. Bellino öltönyt és pénzsegélyt adott egy Swoboda nevű barátja által, aki különben *magyarországi születésű* lévén, hozzája is külön ajánlatom volt, melynek következtében nála is laktam. Bagdad városát szeptember 4-én hagytam el, s európai öltönyben, lóháton egy karavánhoz csatlakoztam s Kermanshah felé utaztam, ahol több európai katonatiszt volt akkoron a perzsa király, Fateh Ali sah legidősb fiának, Mahomed Ali Mirzának szolgálatában. Kermanshahból Hamadan városán át 1820. október 14-dik napján megérkezem Teheránba, Perzsia mai fővárosába.

7. Teheránba érkeztemkor európai embert nem találtam, de az angol követségnél egy perzsa szolga előzékenységgel fogadott, szállást adott s egyéb tárgyakat bocsátott rendelkezésemre, melyeknek éppen akkor szükségét éreztem. November 8-án egy angol levelet írtam Mr. Henry Willock követnek, ki éppen akkor Tauriszból vagy Tebrizből jött vissza. Megismertetem őt körülményeimmel s terveimmel, és segélyért folyamodtam hozzá. A két testvérnek, Henry és George Willock uraknak, nagy hálával tartozom, szíves fogadtatásukért megérkeztemkor és nagylelkűségeikért elutazásom alkalmával; bátor vagyok reájok hivatkozni, *jellemem megtudása végett*. Az ő kegyességük folytán Perzsia fővárosában négy hónapig valék képes időzni, ahol a perzsa nyelvnek grammatikai alakjával megismerkedtem; némi haladást tevék az angol nyelvben is, és átolvastam néhány cikket, mely célom elérésére szolgált; megvizsgáltam több régi pénzdarabot a Parthus dinasztia idejéből. Teheránban hagytam európai öltönyömet s fölvevém a *perzsa viseletet*, ott hagytam minden könyvemet és iratomat, többek között a göttingai egyetemi bizonyítványt, erdélyi útleveletem és egy szlavón bizonyítványt, mely arról tanúskodott, hogy minő előmenetelt tevék azon nyelvben. Willock úr kezében hagytam egy magyar levelet, Kovács József nagyenyedi matematikai és természettudományi tanárhoz, azzal a kérelemmel, hogy levelem rendeltetési helyére eljuttassék, ha netán bokharai utamban meghalni vagy egyébként elveszni találnék. Mr. Willock Johnson-féle zsebkönyvű angol szótárával is kedveskedett nekem. Innen *örménynek öltözködve* utaztam tovább.

8. Március 1-ső napján, 1821-ben, elbúcsúztam nemeslelkű jótévedőimtől, s április 18-án megérkeztem Meshedbe, Khorasszánban. A szomszéd tartományokban akkor uralkodott háborús villongások miatt csak október 20-án folytathattam utamat némi bátorsággal, s november 18-án szerencsésen megérkeztem Bokharába. De bizonyos aggályok következtében, melyek gyakran nagyított hírekből származtak, hogy tudniillik egy erős orosz had közeledik: öt napi várakozás után elhagyám Bokharát, ahol különben a telet valék töltendő, s egy karavánal megérkezem Balkhon át Kulumba s onnan Bamian szoroson keresztül 1822-iki január 6-án elértem Kabul városát.

9. De mivel Kabul nem esett a célom felé vezető útba, s miután az ott lakó örmények által arról értesültem, hogy Mahomed Azim kán táborában, Kabul és Pesavár között, két európai katonatiszt szolgál: alkalom adódván, hogy egy

karavánnal bátorsággal tovább utazhatom, január 19-én elhagytam Kabult s Pesavár felé vettem utamat. Január 26-án Duka helységben találkoztam két francia úrral, tudniillik Allard és Venturával, akiket későbben Lahorig kísértem; mivel az évszak nem volt alkalmas arra, hogy egyenesen Kasmírba menjek s onnan a hegyláncon át Tibetbe, 1822. év március 12-én megérkeztem Lahorba és e hó 23-án továbbutaztam Amritsar és Dzsammunak; április 14-én Kasmírba megérkezem, ahol a kedvező időszak beálltáig s alkalmas útitársak végett várakoztam. Május 19-én elhagytam Kasmírt, s négy egyén társaságában június 9-én megérkeztem Leh városába, Ladak tartomány székhelyébe. Itt azt tapasztalám, hogy a Jarkand felé vivő út nehéz, költséges és *keresztényre nézve veszéllyel járó*, huszonöt nap veszteglés után elhatároztam tehát, hogy Lahorba visszatérek.

10. Július 16-án Kasmír határához értem már visszafelé való utamban, amikor *kellemes meglepetésemre Moorcroft úrral találkoztam* Himbabs folyónál. Ő egyedül volt; megismertetem őt körülményeimmel és céljaimmal s beleegyezéssel vele maradtam. Útjában Lehig visszakísértem őt, ahova augusztus 26-án érkezék. Szeptemberben Trebeck úrnak, Moorcroft társának Pitiből való visszatérte után, Mr. Moorcroft kölcsön adta nekem átolvasás végett az *Alphabetum Tibetanum* nagy kötetét, amelyben Tibetország és a tibeti irodalom felől sok tanulságost találtam. Föltettem tehát magamban, *hogy e különös nyelvnek szerkezetével megismerkedem*. Moorcroft úrnak Lehből való eltávozásakor Kasmír felé, szeptember végével, arra kértem őt, hogy engedné meg, hogy Trebeck úrnál maradjak. Ez az úr egy értelmes egyént szerzett számomra, akitől tanulhattam, s mivel ez az egyén a perzsa és a tibeti nyelveket jól tudta, az ő segítségével tetemes ismereteket szereztem a tibeti irodalomban.

11. Minek előtte Moorcroft Lehből elutazott volna, kérelmére latin nyelvre lefordítani Szentpétervárott 1820. január 17-én kelt s Ranjit Singh Pandzsáb fejedelméhez intézett, perzsa nyelven írt ama levelet, melyet Moorcroft úr segéde, a Delhiben született Mir Izzat Ullah szerzett meg, s melyet, amint később értesültem, Moorcroft Calcuttába el is küldött.

12. Miután Trebeck úrral Lehből visszatértem Kasmírban a következő télen feltett szándékom az volt, hogy időmet a tibeti nyelvnek további tanulására és abban való tökéletesbítésemre szentelem, ha tudniillik erre *segedelmet nyerek*; azon célból, hogy behatóan megismerhessem az előttem már tudvalevő számos kötetek érdekes tartalmát, melyek minden nagyobb terjedelmű tibeti zárdában feltalálhatók. Nézeteimet ez ügyre közlöttem Mr. Moorcrofttal, aki érett megfontolás után azokat jóváhagyta, s e célból csakugyan *pénzsegéllyel látott el* mindennapi szükségeim fedezésére, s megengedte, hogy Ladakba visszatérjek, sőt ajánló levelet is adott Leh parancsnokához s a janglai Lámához Zanszkárba. Elkészültem utamra s elhagytam Kasmírt 1823. évi május 2. napján, miután öt hónapot és hat napot Moorcroftnál töltöttem vala.

13. Ladak tartományba visszatérvén, Leh városát június 1. napján 1823-ban értem el, átadtam Moorcroft úr és Mir Izzat Ullah leveleit s ajándékait, melyeket magammal hoztam a Kalon (első miniszter) számára. Ez a miniszter ajánlólevelet adott a janglai Lámához, s körülbelül *nyolc font teát ajándékozott*. Lehtől délnyugatra tartva, kilenced napra Janglába megérkezvén, 1823. évi június 26-tól 1824. évi október 22-éig a zanskari zárdában - Janglában - Ladak tartomány

legdélnyugatibb részében tartózkodtam, ahol a Láma segítségével *a tibeti irodalmat tanulmányoztam*.

14. Zanszkárban való időzésem alatt ennek az értelmes Lámának ügyes útmutatása folytán nyelvtanilag megtanultam a tibetit s megismerkedtem az irodalmi kincsek néhányával, melyek 320 vaskos nyomtatott kötetben foglalvák s mely kötetek az összes tibeti tudományosságnak és vallásnak alapját teszik. Ezek pedig két osztályra szakadnak, mindkét osztály ismét alosztályokból áll - *s mindnyája az indiai szanszkrit nyelvből van kölcsönözve s a tibetire lefordítva*. Ezen óriási művek és tanulmányok jegyzékét lemásoltattam, ugyanazon rendben, amint azokat említve találjuk a nyomtatott tartalomjegyzékben. Minden munka vagy értekezés szanszkrit és tibeti címmel kezdődik, és a szerző vagy fordító és ama hely megnevezésével végződik, ahol az illető szerző élt, vagy a fordítás eszközöltetett. Mivel pedig több szanszkrit és tibeti szógyűjtemény van: magammal hoztam a legterjedelmesebbnek másolatát, mely 154 levélből áll, hat sorral minden lapon.

15. Miután már a Ladakban való hosszabb tartózkodás előnyömrre nem szolgált volna, eltávoztam onnan azzal az ígérettel, hogy az 1824-25-iki telet a Lámával Szultanporban, Kulu tartományban fogom tölteni, hogy *a tibeti és angol szótárom* összeállítására gyűjtött anyagot elrendezzem. De a Láma késedelmezett, néhány napig még Zanszkárban kényszerülven maradni.

16. A téli időszak azonban napról napra közeledett, a Láma tanácsa folytán tehát én magam keltem útra, hogy áthatolhassak a havasi szorosokon, még mielőtt az átkelés hófuvatagok által egészen elzáratnék. Szultanporba, Kulu tartományba veszély nélkül megérkeztem, és onnan Mandi, Sukti és Belasporén át, múlt évi november 26-án eljutottam Szabáthuba. Midőn Szultanporba megérkezem, azt reméltem, hogy a Láma legfeljebb tíz nap múlva követni fog. De ő nem tette, s ennél fogva már nem is remélhetem, hogy megérkezzék, mivel a himalájai útszorosok már most ez évre el vannak zárva előtte.

17. A kelet-indiai birodalomba való átléptemkor abban az erős meggyőződésben éltem, hogy a *kormány reám barátságos szemmel fog tekinteni*, azt képzeltem, hogy nevem, céljaim és tanulmányaim a tibeti irodalom terén ismeretesekek Moorcroft úr ajánlatai folytán. 1823. év április hónapban, amidőn Kasmírban valék, Moorcroft úr írt felőlem a calcuttai Asiatic Society (Ázsiai Társaság) titkárához, s arra kérte őt, hogy bizonyos nagy fontosságú könyveket küldjön meg nekem, és én viszont *saját kenem írásával megígértem, hogy hű leszek ígéreteimhez*, tudniillik, hogy szorgalmasan folytatandom a tibeti irodalom terén kutatásaimat.

18. Úgy hiszem, hogy amint kívánták tőlem, előadtam érthető modorban múltamnak történetét s foglalkozásaim irányát. Ami pedig a jövőt illeti és azt a célpontot, hová utazásaimat s kutatásaimat vinni óhajtom: csak azt a megjegyzést bátorodom tenni, hogy a polgárosult és tudományos világ máris sokkal adósa Nagy-Britanniának hasznos felfedezésekért és tanulmányokért, s úgy a műszaki, mint a szorosan vett tudományos téren eszközölt előhaladásért. Ázsiában még mindig van egy nagy »terra incognita« (»ismeretlen föld«) a keleti irodalom szempontjából. Ha a calcuttai Asiatic Society feladatául tűzné ki magának e »terra incognita« felderítését: miután a múlt négy éven keresztül, melyet ázsiai utazásaimban tölték, mindennapi szükségem fedezését *úgyis egyedül a brit nagylelkűségnek köszönhettem*: szerencsésnek érezném magamat, ha a nevezett Társaságott akként szolgál-

hatnám, hogy kutatásaim első eredményét neki terjeszteném be. De ha ez nem nyerné meg a kormány jóváhagyását, esedezem, hogy engedélyt nyerjek Moorcroft úrhoz visszatérni, akinek nagylelkűségére és szívességére vagyok egyedül utalva a jelenben; vagy ha India főkormányzója helybenhagyni méltóztatnék, legyen szabad önnek védelme alatt maradnom, míg nevezett pártfogóm visszatér bokharai útjából.

19. Szabáthuba való megérkezésem óta, jóllehet hogy szíves fogadtatásban és bánásmódban részesültem, némi aggodalmak között, de nyugodt lélekkel várok, kedvező választ remélve önnek felőlem adott jelentésére: de amidőn a felsőbb helyről jött rendelet velem közöltetett, mélyen meg valék hatva és nem kevésbé megzavarva lelkütemben, attól tartván, hogy reményeimben talán majd csalódnom kell.

Amint a körülményekre emlékezem, akként állítottam össze gondolataimat és oly irányban, ahogy azt az angol nyelvben csekély jártasságom megengedte, s alázatosan esedezem, hogy helyzetemnek ezen őszinte előadását Ön elfogadni szíves legyen és hogy azt ő Excellenciája a főkormányzó és a birodalmi tanács kellő értesítése és megnyugtató végett elküldeni szíveskedjék; legmélyebb hálám kifejezésével ő Lordságának abbeli eljárásáért, melyet személyem iránt a jövőre elrendelni jónak fog ítélni.

20. Bocsánatot kérek feleletem késéséért, írásomnak hiányos és irányomnak finomtalan voltáért, ha netalán helytelen kifejezéseket használtam volna.

Legalázatosabb szolgálója:
Alexander Csoma de Kőrös.

Egész terjedelmében közöltem Kőrösi jelentését, nemcsak azért, mert e jelentés hitelesen megállapítja, hogy negyedfél esztendő alatt hol, merre járt, mit tett, de megvilágítja egyúttal a nagy ember jellemét is. Csak arról beszél, hogy mi célból indult a nagy útra, mit tett eddig s mi a terve, hogy célját elérje, küzdelmeiről, szenvedéseiről mélységesen hallgat, holott ezekben nyilvánvalóan bő része volt. Negyven évvel később Vámbéry Ármin megtette ugyanezt az utat Bokharáig, s aki Vámbérynek erről szóló könyvét olvasta, következtethet ebből, hogy mi nagy nehézségekkel kellett megküzdenie Kőrösinek, hányszor foroghatott veszedelemben az élete s mi nélkülözést kellett elviselnie.

A Kennedy százados levelében s Kőrösi jelentésében említett Moorcroft Angolországnak Közép-Ázsiába kiküldött ügynöke volt. Ez a derék, művelt angol megismerkedvén Kőrösivel s utazásának céljával, sietett felhívni az angol kormány figyelmét a székely-magyar utazóra, ki nagy szolgálatokat tehet Angolországnak, mely az idő tájban terjeszkedett Közép-Ázsiában. Moorcroft volt az, ki Kőrösinek ajánlotta a tibeti nyelv megtanulását, amely nyelv az európai emberek előtt akkor jóformán teljesen ismeretlen volt. Kőrösi készséggel vállalkozott az úttörő munkára. Írásbeli egyezséget kötött Moorcrofttal, ki őt ellátta költséggel, mit, természetesen, később az angol kormány megtérített a derék angolnak. A tibeti nyelv megtanulása valójában eltérítette egy időre Kőrösit eredeti tervétől, de szüksége volt rá, hogy magát fenntartsa, meglegyen a mindennapja, ezt pedig nem biztosíthatta magának másként, mint ha Angolországnak szolgálatot tesz. Mert a Közép-Ázsiában terjeszkedő Angol országnak nagy érdeke volt, hogy megismerje Tibet népét, szokásait s ennek első feltétele volt, hogy valaki e nép nyelvének megtanulását lehetővé tegye.

Moorcroft abban a levélben, melyben Kőrösit Kennedy százados figyelmébe ajánlja, nagy lelkeséggel ír Kőrösiről. Elmondja, hogy Kőrösit, más néven Sekunder béget nyolc hónap

alatt a legbizalmasabb körülmények közt tanulta ismerni, s a legföltétlenebb tanúbizonyságot tehet tiszta jelleméről, eszélyességéről, a tudomány ügye iránt való odaadásáról. Elmondja, hogy mi célból indult útjára Körösi, s hogy egyben megígérte neki a tibeti nyelv megtanulását, ha mindennapi szükségait fedezik. Erre kér ő segedelmet Körösi részére s mellékelte egy 200 rúpiára (200 ezüst forint) szóló utalványt, hogy bekövetkező halála esetén azt Körösinek fizessék ki.

3.

Három hónap telt el, míg Körösi a Kennedy századoshoz intézett jelentésre választ kapott, amit érthetővé tesz az akkori közlekedési viszonyok nehézsége. A válasz kedvező volt: az angol kormány havi ötven rúpiát utalványozott Körösi részére, s most már biztosítva volt afelől, hogy folytathatja s be is fejezheti a tibeti nyelv tanulását. Amint a kormány segélyéről szóló értesítést megkapta, újabb terjedelmes jelentést intézett Kennedy századoshoz, melyben beszámolt eddigi tanulmányairól s jelezte jövőre terveit. Az 55 pontba foglalt nagy terjedelmű jelentés elején elmondja, hogy az utóbbi hat hónap alatt nem haladhatott eléggé a tibeti nyelvben, mert távol volt attól az értelmes lámától, aki Zanszkárban időzése alatt kezére járt s aki még mindeddig nem érkezett hozzá Szabáthuba. Erre a lámára pedig szüksége van, mert kétes esetekben felvilágosítással szolgálna neki. Egyébként a perzsa nyelv segítségével a tibeti nyelvből megtanult már annyit, hogy Ladakba történt visszatértekor közölhette eszméit a lámával, ki nagytudományú ember; jól ismeri a kis és nagybetűs írásmódot, anyanyelvének nyelvtanát, ismeri a számtant, költészetet, retorikát. Szaktudománya az orvostan, a csillagászat és a jóslás. Húsz év előtt hat esztendő telt tudományos utazásokban, bejárta Tibetországnak sok részét. Vallásának minden részletét jól ismeri, s kellőképpen tájékozott a tibeti könyvekben foglalt különféle tudományokban. Jártas a szokások, az ildomosság és a finom társalgási nyelv szabályaiban; tudja, hogyan kell tiszteletteljes modorban a magasabban állókkal beszédbe ereszkedni. „Ez a férfi az - írja Körösi -, akiről említést tevék, hogy Ladakba megérkeztem után, három hónap alatt, kérelmemre több ezer sort írt le s rendezett el bizonyos fejezetek szerint; és miután azt tapasztaltam, hogy ő neki magának sok célszerű szótárféle könyve van és hasonlókat a szomszéd zárdákból könnyen megszerezhetett, sok felvilágosítást adhatott a művészetben és tudományokban szokásos kifejezésekről: ekképp elég értesítést szereztem avégre, hogy a tibeti irodalomban tájékozva legyek s erélyesen folytassam a tanulmányokat, amelyeket magamnak feladatul kitűztem.”

A tibeti nyelven megjelent s a tudomány, irodalom, művészet minden ágát felölelő könyvek óriási tömegéről beszámolván, viszonzásul a nagylelkű istápolásért, a következőket ígéri:

Készít egy terjedelmes elméleti és gyakorlati *tibeti nyelvtant* angol nyelven, összeállít több mint 30 ezer szóra menő *szógyűjteményt* tibeti és angol nyelven a művészetben és tudományban használt műszavakkal. Megírja a *tibeti irodalom* rövid ismertetését. Tibetország rövid történetét tibetül, szó szerint kiírva bennszülött írók munkáiból. Szemelvényeket ad a tibeti irodalomból.

Ezeket ígérvén, arra kéri Kennedy századost, eszközölje ki a kormány engedelmét, hogy miután itt, Szabáthuban munkáit befejezte, Calcuttába utazhasson.

„Hogy pedig megvan a lehetőség - írja jelentése 30-ik pontjában - kötelességem teljesítésére: bátor vagyok azt állítani, hogy én jártas vagyok több régi és újabb európai és ázsiai nyelvekben, és hogy *anyanyelvem, a magyar, közel rokon, nem szavakban ugyan, de alkotásban a török, indiai, kínai, mogul és tibeti nyelvekkel*. Bátor vagyok még kijelenteni azt is, hogy én nem csupán nyelvész vagyok. Többféle nyelvet avégből tanulmányoztam, hogy a művelt

irodalommal megismerkedjem, hogy bejussak az ősrégi időknek érdekes tárgyakkal telt tárházába; hogy ott hasznos ismereteket szerezzek; hogy képes legyek mintegy beleélni magamat minden korszakba s közlekedni bármely híres nemzettel, éppen úgy, mint ahogy teszem most az angollal.”

És befejezi e nagy terjedelmű jelentését a következőképpen: „Az itt előadottakban igyekeztem, amennyire tehetségem engedé, a kormány kívánságát teljesíteni, kivonatos jelentést tevéen a birtokomban levő tibeti könyvek és irományok tartalmáról. A szanszkrit és tibeti irodalmak széles tért tárnak fel előttem az *emberiség történetének* tanulmányozására. Lelkesedésem még mindig ugyanaz, ami volt akkor, amidőn először terveztem és elhatároztam, hogy keletre jöjjek. Ha fáradozásaimnak, adataimnak és véleményeimnek az első, és érzem, hiányokkal telt kísérlete a kormány jóváhagyását megnyeri, boldognak fogom magamat érezni, ha képes leszek a jövőben irodalmi tanulmányaimnak méltóbb eredményeivel szolgálhatni.” Május havában írta e jelentését Körösi, s június havában (1825) Szabáthuból elindult második útjára Tibet felé. Zanszkár tartományban, a puktali zárda alatt fekvő Tisza (Teese) nevű helységben telepedett meg: itt lakott a láma, kinek segítségével belefogott a tibeti nyelv tanulásába. A láma szerződésben kötelezte magát, hogy együtt dolgozik vele a puktali zárda egyik szobájában, mely a láma családi birtoka volt, s a következő év nyarán visszakíséri őt Szabáthuba. De a láma igen hanyag volt a tanításban, s csak rövid ideig maradt vele. Mindazonáltal biztosította levelében az Ázsiai Társaság titkárát, hogy ha nem is készül el mindazzal, amit tervezett, meglesz a nyelvtan s a nyelvtan mellett oly mutatványok a tibeti nyelvből és irodalomból, melyek ösztönözni fogják a jövő kor tudósait, hogy belebocsátkozzanak az ázsiai irodalom ezen ágának a tanulmányozásába.

Az 1827. év január havában tért vissza Körösi Szabáthuba. Visszatértéről Kennedy százados levélben értesítette az Ázsiai Társaság titkárát. Írván, hogy Körösi a kéziratoknak és nyomtatott könyveknek tömérdek halmazát hozta magával és „úgy látszik, tökéletes jártassága van a tibeti nyelvben és irodalomban”.

Nagyon érdekes és jellemző, mit Kennedy még Körösiről ír e levelében. „Pénzre - írja Kennedy - sürgős szüksége nincs, mivel még kezében százötven rúpiára menő maradék abból az ötszáz rúpiányi összegből, mit a kormány utalványozott több mint két évvel ezelőtt. *Ő visszautasít minden előzékenységet*, mit én fölötte szerencsésnek fognám magamat érezni, ha bármi tekintetben tanúsíthatnék irányában, de ő egészen visszavonulva él.”

Ám amily nagyon el van ragadtatva Kennedy százados Körösi útjának eredményével, oly kevéssé van meglegedve azzal maga Körösi. Kiténik ez a Kennedy századoshoz intézett jelentésből, melyben azt írja, hogy föltett szándékának végrehajtásában csalatkozott ama lámának tunyasága és mulasztása miatt, akinek kedvéért Zanszkárba visszatért. „Műveimet - írja -, amint azokat terveztem, és megígértem, be nem fejezhettem. *Elvesztegettem drága időmet és a pénzt.* (Írja pedig ezt akkor, mikor az ötszáz rúpiából visszahozott százötven rúpiát!) Mindamellett magammal hoztam sok tekintélyes, bár kisebb terjedelmű nyomtatott könyvet, melyek nyelvtant, kronológiát, csillagászatot és erkölctant tartalmaznak.” És jelenti, hogy már elég anyaga van a nyelvtan megírására, a szótár is megvan tibeti nyelven, csak még nem volt érkezése, hogy minden szó értelmét angolul kitegye. A könyv legnagyobb részét hiba nélkül lefordíthatja, de sok szó megmagyarázása végett szüksége van egy értelmes tibeti emberre. Ő azonban azt tapasztalja az Ázsiai Társaság titkárának a leveléből és a Quarterly (angol folyóirat) tartalmából, hogy a tibeti nyelv és irodalom felől Calcuttában mit sem tudnak, s azt gyanítja, hogy nem is viseltetnek valami különös érdeklődéssel iránta. Éppen ezért nem is fordul az angol kormányhoz segélyért, bár dr. Wilson (az Ázsiai Társaság titkára) tanácsolja, hogy megtegye. „Már eddig is - írja tovább - nehéz kötelezettség súlya alatt állok

úgy a kormány, mint némely magánegyének iránt. Sohasem volt szándékomban az, hogy én pénzt várjak bármi formában műveim szerkesztéseért. Én el fogom készíteni azokat legjobb tehetségem szerint, és azután óhajtságom az lenne, hogy meggyőzzek bizonyos, arra képesített orientalista tudósokat közleményeim hitelessége és korrektsége felől. Kész leszek átadni az ön kormányának minden iratomat, ami a tibeti irodalomra vonatkozik, *ama segedelem visszapótlása fejében*, amelyben ő lordsága s más urak kegyéből részesültem. *Az én becsületesem sokkal drágább előttem*, mint - ahogy a példabeszéd tartja - »a meggazdagodás«.

Íme, elégedetlen az elért eredményekkel; azt hiszi, idejét s a pénzt elvesztegette, mikor könyvekkel megrakodva tér vissza, s a magával vitt ötszáz rúpiát több mint két év alatt nem hogy elkölte, de még vissza is hoz belőle. A derék Kennedy szerencsésnek érezné magát, ha előzékenységet tanúsíthatna iránta, de ő visszautasít minden előzékenységet. Nem lévén megelégedve a maga munkájával, nem akar további segítséget kérni a kormánytól. Lelkes barátja és támogatója, Moorcroft meghalt közben, s azt hiszi, hogy mások nem érdeklődnek a tibeti nyelv és irodalom iránt. Az ő tiszta, egyenes jelleme mi következtetést vonhatna le mást a maga személyére, mint hogy ne legyen tovább terhére az angol kormánynak? Eddigi munkásságának gyümölcsét átszolgáltatja a nyert segedelmek viszonzásául, s mindössze az a kérése Kennedytől, hogy a következő év októberéig visszavonulva élhessen Szabáthuban vagy a környékén.

De csakhamar kitűnt, hogy Körösinek valóképpen nem volt oka az aggodalomra. A kormány újra kiutaltványozta részére a havi ötven rúpiát, s megengedte felső Busahirba való utazását három évre, hogy ott tovább folytassa a tibeti nyelv és irodalom tanulmányozását. Az érzékeny, aggódó lelkű Körösi most már meggyőződhetett, hogy semmi oka nem volt az aggodalomra: az angol kormány már tisztában volt az ő nagy értéke felől, tisztában azzal, hogy az a pénz, amit Körösi tanulmányaira költ, gazdagon kamatozik majd Angolországban. Harmadszor is elindult hát Körösi a tibeti útjára, s most Kanum nevű faluban vert szállást, nyomorú kis viskóban, hol négy telet töltött szünetlen munkában.

4.

Körösinek a kanumi viskóban töltött idejéről s a szomszédos zárdában végzett tanulmányairól egy rendkívül terjedelmes levél számol be. Ezt a levelet nem Körösi írta, hanem írta dr. Gerard, ki abból a célból utazott Kanavár tartományba, hogy ott meghonosítsa a himlőoltást. Ez a derék ember felkereste Körösit a kanumi viskóban, s neki köszönhetjük, hogy részletebben, alaposabban megismerkedhetünk Körösinek a messze idegenben töltött életének négy esztendejével. Idegen ember még nem írt azzal a lelkeséggel, azzal a szertelen elragadtatással magyar emberről, mint ahogy Gerard írt Körösiről. Ezt a levelet lehetetlen meghatottság nélkül olvasnunk, s meghatottságunkba önkéntelen belevegyül nemzeti büszkeségünk érzete: a mi vérünkben való vér volt az, kiről ezt a csodálattal, példátlan lelkeséggel teljes levelet olvassuk!

Gerard doktor hivatalos jelentést tevén a maga útjáról a Delhiben székelő kormányügynöknek, Fraser úrnak, áttér a magyar utazóra, kivel Kanavár tartományban találkozott. Nem volt kötelessége, hogy beszámoljon Körösi munkásságáról, s ím a derék tudós árkusokat ír tele, véges-végig a bámulat, a mélységes tisztelet hangján arról a magyar emberről, ki reggeltől estélig ül a hideg, fűtetlen szobáscsúszkában, szünetlen tanulásban, a maga testi jóvoltával mit sem törődve.

Körösi életének magyar írója abban a különösen szerencsés helyzetben van, hogy újra meg újra idegeneket szólaltathat meg maga helyett, s így elkerülheti a nemzeti elfogultság vádját.

Mely szerencse, hogy idegen ember beszéli el nekünk Körösi életének e fejezetét! Ha magyar ember írja meg, a mai nemzedék felét sem hinné el annak, amit Gerard leírt. Gerard, aki már Szabáthuban megismerkedett volt Körösivel, beszámolván a maga dolgáról. Így folytatja 1827. január 21-én kelt levelét:

„És most ama magyar tudós felé fordulok, aki a legérdekesebb tárgyak egyike, melyekkel ez utamban találkoztam, és akinek ügyei érdekében vagyok bátor ily hosszú levelet írni.

Kanum faluban találtam őt kicsi, de érdekes viskójában, könyveitől környezve s a legjobb egészségben. Nem felejtette el a Szabáthuban tapasztalt fogadtatását, s buzgólkodott tanúsítani háládatosságból eredő érzelmeit. Több mint egy év múlt el, amióta találkoztunk. Örömtől és megelégedéstől áthatottan mutatta fáradalmainak gyümölcseit. Rendkívüli kitartása sikert aratott, és ha egész lelkülete nem lenne áthatva tanulmányaitól, komoly akadályokra találna munkásságának közepette az éghajlatban és idegenszerű helyzetében, tekintetbe véve azt, hogy a csikorgó hideg itt négy hónapig tart.

A tél itt mindig kegyetlen.

Az utolsó télen át, íróasztalánál ülve s tetőtől talpig gyapjúruhába burkoltan *reggeltől estig dolgozott minden melegítő tűz nélkül*, legkevesebb időt sem engedve magának szórakozásra.

Egyszerű tápláléka az itteni szokás szerint készített *zsíros tea* volt. De a kanumi hideg évszak zordonsága eltölpül, ha összehasonlítjuk azt a zanszkári zárdában uralkodott telek fokával, ahol Csoma egy egész évet töltött. S ott ő a Lámával és egy szolgálóval kilenc négyszög lábnyi szobában 3-4 hónapon át el volt szigetelve. Szobácskájából egyikük sem mert kimozdulni, a környék hóval volt fedve és a hőmérő rendszerint a 10-16 fokon állott zéró alatt. Ott ült ő ködmönébe öltözve, kezeit ölébe téve; *és ily állapotban olvasott reggeltől estig, melegítő tűz és alkonyat után világító mécses nélkül. A földet szolgált nyoszolyául, s az egyszerű csupasz falak voltak egyedüli oltalma az égélj zordonsága ellen.* A hideg oly szigorú, hogy nehéz feladat volt a kezeket a gyapjútakaró alól kiszabadítani a könyv leveleinek átlapozása végett. Némi fogalmat szerezhetünk a Zanszkárban uralkodó klímáról, ha tekintetbe vesszük azt a tényt, hogy ott a nyár leghosszabb napján havazott és a következő szept. 10-től, amidőn az aratás még nem volt befejezve, a mezőség máris a téli takaróval volt befedve. Ilyen borzadalmas volt az arculatja e vidéknek örökké tartó telével.

Fölemlítek itt egy körülményt Csoma szorgalmának bizonyosságául. Ő ilyen helyzetben, mely más embert bizonyára kétségbe ejtett volna, 40 000 tibeti szót összegyűjtött és elrendezett. Máris majdnem befejezte a szótárt, és a műszógyűjteményben jelentékeny haladást tett. Lelkesülten mondá el nekem, hogy már is elég ismeretet szerzett a tibeti nyelvben; hogy célját elérhesse, még arra az esetre is, ha Lámájának oktatásától meg lenne fosztva betegség vagy egyéb oknál fogva. A Láma kötelezte ugyan magát arra, hogy még két évig vele marad, s tekintetbe véve azt, hogy mély tanultsága van s ismeri a finom társalgási és az udvarnál divatozó nyelveket s tudja a történelmet is: segédforrásai még sokáig gazdag kincs gyanánt fognak szolgálni Csomának. Személyében ritkaság gyanánt egyesülvén a tudományosság, a szemérmesség, és *zsíros szokások*, s e tulajdonságaiban Csoma nyomon követi tudóstársát, mi azonban nem látszik valami különösnek ebben az országban. A Láma nagy tanultságú férfiú, s ez az előnye szerény önbizalom leple alá van takarva. Társalgási modora a legszelídebb és tartózkodó, arckifejezését csak ritkán háborítja meg mosolygása. Ám tudományossága nem tette őt sem bigottá, sem elbizakodottá; de különös ellentétben van az mégis a külsejével, mely alázatos, méltóságteljes és - zsíros. Csoma maga az őskori bölcsék egyikének hatását teszi reánk. Magatartása a legegyszerűbb, környezetében semmi sem érdekli, egyedül irodalmi feladatának él, ideértve a szomszéd országok vallási rendszereit.

Munkáit élénk meglepéssel mutogatta. Már is 44 kötetet olvasott át egy tibeti munkából, s kiapadhatatlan érdeket talál e könyvek tartalmában. Úgy látszik, nagy öröme szolgál neki az a kilátás, hogy sikerül majd felnyitnia a világ előtt a tudományos kincseknek ama roppant aknáit, és én bátorodom állítani azt, hogy ő elég bizalmat érez képességében, hogy világot vessen ama tárgyra, melyek naponta szemébe ötlenek. De, csupán emlékezetem alapján, nem merek oly álláspontot elfoglalni, mintha kimerítő jelentést akarnék tenni Csoma ismereteiről, melyeket eddig napfényre hozott, minthogy ő rendkívül féltékeny, hogy mindaz, ami őreá vonatkozik, vagy ami felőle állítatik, *kifogástalan legyen* minden tekintetben. *Függetlenségének magasztos érzelmeit oly magas fokig viszi, ami szokásos talán saját hazájában*, de magatartását e részben én legalább hibának bátorodom bélyegezni oly egyénben, aki a Csomáéval hasonló helyzetben van. Társalgása közben gyakran levett. Elárulja ezt abbéli aggodalmában, hogy *elhagyatottnak és mellőzöttnek* képzelet magát. Nem képes magának helyes fogalmat alkotni arról, hogy művei minő fogadtatásban fognak részesülni a kormánytól, s attól tart, hogy a biztosított eredmény nem fog oly elismerésre találni, mint aminőt fáradalmi megérdemelnek. Mindamellettt búskomor lelkesültséggel kijelentette előttem, hogy, ha tibeti nyelvtanát és szótárát s egyéb irodalmi gyűjteményeit, melyeket Tibetben összeszedett, átadta a kormánynak: *a világ legboldogabb emberének fogja magát tartani, s örömmel halna meg akkor, látván, hogy szavát beváltotta.*

...De Csoma vagyontalan, s segédforrásai korlátoltak és távolról sem elégségesek annak a megvalósítására, amit lelkének látóhatára magába foglalna. A Láma 25 rúpia díjt kap havonként, szolgálja négyet, lakbérére egy rúpiát emészt föl s az íróeszközökre szükséges költségek fedezése után alig marad neki 20 rúpiányi összeg mindennapi szükségre, melyek ama távoli és elzárt világrészben nagyon drágák és gyakran Szabáthuból kell azokat hozatnia, mely állomás 200 mérföldnyi távolságra esik.

Életmódja a legegyszerűbb. Szegénysége kényszerítene erre, ha különben hajlama más út felé irányulna. Egészsége azonban a legjobb állapotban van, talán éppen ez oknál fogva. A környék gazdag szőlő-, barack- és más gyümölcsnemekben; de ő azt mondta nekem, hogy ez évben mindezt megtagadta magától, abból az ésszerű meggyőződésből, hogy ezek az élelmiszerek boldogságát előmozdítani úgysem képesek és hátha még ártalmára lehetnének?

Fő és csaknem egyedüli tápszere a tea, tatármódrá készítve, mely leveshez hasonlít; a vaj és a só, mit hozzá használnak, egészen elveszi a tea zamátját. Zsíros és tápláló eledel ez, s mivel könnyen elkészíthető, nagyon célszerű ebben a világrészben.

Csoma kunyhója Kanum falujának legvégső magasságán fekszik, 9500 lábnyira a tenger színe fölött. Körülötte állanak a szerzetesek regényes lakjai, akiknek vallási szertartásai, ájtatos éneklése rendkívüli hasonlatosságot mutatnak a római egyház szokásaihoz. Alább áll a zárda, melyet, midőn múlt novemberben visszatértem Kanumba, telve találtam szőlővel, és körülbelül harminc leölt juh volt ott sorra aggatva; de Csomának szegénysége nem engedi meg, hogy csak egy szeletet is ízleljen belőle. Az éghajlat itt nyáron meleg ugyan, de a levegő igen száraz s e körülménynek tulajdonítandó inkább, mint a hőmérő alacsony fokának, hogy a hús hónapokon át meg nem romlik.

Csoma előszámlálta azokat a javításokat, melyeket lakása körül eszközölt. Különösen megmutatta a kandallót, mely tizenkét rúpiába került. Valóban, lehetetlen volt mély rokonszenvet nem éreznem, látván, mily nagy becse van ily csekély összegnek ama férfiú előtt, akinek egész világi boldogsága abban áll, hogy megélhessen, de csak azért, hogy magát az emberiségnek szentelje, és pedig minden más jutalom nélkül, mint amit az igazságos méltánylás és becsületes hírnév helyez jövője elé. Amíg én naponta és alkalmasint esztelenül nagyobb összegeket költök, mint amelyek több mint elégségesek lettek volna arra, hogy

kényelmet és jövőjére nézve biztosságot nyújtsak e nemes léleknek: mélyen éreztem lelkemben, hogy mily csekélység az, amire neki szüksége van, én pedig oly kevés becset helyeztem abba, ami neki testi és szellemi táplálékot biztosítana. Két parasztos ülőpad és még ennél is durvább készítményű két székből áll kis szobájának összes bútorzata; de a helyecske mégis házias, s a könyvek s egyéb kéziratok csinosan vannak körülötte felhalmozva.

Ha Csoma nagyobb pénzbeli kútforrásokkal rendelkezne, meghívást küldene más tudományos férfiakhoz Tesilünpóba és Lhaszába, s segítségükkel megtanulná a mongol nyelvet, amelyet ő a kínai irodalom kulcsának tekint. Sok értékes munka van azoknak az őskori városoknak könyvtáraiban, melyek alkalmasint sohasem fognak tudományunk szerzeményeivé válhatni, ha csak oly lángszellemnek munkássága által nem, mint a Csomáé. *Epedéssel teljes célja s szünni nem tudó óhajta Mongóliába hatolni, hogy megismerkedjék az ottani népek érdekes őskori hazájával.* A nyelvek betanulása neki fáradságba nem kerül, mivelhogy gyökeresen érti a klasszikai irodalmat és tudja többé-kevésbé valamennyi élőnyelvnek alkotását; de könyvekre van szüksége, hogy fölfrissítse azt, mit régen tanult. A mongol népek irodalmával, történetével és szokásaival megismerkedvén, új felfedezések reménye hatná át egész valóját, s ha befejezte jelen tanulmányait, működését ama magasabb célok felé fogja irányozni.

Igaz, hogy Britannia birodalmához tartozó országban lakik Csoma, ahol a lakosság szelíd jellemű, mégis sok bosszantó megszorításokkal kell küzdenie. A zárdához tartozó Lámák meg nem engedik, hogy egyszerre két vagy három kötetnél többet kivihessen a zárdából, pedig Csoma munkálatai egybevágó s terjedelmes összeállítást kívánnak. A felügyelők ilyen eljárása mélyen sebzi ama rátartó s független érzelmeket Csomában, melyeket annyira kirívóknak tapasztaltunk már Szabáthuban létekor. Az kétségtelen, hogy Csoma viseletének indító okai a legjobbak, de tekintve az általános társadalmi viszonyokat, elvei túlságosan érzékenyek és az igazat megvallva, türelemre kivált idegeneknél nem számíthatnak. *Ő még mindig visszautasít minden ajánlatot fölsegélyezésére, s el nem fogad legcsekélyebb tárgyat sem;* bár oly helyzetben, minő az övé, ki kellene az embereknek zárni minden negédes rátartást. Azt képzeltem, hogy az angol lapok utolsó számai kellemes szórakozást fognának neki szerezni, de néhány nap lefolyta után arra kért, hogy ne küldjem neki azokat, nehogy majd szemére hányják, hogy ő egyébbel is foglalkozott, mint csupán azokkal a tárgyakkal, *melyeknek elkészítésére szavát adta.* Ilyenkor lelkének egész hevével visszatért ama régi és különös eszméire, hogy egykoron őt kémnek tartották, s úgy bántak vele Szabáthuban, mint egy bolonddal: egyrésztől kedvében jártak, másrésztől ugyanakkor nevetség tárgyává tették; de nagy meglepéssel jegyezte meg, hogy a *világ nemsokára látni fogja, hogy ki ő?* Ugyanez a rendkívüli érzélem szabályozza viseletét minden alkalommal. Nagyon féltékeny a legcsekélyebb gyanúra életmódját illetően. Azt a kérdést intéztem ugyanis hozzája, vajon ízlelte-e valaha a szőlőből készített szeszt, amely majdnem oly jó, mint a „Scotch Whisky”. Azt felelte, hogy egyetlen alkalommal, betegség esetében vett magának egy csekély mennyiséget, de később úgy vélte, hogy a környék lakosai azt gondolhatják, hogy *inkább iszik, mint tanul:* elhatározta tehát, *soha többé nem nyúl a szeszhez.*

Kanumból való elutazásom alkalmával azt hittem, bátorságot vehetek Csomát arra kérni, *hogy fogadjon el egy felső kabátot,* mely nagyon hasznos lett volna oly hideg klímában; küldöttem neki egyszersmind egy kis mennyiségű rizst és cukrot, de ő *mindent visszautasított* s csekély pénzkészletéből küldött hozzám tizenhárom rúpiát, hogy avval bizonyos tárgyakat vásároljak számára Szabáthuban. Azokat én el is indítottam idejövetelem után. Ilyen magaviselet kétségkívül dicséretes, de én nem nevezhetem *bölcs eljárásnak.* Ámbár Csoma ily rendkívül módon büszke saját függetlenségére, mégis kész elfogadni fölsegélést *nyilvános közegek útján,* mivel meg van győződve, hogy képes lesz azt gyümölcsözően visszatéríteni a

nagyközönségnek; de magánosoknak, úgy tartja, semmit vissza nem fizethet. Mindaz, amit Szabáthuban való első megérkeztekor tőlem elfogadott, néhány könyvből állott, olvasás végett, s az első könyv, amit kért, a *Biblia* volt, mint a legjobb, amelyből az angol nyelvet megismerheti. A Bibliát átolvasta nyolc nap alatt. Zanszkárból való útjában egy latin szótárt fogadott el, s a minap egy görög lexikont hagytam nála.”

Gerard a további folyamán elmondván, hogy a tibeti nyelvtan és szótár szerkesztésén kívül sok egyéb, a tudományra hasznos kutatásokkal is foglalkozik Csoma. Így folytatja a nagyérdékű levelet:

„Csoma mély hálát érez a kormánynak iránta tanúsított nagylelkűségeért, mindazonáltal képességet érez magában, hogy méltó kárpótlást fog adhatni érte. Magam részéről én azt mondhatnám, hogy azok a művek, melyeken ő most dolgozik, ha kellő méltánylásban részesülnek, többszörösen vissza fogják téríteni a rájuk tett költséget, és a netán jövődöbéli segítség összegét is, amit a kormánytól kapna, hogy munkáit befejezhesse. Másrésztől azonban az is igaz, hogy ily pártfogás nélkül Csoma alkalmasint maiglan ismeretlenségben maradt volna, de már most, oly férfiak hozzájárulásával, mint dr. Wilson, Makenzie és Sterling urak, akik mind jól ismerik helyzetét és feladatát, én nem képzelhetek más eredményt, mint egy *hozzá méltó jutalmat*. Csoma maga nem csekély aggodalmak közt néz a jövő elé. Neki többre szüksége nincs, mint éppen annyira, hogy megélhessen. Különben csak fel kellene szólalnia, hogy azonnal rokonszenvet és tiszteletet biztosítson. De Csoma vagyontalan, ruházata szegényes, kedélye szóval, ha csak lelkesedésre nem hevül valami esetleg fölmerült tárgyon; s ha látjuk őt, úgy mint én láttam, bundájába takarva, minden szükségeit csekély segedelemforrásaihoz szabva: alig képzelhetnők, hogy ő az a férfi, aki a jó szerencse kedvezése mellett hivatva legyen bevégezni ama fontos munkákat, melyeken most fáradozik. Semmi sem tetszik neki annyira, mintha valaki érdeklődni látszik tárgyai iránt. Kitészik azonban, hogy nem volt hozzászokva a világ modorához, és mivel tökéletesen nem bírja az angol nyelv sajátosságait, gyakran ferde magyarázatokat ad a szavaknak, s nemtetszése ilyenkor különös és méltóságteljes izgatottságban tör ki. Jelleme élénk, de vidorságát gyakran félbeszakítják aggodalmai s ez természetének jellemvonása. Látható ok nélkül esik sokszor komorságba. Mikor könyvszükségéről beszélt, azt jegyezte meg, hogy az csekély s könnyen kielégíthető, s mégsem vette senki tekintetbe. Különös súlyt helyezett arra a körülményre, hogy az *Ázsiai Társaság* segédforrásokkal rendelkezik, de azt elfelejté, hogy ő azokért sohasem folyamodott. Sokkal bizalmatlanabb, semhogy saját érdekében folyamodjék, s nagyon független jellemű, semhogy segítséget keressen mások közbenjárásával.

Midőn én ajánlkoztam, hogy tudomásra juttatom helyzetét és az előhaladást, mit irodalmi műveiben már eddig tett, kifejezte háláját, s tán többet érzett, mint amennyit élőszóval kimondani kívánt. S midőn ezt megteszem, egyedül igazságot szolgáltatok az érdemnek egy oly helyzetű egyén irányában, aminő Csoma -, s minthogy én vagyok talán egyedül az, aki őt elszigetelt visszavonultságában meglátogatta, tudván, hogy mit várnak tőle, megjegyzéseim kielégítőek lesznek talán, s én csak azt adom hozzá, hogy ha módot lehetne találni, hogy Csomának eddigi csekély havi illetményét netalán száz rúpiára emeljék, ily eljárás jól elhelyezett nagylelkűség lenne, mely annak idején bő jutalmat hozna. Csomának nincsenek önző céljai, *egyedüli becsvágya az, mit becsületes hírnév elégíthet ki*. Bizonyára sokan vannak Indiában, akik készséggel nyújtanának neki segedelmet szükségei fedezésére, de ő azonnal visszautasít mindent, ami elismert közkútforrásból nem jön.

Én magam sem merek folyamodni segélyért az *Ázsiai Társasághoz* oly egyén érdekében, aki érdeklődésének már is oly tündöklő tárgya: remélem azonban, hogy e ritka szellemi tehetségekkel megáldott, de szerény egyéniségnek érdemei sokáig nem maradnak figyelem

nélkül. Csoma kész legkielégítőbb felvilágosítást adni nézetei felől, de óhajtáná, hogy erre őt valaki felszólítsa az *Ázsiai Társaság* vagy a kormány részéről. Ily elismerés hízelegne neki és serkentené. A Társaság egy ily egyén kellő ellátásával a legteljesebb jutalmat nyerné kiváló becsű szaktudományos művek közlése által oly világrészekből, melyeket eddig csak mint óriási „terra incognitát” ismerünk, fizikai alakja, lakosai és tudományossága tekintetében, és Csoma a maga részéről, legkedvesebb meglepetést találta abban, hogy összeköttetésben áll azzal az intézettel, melynek tekintélye oly szilárd alapokon nyugszik.”

Csaknem teljes terjedelmében közöltem Gerard levelét: az idegen ember e fölemelő, megindító bizonyágtételét a mi vérünkben való vérről. Egy rendkívüli ember képét állítja elének ez a levél, s mi büszke meglepetéssel gondolunk arra, hogy ezt a rendkívüli embert a magyar föld adta a világnak.

A derék Gerard jelentését felolvasták az *Ázsiai Társaságban*, s ebből az alkalomból a kormány lapja, a *Government Gazette* 1829-ik évi július 9-iki számában ezt írta:

„Az *Ázsiai Társaság* előtt felolvasott kivonatok Gerard jelentéséből Csoma úrnak munkálatai felől a legérdekesebb jelleműek, nemcsak azért, mivel eleven rajzot adnak e páratlanul önzéstelen és vállalkozó férfúnak az irodalom érdekében való bámulatos, mondhatni, hősi önfeláldozásáról, oly nehézségek között, melyek egy kevésbé elhatározott lelket legyőzhetetlen zavarba hoznának, de azért is, mert itt a tudományosságnak oly tárházairól van szó, melyek századokon át csak egy különszerű népnek maradtak tulajdonai, oly népnek, *melynek nyelvéről és intézményeiről csak keveset tud az európai ember*; de Körösi úrnak szerencsés közvetítése által, tudós lámájától segítve, reményünk van, hogy az irodalmi világ előtt nem fognak azok lepecsételt kútforrás maradni.”

Közölvén a nevezett lap a Csoma és Gerard találkozását s a kanumi viskó leírását, megjegyzi még: „A Tesilünpo és Lhasza régi városok zárdáihoz tartozó könyvtárakban, hír szerint, sok nagybecsű munka van, amelyek tartalmával a világ alkalmasint egyedül oly géniuszunk közbenjárása által fog megismerkedni; mint a Csomáé. *Nagyon óhajtozik, hogy a mongolok hazájába hatolhasson, hogy ott minden lehető kutatást véghez vigyen, annak az ősi népnek története és intézményei tekintetében.*”

Szóval: Körösi nem mondott le a reményről, hogy eljut oda, hová Enyedről elindult: a magyarok őshazájába. Hogy ezt a nagy feladatot végrehajtsa, az angol nemzetnek s általában a tudományos világnak tesz elébb szolgálatot. Így szerezvén meg az ifjúkorban kitűzött feladat megvalósításához szükséges eszközöket.

5.

Gerard levelének megvolt a hatása. Az *Ázsiai Társaság* titkára meleg hangú levélben értesítette Körösit, hogy a társaság havi ötven rúpiával járul tanulmányainak folytatásához s egyben ígéri, hogy megküldi neki az általa megjelölendő könyveket is. A Társaság titkára el is küldött egy száz rúpiára szóló utalványt a júniusi és júliusi hónapokra, de Körösi - visszaküldötte. Azt írta a titkárnak, hogy a Társaság határozata nagyon bizonytalan jellemű, jövőre is csak oly kétes lesz a helyzete, mint eddig volt, s miután kanumi tartózkodásának rövidege miatt úgysem fordíthatná „jó haszonra” a pénzt, az utalványt visszaküldi. Elmondja levelében, hogy Moorcroft már 1823-ban kérte a társaság titkárát, hogy őt lássa el könyvekkel, ő azonban sohasem kapta meg a kívánt könyveket. Hogy hat egész éven át nem törődtek vele. Most már nincs szüksége e könyvekre. A jövő évre (1830) kész lesz irataival, akkor a Társaság meg fogja látni, minő eredményre jutott eddig s mennyit lenne még képes tenni.

Akkor aztán, ha a Társaság kívánja a további kutatást, „szerencsés lesz méltányos feltételeket elfogadni akár a Társaság, akár a kormány részéről”.

A túlságos érzékeny lelkű ember levele ez a levél. Magyarázata ennek az érzékenységnek az ő visszavonultsága. Azt sem tudta, hogy hány jó barát buzgólkodik mellette. Hogy annak idején a könyveket nem kapta meg, ezt az akkori nehéz közlekedési viszonyok *magyarázzák*. Nem csoda, hogy a levél különös hatást tett jóakaróira.

De a derék Kennedy százados védelmére siet, s jellemének ismertetésével mentetgeti Körösit a Társaság titkára előtt, írván:

„Hajlandó vagyok azt hinni, hogy ha ön egykoron jobban fogja ismerni Körösit, a legkülöncebb jellemek egyikének fogja őt tartani. Ő át van hatva a lelkesedéstől feladatának véghezvitelében; tudniillik: hogy elkészítse a tibeti nyelv szótárát és nyelvtanát. Egészen *kerüli az európaiak* társaságát és figyelmét, véleményem szerint főleg azért, hogy megtartsa inkognitóját. Hasonló életmódot folytat most a kanumi zárdában is. Jelleme reményekkel teljes, ingerlékeny és gyanakodó. Én részemről egy alkalmat sem mulasztottam el ittléte alatt, hogy kívánságát teljesítsem, s mindenben eleget tegyek neki. Hiszem is, hogy hálát érez irányomban; de olykor előzékenységemet oly cinizmussal utasította vissza, hogy azt megérteni képtelen vagyok. Az kétségtelen, hogy ő kitűnő tehetségekkel megáldott egyén, emlékező-tehetsége rendkívüli, és úgy látszik, nagyon otthonos az általános irodalom mezején. Ünnepeles ígéret által lekötve érzi magát a kormány iránt, hogy a jövő év végéig benyújtsa a nyelvtant és szótárt, s akkor Calcuttába szándékozik utazni, hogy műveinek kiadását gondolja.

Szükségei csekélyek. Úgy értesülök, hogy élelmi és egyéb kiadásai a legszerényebbek, egyszóval nem mennek többre, mint bármely egyszerű lakosé abban a faluban, ahol tartózkodik.”

Közeledett a Calcuttába utazás ideje, de Körösi 1830 tavaszán engedelmet kért Kennedy százados útján a kormánytól, hogy november végéig, a közeledő esős időszakra való tekintettel, még Kanumban maradjon. Egyúttal az év elejétől járó összegeket visszaküldötte Kennedynak, azzal a kéréssel, hogy tartsa magánál, míg Szabáthuba érkezik, mert pénzre nincs most szüksége, mivelhogy könyveket úgy sem vásárolhat. Kennedy a főkormányzó utólagos jóváhagyása reményében meg is adta neki az engedelmet a tovább való ottmaradásra, s jelentvén azt a főkormányzónak. Így ír Körösiről:

„Kötelességemnek érzem ez alkalommal kijelenteni, hogy Csoma úrnak magaviselete példás volt az egész három éven át, melyet a brit főuralom alatt álló területen eltöltött; mivel pedig okom van hinni, hogy bevégezte immár feladatát, melynek elérése végett a nevezett országokat látogatta, elkészítvén a tibeti nyelv grammatikáját és szótárát: bátorkodom önnek és így a kormánynak belátására bízni azt a méltányos kérelmet, hogy e tudományos és annyira vállalkozó egyén számára egy csekély összeg utalványoztassék Calcuttába teendő útjára. A költség, úgy hiszem, ötszáz rúpiát meghaladni nem fog. Helyén van talán megemlíteni, hogy Csoma úr 1827. évi június 14-ike óta a tibeti irodalom tanulmányozása végett ötven rúpiát tevő havi illetőséggel istápoltatott.”

Az 1831. év május havában érkezett meg Körösi Calcuttába. Az *Ázsiai Társaság* még abban a hónapban ülést tartott s azon a titkár azt indítványozta, hogy a Társaság havi ötven rúpiát bocsásson Körösi rendelkezésére, aki meg viszonzásul elkészíti a Társaság birtokában levő tibeti könyvek rendszeres lajstromát, s értekezéseket terjesztene a Társaság elé Tibet történetéről és irodalmáról. A választmány tagjai nemcsak hogy hozzájárultak ehhez az indítványhoz, de havi száz rúpiát szavaztak meg Körösi részére. Ezzel biztosítva volt a

megélhetése Calcuttában, s hozzáfoghatott a tibeti nyelvtan és szótár sajtó alá rendezéséhez. A társaság nem volt abban az anyagi helyzetben, hogy a nyomtatási költséget, mely 5000 rúpiát tett ki, magára vállalja, de nem is volt erre szükség: vállalta a kormány, mely tisztában volt azzal, hogy az ügy, amelyet támogat, *nemzeti érdekű*, s különben is az angol nemzetre kárba veszett volna az eddigi támogatás, ha lehetővé nem teszi a művek kiadását, melyek fejében támogatta eddig Körösit tanulmányában.

A tibeti nyelvtan és szótár 1834 elején meg is jelent a kormány támogatásával, s ugyanakkor nagy megtiszteltetés érte a magyar tudóst: az Ázsiai Társaság tiszteletbeli tagjául választotta. A társaság titkárának ajánlata nagy elismeréssel emlékezik meg Körösi érdemeiről.

„Csoma úr - így szól az ajánlat - a választmány előtt elég ismeretes mint tibeti, szanszkrit és általános nyelvtudós, nincs tehát szükség arra, hogy valamit hozzáadjak az ajánlathoz, mely megtisztelő beválasztását célozza. Csak azt említem meg, hogy ő a közelmúlt két éven át lajstromok és fordítmányok készítésével és a szótár kinyomtatása körüli felügyelettel foglalkozott, anélkül hogy akár a Társaság, akár a kormánytól valami jutalmat elfogadott volna.”

Az egész választmány a legmelegebben csatlakozott az ajánlathoz, s egyhangúlag választották meg Körösit a Társaság tiszteletbeli tagjának 1834. február 6-án. Ezt az egy kitüntetést fogadta el Körösi idegen társaságok részéről, ezenkívül csak hazájából fogadott el kitüntetést: a magyar Tudós Társaság levelező tagsági oklevelét.

6.

Körösi nyugodt önérzettel tekinthetett a teljesített munkára: amire vállalkozott az angol kormány segítségével fejében, becsülettel teljesítette. Kész volt az összesen 588 lapra terjedő nyelvtan és szótár, kész volt anélkül, hogy ő ezért külön jutalmat várt volna. Az ő jutalma az volt - amint maga a kormány főtitkára írja hivatalos jelentésében -, hogy műveit a világ elé bocsáthatja, s szótára és nyelvtana érdemeit méltányolják a szakértők és az utókor. Am a derék főtitkár, Prinsep, nem így gondolkozott: érezte, hogy az angol kormánynak kötelessége van Körösivel szemben, s mert Körösi sokkal szerényebb volt, semhogy maga kérjen jutalmat, az ő tudta és felhatalmazása nélkül figyelmezteti a kormányt kötelességére.

A jelentésnek erre vonatkozó része igen érdekes, mert benne pontos számadás van arról is, hogy mi pénzből élt és dolgozott Körösi 1820-tól 1834-ig.

„Illő - írja Prinsep -, hogy megkísértem véget vetni a hallgatásnak, melyet ő reám parancsolt; teszem pedig ezt azért, hogy Csomának pénzbeli körülményeit feltárjam, és megemlítem az igényeket, melyeket ő ekkorig feledésbe menni engedett.

A főkormányzó ő kegyelmessége kegyes volt ötven rúpiára menő havi illetőséget utalványozni a magyar tudósnek 1827. évi június havában, tibeti kutatásainak folytatása végett. 1831. évi július 22-ikén, tudniillik Calcuttába történt megérkezése után, ez az összeg száz rúpiára emeltetett, azzal a kilátással, hogy ez folytatódni fog két év hosszáig, mely határnapnak leteltével jelentés lett volna teendő munkálatainak előhaladása felől.

Az első két hónap, 1831-ik év július és augusztus kivételével, *Csoma eddig mit sem vett fel fizetéséből*, mindennapi szerény költségeit azokból a csekély megtakarításokból fedezte, melyeket a múltban tett és a Társaság pénztárosánál letett; de e kútforrás is már most csaknem egészen kiapadt.

A kormány bizonyára tudni fogja, hogy *Eszterházy herceg és néhány magyar főúr Csoma számára 142 font sterlinget küldött Calcuttába* az osztrák követség titkár, Neumann báró

által. Ezt az összeget elődöm szerencsétlenül helyezte volt el Alexander és társa ügyleti cégnél: az összeg tudniillik ugyané cég által küldetett annak idejében Londonból ide, és letétemény gyanánt nála maradt. A cég időközben megbukott, s a pénz odaveszett. Csoma gyakran tett említést a veszteségről, azzal a vélekedéssel, hogy az angol nemzet becsülete megkívánná ez összeg megtérítését, minthogy azt mintegy a gondjaira bízta egy idegen hatalom, bizonyos kijelölt célra. Nem azért említette ő ezt, mintha az összeget saját használatára kívánta volna fordítani - ettől ő az első pillanat óta vonakodott -, de azért, mivel reménye volt ez összegben szanszkrit kéziratokat szerezni hazájának tudományos intézetei számára, és különben is *folytatni óhajtja tanulmányait a magyar nyelvnek és Indiának régi nyelvei között fennforgó összeköttetésnek szempontjából, s azokat most megkezdeni készül.*

Sokkal kellemesebb lenne tehát Csoma úrra nézve, ha jutalmának egy részét, amelyhez igénye van, kárpótlás alakjában kapná meg, mely helyrehozná a nevezett cég bukása által szenvedett veszteséget. Hogy vajon annál nagyobb összeg fog-e számára utalványoztatni vagy nem - az iránt ő tökéletesen közömbös, el lévén határozva, mindazt, amit neki utalványozni fognak, *azonnal Magyarországra küldeni ösztöndíjak alapítására;* mindamellet én azt hiszem, a kormány nem fogná megengedni, hogy az érdemes tudósnak egyéni érzelmei akadályul szolgáljanak igazságos igényeinek megvalósításában; jóllehet e jutalom formája idomítható akképpen, hogy annak elfogadása neki kellemessé tétessék.

Bátorkodom tehát indítványozni, hogy a már megállapított ötven rúpiára terjedő havi díj számíttassék 1834-ik év december végéig. Így tehát:

három év és négy hónapra esnék.....	2000 rúpia
a bukás által okozott veszteség pótlása...	1400 rúpia
összesen.....	3400 rúpia

Bátorkodom egész alázatossággal megtenni ez indítványomat. Hogy vajon méltányos-e, azt a kormány határozatára bízom; esedezvén, hogy magas pártfogását terjessze ki Kőrösire jövődöbeli utazásai alatt is, melyeket most Tirhut, Nepál és Ladak felé tervez, hogy a 9-ik és 10-ik századbeli szanszkrit irodalom érdekében tanulmányokat tegyen.

Életmódjának és mindennapi szükségeinek mértékét nem lehetne előnyösebben felmutatni, mint ha felszámítjuk az összegeket, amelyekből a múlt tizennégy éven át élt. Ezek pedig így állanak:

Kapott Willock úrtól Teheránban....	300 rúpiát
Moorcroft úrtól Ladakban.....	300 rúpiát

A kormánytól 1827. jún. 14-től

1830. jún. 30-ig.....	2926 rúpiát
Két hónapra külön.....	200 rúpiát
Útiköltségre.....	500 rúpiát
összesen tehát.....	4226 rúpiát;

ebből elköltött 4000 rúpiát, mi alig tesz többet húsz rúpiánál havonként, élelmiszerre, útiköltségre, ruházat és szolgabér fejében.”

A levél további folyamán elmondja Prinsep, hogy a szótár és nyelvtan csak egy kis része Csoma műveinek, s hogy az ötszáz példányban nyomott nyelvtanból és szótárból száz példányt kér Csoma a maga számára, osztrák, olasz és német egyetemeknek akarván azokat megküldeni.

Alább megtudjuk a levél eredményét, most egy pillanatra állapodjunk meg a tibeti nyelvten és szótár mellett. A szótár angol címe magyar fordításban így hangzik:

Kísérlet egy tibeti és angol
szótárhoz
Bandé Szangje Puncog
Zanszkári zárdához tartozó Láma
segítségével
elkészítette Körösi Csoma Sándor
székely-magyar Erdélyországból
Kanumban a Himalája hegyei között történt
tartózkodása alatt,
India és Tibet határán
1827-1830 években.
Calcutta
Nyomtatott a baptista misszió nyomdájában.
1834.

A szótár előszavában az angol kormány mellett köszönetet mondván mindazoknak a férfiaknak, kik tanulmányainak ideje alatt támogatták, érdekes kijelentést tesz Körösi. Ő, a „szerző - írja -, „nem küldöttje semmi kormánynak, s politikai céljai nincsenek. Nem is tartozik ama gazdag urak sorába, akik saját költségükön utaznak élvezetkeresés végett vagy kíváncsiságból, *ő csupán egy szegény tanuló*, akinek óhajtása volt látni Ázsia különféle országait, az őskor annyi eseményének színpadát; megfigyelni a különféle népek szokásait, s megtanulni nyelvöket abban a reményben, hogy eredményének hasznát a világ egykoron majd be fogja látni.” Magáról a szótárról többek közt ezt írja:

„A tibeti nyelv tanulmányozása nem volt eleinte a szerző tervében. Csak miután a gondviselés őt Tibetbe kísérte, és boldogult Moorcroft bőkezűségéből kedvező alkalmat nyílt megismerkedni, hogy minemű és mi eredetű a tibeti irodalom, szánta reá magát örömet, hogy avval alaposan megismerkedjék, abban a reményben, hogy ez eszközül fog szolgálni *közvetlen tervének megvalósításában, tudniillik a magyarok nyelve és eredete körül való kutatásaiban*. Szerző tanulmányainak eredménye pedig az, hogy Tibet irodalma egyáltalában Indiából származott. A tudomány különféle ágaira vonatkozó kötetek nem egyebek, mint tökéletes és hű fordítások a szanszkritből, mégpedig Bengál, Magadha, a gangeszi vagy Közép-India, Kasmír és Nepál országokból eredő munkákból. A fordítások Krisztus után a hetedik században kezdődtek. A most említett munkáknak nagy része pedig a tibetiből mongol, mandzsu és kínai nyelvekbe plántáltatott, ennél fogva a kínai Tatárországban a tibeti nyelv a tudósok nyelve lett, úgy mint Európában a latin.”

„Miután a tibeti nyelv segítségével a szerző megismerkedett a buddhista vallási rendszer műszavaival, szellemével s általános tartalmával is, szerencsésnek érezte magát, hogy ily könnyű szert tett a szanszkrit irodalom tárházához eljuthatni, mely az utóbbi időben a művelt Európának oly kedvenc tanulmánya lett. *Saját nemzetének pedig a szerző büszkeséggel jelentheti, hogy a szanszkrit tanulmányozása sokkal hasznosabb a magyarokra, mint bármely más európai nemzetre nézve. A magyarok dús aknát találnak tanulmányozásában, szem előtt tartván nemzeti eredetük, szokásaik, viseletük és nyelvük érdekeit, mégpedig azért, mivel a szanszkrit nyelv alkotása, valamint más indiai nyelveké is, nagyon párhuzamos a magyarokéval, mely különben eltér a nyugati Európa nyelveitől.*”

A szótár után csakhamar megjelent a nyelvten is, szintén angol címmel, mely magyar fordításban így hangzik:

Tibeti nyelvtan
angol nyelven.
A kormány pártfogása és a bengáliai Asiatic Society
felügyelete alatt
készítette
Körösi Csoma Sándor
székely-magyar.
Calcutta 1834.

Amint látjuk, székely-magyar voltát mind a két művén feltünteti, elejét véve annak, hogy majdan besorozzák a német tudósok közé, ami azóta nem egy jeles emberünkkel történt meg, különösen azokkal, kik magyar létükre idegen hangzású nevüket megtartották.

Már a szótár és nyelvtan megjelenését megelőzően, mint az Prinsep fentebb közlött leveléből kitűnik, Magyarországon is megmozdult az érdeklődés Körösi iránt, ki tudvalevően kétszáz forinttal indult Nagyenyedről ázsiai útjára. Prinsep leveléből tudjuk meg, hogy az az összeg, melyet Eszterházy herceg, londoni nagykövet küldött Körösi részére, elkallódott. Ugyancsak Eszterházynek Prinsephez intézett, 1835. augusztus 4-én kelt leveléből tudjuk meg, hogy 25-25 példányt kapott a szótárból és nyelvtanból, Körösi abbéli kívánságával, hogy azokat „ő császári felsége birodalmának intézetei közt” osszák el. Eszterházy e levélben megemlékszik az elkallódott 300 aranyról is, és köszönetet mond annak a „kipótlásáért”, s egyben „mélyen érzett méltánylatát” fejezi ki az indiai kormánynak és az Ázsiai Társaságnak „azért a kegyes pártfogásért, mely tudós honfitársának osztályrészt jutott ő britanniai felségének indiai birodalmában”.

Megszólalt a Magyar Tudós Társaság is, mely - miután hosszú időn át mit sem hallottak az országban Körösi felől - azt hitte, hogy „ő már el is hagyta az élők sorát”. A Magyar Tudós Társaság nevében Döbrentei Gábor írt Prinsepnek 1835. szeptember 30-án, s ehhez mellékelte egy Körösinek szóló levelet is, azzal az oklevéllel együtt, melyet a társaság még 1833-ban állított ki Körösi részére, megválasztván őt a társaság levelező tagjává.

Döbrentei leveléből kitűnik tehát, hogy Magyarországon semmi bizonyos hírt sem tudtak Körösiről 1835-ig. Teheránból 1821-ben írt egy levelet a nagyenyedi tanároknak, ez a levél is, úgy látszik, a szabadságharc idejében a kollégium levéltárával együtt elpusztult. Egyéb haza írt levélről nincs tudomásunk. Jellemző ez Körösire. Nem ad életjelt magáról, csak dolgozik, dolgozik szakadatlan, s csak munkáiban szólal meg: ebből veszi hírül a haza, hogy nagy fia él a messzi idegenben.

7.

A szótár és nyelvtan ki volt nyomtatva, Körösi tehát ezzel lerőta háláját az angol kormánynak. Most már visszatérhetett eredeti tervének megvalósításához. Az Eszterházy által küldött s elkallódott 300 aranyat az angol kormány megtérítette, a munkáiért járó hátralékot, ötszáz rúpiát kifizette; de Körösi ez összegnek nagy részét - haza küldi. Neki csak útlel kell s egy kevés pénz, azzal nekivág a nagy útnak! Küldött pedig a nagyenyedi kollégiumnak 140 aranyat, a kézdivásárhelyi katonai nevelőintézetnek 100 darabot, szülőfalujának és testvérének 100-100-at. A Magyar Tudós Társaságtól 200 aranyat kapott, ezt is visszajuttatta a társaságnak, Nagyenyedről küldöttek neki 450 aranyat, ezt is visszaküldötte Kenderessy-Csoma alapítvány címen.

Három évre terjedő utazást tervez, s bár Prinsep szerint a rendelkezésére álló összeg nem elegendő a költségek fedezésére, nem engedi meg, hogy az angol kormányhoz forduljon

segedelemért, miután az utolsó esztendő nem az angol kormány szolgálatában töltötte. De a derék Prinsep a tilalom ellenére a kormányhoz fordul s adatokkal bizonyítja, hogy Körösi az utolsó esztendőben is mily becses szolgálatokat tett az angoloknak s általában a tudományos világnak, s meg van győződve, hogy mostani útjában is nagy szolgálatokat fog tenni. Prinsepnek e leveléből tudjuk meg, hogy Körösi pénzének nagy részét őáltala hazaküldette „rokonai és a Magyar Tudós Társaság” számára. Prinsep leveléből veszem ki a Körösit oly annyira jellemző sort is: „Nem bírtam őt meggyőzni arról, hogy saját személye iránti méltányosság követelné, hogy legalább annyit tartana meg, amennyi szükségeinek és némi kényelmének fedezésére megkívántatik!”

További havi ötven rúpia segélyt kért Prinsep az angol kormánytól Körösi részére. Az angol kormány készséggel megadta a segédelmet, s kiállította az útlevelet is részére. Az 1836-ik év január 20-án érkezett Körösi Malda állomásra, Bengália északkeleti részébe; onnan írt Prinsepnek, jelentve megérkezését. A Hugli folyón felfelé, csónakon tette útját, s köszönetet mond Prinsepnek s mindazoknak, akik Prinsep megbízásából a csónakot becsületes emberekkel látták el.

„A csónak tulajdonosával kötött szerződés szerint, amit ide mellékelek - írja Körösi -, fizettem neki Calcuttában nyolc rúpiát, s azonkívül egy rúpiát olajra és vám fejében, s a még neki járó hat rúpiából adtam az embereknek itt ismét három rúpiát s esedezem, legyen oly kegyes a hátralévő három rúpiát neki kifizettetni, amely összeg számlámba lesz helyezendő. Az említett tizenkét rúpiára rúgó összegem felül adtam még ennek az öt embernek együttesen három rúpiát jutalomképpen azért a jó szolgálatért, melyet nekem tettek. Holnap itt hagyom e helyet, miután ismét egy kis csónakot béreltem, mely engem innen fölfelé Kisangandzsba fog vinni. Ha letelepedem hosszabb időre valamely helyen, e tartomány felső részeiben, és a szikkimi rádzsánál látogatást tettem: szerencsém lesz önt értesíteni, hogy mit tanultam ott. Komoly óhajom az, hogy megérdemeljem irántam tanúsított kegyeinek folytatását.”

Március 7-én Dzsalpaigurból írt levelet Körösi Prinsepnek. Az utolsó levél ez, mely Körösi saját kezű írásában megmaradott. Dzsalpaigur állomás volt a szikkimi határszélen, a Himalája közelében. Itt ismerkedett meg Lloyd őrnaggyal, a közeli Titalja katonai állomás parancsnokával, ki a magyar tudóst a legszívesebb barátsággal fogadta, szolgálatait felajánlotta, ám Körösi arra való tekintettel, hogy a tiszteklél való társalkodás gyanússá lehetne a bennszülöttek előtt s akadályozná a tanulásban, nem akarta igénybe venni Lloyd őrnagy szívességeit. A Prinsephez intézett levélben sajnálattal jelenti, hogy most nem küldhet érdekes értesítést, mert nem látogathatja meg Szikkimet, Nepált és más bércei vidékeket, lévén az utazás azokban a tartományokban veszélyes, nehézséggel járó és igen költséges, s talán kevés előnye is volna az utazásnak az ő célja elérésében.

„E vidéken fogok tehát maradni - írja tovább - egy bizonyos ideig a bengáli szanszkrit nyelv tanulmányozása végett, azután Patnába megyek csónakon, s ha Indiának felső tartományait annak idejében meglátogattam, egész időmet a szanszkrit nyelv és az attól származó tájszólások tanulmányozására fordítom. Minthogy föltett céloom egyedül nyelvészeti kutatások, tartózkodni fogok minden statisztikai, politikai, sőt földtani adatok gyűjtésétől. Ha tehát csak ritkán írnék önnek s akkor is csak röviden, remélem, hogy ön ki fog menteni. Hogy ha még élek és szerencsésen visszatérek Calcuttába, remélem, hogy alkalmam lesz közölni önnel tanulmányaim és indiai utam eredményét. *Költségül kevésre lesz szükségem*, s remélem, hogy az ötszáz sikka rúpiára terjedő összeg, mit önnek kezében hagytam, amidőn Calcuttából elutaztam, elegendő lesz arra az időre, melyet indiai vándorlásaimra szántam. Ha e tanulmányaimban való fáradozásaim sikerteleneknek találnának bizonyulni, úgy hogy az eredmények a kormány pártfogására méltók nem lennének: akkor az Ázsiai Társaság

hatalmában lesz *irodalmi célokra fordítani azt a pénzt, amelyet ön időnkint számomra átvesz a kormánytól.*”

Végül kéri Prinsep, hogy ne küldje sem az Ázsiai Társaság naplóját, sem más egyéb könyvet, amíg Patnába meg nem érkezik, „de nagyon le fog kötelezni, ha oly szíves lesz elküldeni *a netán hazámból érkezett leveleimet*”.

Úgy látszik, nem is igen írt ezután levelet Prinsepnek, s Lloyd őrnagy leveléből tudunk annyit róla, hogy Dzsalspaigurban három hónapig időzött, onnét visszatért Titaljába, s ott egy közönséges bennszülött kunyhójában lakott, melyet Lloyd őrnagy, amennyire lehetett, kényelmesen berendezett, „de mindamellett nyomorúságos hajlék volt az”. Lloyd őrnagy fogadott szolgát is neki, akinek Körösi 3-4 rúpiát fizetett, saját ellátása szintén nem került négy rúpiánál többre. Titaljából 1837 novemberében távozott el. Ott-tartózkodása egész idejét - írja az őrnagy - a szanszkrit, maharatta és bengáli nyelvek tanulására szentelé.

Az 1837. év végén már Calcuttában volt Körösi. Távolléte alatt meghalt derék barátja, Prinsep, s a Társaság titkára dr. Malan lett. A következő évben Pemberton százados, ki mint a kormány küldötte Bhutánba készült, felszólította, hogy csatlakozzék hozzá, de Körösi nem fogadta el az ajánlatot, miután nem remélte, hogy Bhutánból Tibetbe juthat. Ott maradt Calcuttában, mégpedig mint az Ázsiai Társaság könyvtárnoka. Négy teljes évet töltött itt e minőségben. Erről a négy évről kevés adat van, de ez a kevés is igazolja, hogy Körösi szakadatlan munkában élt. Egy Pavie nevű francia, ki ez időben szintén itt tartózkodott s bensőbb barátságban volt Körösivel, azt írja egyik francia folyóiratban róla:

„Gyakran láttam őt elmerülve ábrándos gondolataiban, mosolyogva saját ideáinak folyamatán: hallgatagon, mint a brahmánok, kik íróasztaluk fölé hajolva, szanszkrit fejezetek másolgatásával foglalkoznak. Szobája az Ázsiai Társaság házában cella formájú volt, ahonnan soha ki nem ment, kivéven egy kis sétára az épület nagy termeiben.” Ugyanakkor Calcuttában tartózkodott egy Schoefft nevű pesti festő is, ki ezt írja róla egy 1842 elején haza küldött levelében:

„Én igen barátságos viszonyban valék Csomával, midőn Calcuttában tartózkodtam, hol örömmel tapasztalam, miképp e város lakosainak már sokkal helyesebb fogalmaik vannak Magyarországról, mit bizony csak Csoma Sándornak köszönhetünk. Egyébiránt meg kell vallanom, miképp én nálánál szokatlanabb embert soha nem láttam. Ő remeteként él a tibeti s más iratok halmazai közt az »Ázsiai Társaság« épületében, honnan ritkán jön ki. Este az udvarban kis sétát tesz, s azután szobájába becsukja magát, úgy hogy midőn esteli lovaglásom közben néha meg akartam látogatni, mindig várnom kellé, míg a szolgák a kulcsokat előhozzák, s őt mindig a könyvei közt találám. Víg volt, nevetgélt és nagy kedvre is derült mindenkor, ha Magyarországról beszélhetett. Általában ő igen beszédes, s ha nekieredt, alig várhatni végét. Gyakran oly kellemes beszédbe elegyedek vele, ha hazánkról s a magyarok eredetéről vitatkoztunk, hogy sokszor esteli tíz órán túl is mulattam nála. Félteni azonban, hogy Magyarországra nem tér vissza többé, mivel már koros s *még tíz esztendeig szándékozik itt maradni*, hogy az ő iratokból, amit lehet, mindent kiforgasson, s az oly egészen elkülönzött, úgyszólván tömlőcféle élet könnyen elfonnyadhat, s létének csak árnyemlékét hagyja meg.”

Dr. Malan, az Ázsiai Társaság titkára, ki 1838-ban ismerkedett meg Körösivel, ezt írja róla:

„Ami Körösit illeti, mindenkor csak hálával s nagy érdeklődéssel emlékszem reá. Még mielőtt Indiába utaztam volna, hallottam felőle, a legelső látogatásaim közé tartozott annál fogva Calcuttában az Ázsiai Társaság háza, hol Csoma mint könyvtárnok élt. Egy középtermetű, kissé különös kinézésű embert találám, ki utazásaiban megbarnult, de nyájas, szeretetre méltó

és mindenkivel jót akar tenni. Mindamellett igen tartózkodónak és közönyösnek látszott. Miután megismerkedtem vele, megkértem, hogy adjon nekem egy órát hetenkint a tibeti nyelvből, s ő rögtön kész volt, *de arra egyáltalán nem bírhattam rá, hogy e leckéért pénzt fogadjon el.* Azt mondá, jöjjen el oly gyakran, amint akarok, mert ő szívesen tanít ingyen, élvezetből s a tárgy iránt való szeretetből. E körülmény akadályozott abban, hogy oly gyakran látogassam, mint különben tettem volna; de azért elmentem hozzá leckére, amennyiszer lehetett. Ámbár gyakran kértem, hogy jöjjön hozzám s lakjék velem levegőváltoztatás végett, tartózkodó modora s társaság kerülése miatt sohasem valék képes öt arra bírni. Ő és én igen jó barátok maradtunk egész indiai tartózkodásom alatt, mely, fájdalom, igen rövid volt. S midőn elváltunk, összes tibeti könyveit, mintegy harminc kötetet, nekem ajándékozta. Ez ereklyéket igen nagyra becsülöm; még most is ugyanazt a kötetet használom, mely az ő nyelvtanát és szótárát magában foglalja s melyet egykor együtt forgattunk.”

8.

Körösi, mint az Schoefft leveléből kitűnik, még tíz esztendeig szándékozott maradni a messze idegenben, s csakugyan az 1842-ik év elején készült is az újabb útra, mégpedig Lhasza felé. Ladakban, Tibetország nyugati tartományában kezdte tibeti tanulmányait, most meg az volt a terve, hogy Tibet keletészaki részét járja be. Az 1842. év február 9-én kelt az Ázsiai Társaság akkori titkárához, Torrenshoz intézett levél, melyet Calcuttából való elindulása előtt írt s mely a magyar tudós végrendeletének tekinthető.

E levél egész terjedelmében így szól:

Sir!

Miután egy bizonyos időre Calcuttát elhagyni szándékozom, abban a reményben, hogy ha lehetséges, körutat tegyek Közép-Ázsiában, arra kérem önt, hogy elfogadni és megőrizni méltóztassék e jegyzéket, miután azt ön a Társasággal közölte volna.

Tiszteletteljesen elismerem, hogy én az Ázsiai Társaságtól sok jótéteményben részesültem, jóllehet vonakodtam mindig elfogadni az ötven rúpiára menő havi járadékot, melyet számomra nagylelkűen utalványoztak 1829, 1831 és 1841-dik években, csupán egy oknál fogva, mivel a több éveken át folytatott kormányi fizetés ellátásomra elégséges volt.

Szándékom visszatérni ismét Calcuttába, s utazásom eredményeivel megismertetni az Ázsiai Társaságot. De a tervezett utamban történhető halálom esetére, minthogy szintén kívánom a Társaság előrehaladását és fohászom az, hogy e nemes intézet sokáig virágozzék: *kormányi értékpapírjaimat, könyveimet és egyéb tárgyakat,* melyeket most magammal nem viszek, hagyományozom a Társaság rendelkezésére, s átadom önnek ezennel múlt január 31-ikéig folyó számlámat, melyet a kormány ügynöke elkészített s akinek kezeiben vannak a hitelpapírok. Ő oly szíves lesz, évenként egyszer a járandó kamatokat nekem megküldeni.

Minthogy elhatározott szándékom *minden európai levelezést visszautasítani,* bocsánatért esedezem, amidőn arra kérem önt, hogy ha valami levél vagy csomag hozzám címezve megérkeznék, avval belátása szerint cselekedni méltóztassék.”

A Társaság utasította a titkárt, hogy válaszoljon Csomának ebben az értelemben: készséggel elfogadja, amit reá bízott, minden lehető módon támogatni óhajtja őt Indiában léte alatt s szerencsés visszaérkezést kíván neki Bhután- és Tatárországokba tervezett útjából.

Hogy mely napon indult Körösi ez útjára, nem tudjuk. Bizonyos, hogy február folyamán elhagyta Calcuttát, s az általa már ismert úton haladott Titalján át Dardzsiling felé. Titalja táján már emelkedni kezd a föld a bércek felé, s a Himalája tövéig 25 angol mérföldnyi utat kell megtenni. Ennek a 25 mérföldnyi területnek utolsó tíz mérföldjét sűrű tropikus növényzet s abban az időben, mikor Körösi itt járt, itt-ott terjedelmes posvány borította. Ez a terület, a Himalája tövében, a legveszedelmesebb maláriás hely. Terái a neve e területnek, s ezen csak nappal és a lehető leggyorsabban lehet átutazni, hogy az utazó mielőbb elérje a punkabari első magaslatokat. Az éjszaka itt nagyon veszedelmes. Aki itt éjszakára megállapodik, ritkán kerül el a leghevesebb lázrohamot.

Körösi március 24-én érkezett meg Dardzsilingbe, az angol birodalom e hétezer láb magasan fekvő határállomására. Valószínű, hogy gyalog utazott, s meg is hált Terái veszedelmes területén. Április 6-án már leverte Körösit a láz, s hat nap múlva ki is szenvedett. Dr. Campbell, a dardzsilingi állomás kormányügynöke, ki már régebről ismerte Körösit, közölte a szomorú hírt a calcuttai kormánytitkárral.

Átadom a terjedelmes levél nagy részét a mai nemzedéknek, hadd olvassa s könnyezze meg a nagy székely-magyart, kit akkor állított meg útjában a kegyetlen halál, mikor húsz esztendei küzdelem, rettenetes nélkülözések, sanyarkodások után végre közeledett a cél felé, mely Nagyenyedről elindította!

Campbell levele így szól:

„Nagy sajnálattal vagyok kénytelen jelenteni a magyar utazó és tibeti tudós Körösi Csoma Sándor e hó (április) 11-én itten (Dardzsilingben) történt kimúltát. Áldozatja lett az útközben kapott láznak, melynek *orvoslása végett gyógyszerrel venni reá nem bírhattam*, amidőn az még hasznára lehetett volna.

Körösi úr múlt hó 24-én érkezett meg s közölte velem, hogy a szikkimi rádzsza székhelyére s onnan Lhaszába óhajtana menni, a tibeti irodalom kincstáraihoz valójuthatás végett. Bizton hitte, hogy ezeket keleti Tibet fővárosában, Lhaszában, még mindig feltalálhatja. Ladak- és Kanumban folytatott tanulmányai alkalmával pedig az ott nyert értesítés után oka volt föltenni azt, hogy a szóban levő művek esetleg Szikkimbe hozattak át.

Családi szokás szerint a szikkimi rádzsának legidősebb fia a Láma, és mivel a jelenlegi tubgani Láma tanult főpap s terjedelmes könyvtára van, reményem volt, hogy megismertetvén a rádzsát Körösi úr szerény modorával, és mivel köztudomású dolog, hogy ő óvakodik avatkozni politikai vagy vallási ügyekbe, mint már bebizonyítja azon országok népeinél, ahol utazott, s így azt hittem, hogy a Tibetbe való menetelre számára engedélyt nyerhetek: e végett a rádzsza vakiljét (meghatalmazottját) küldém Csoma úrhoz, hogy meggyőződjék, mennyire haladott ő a tibeti nyelvben és irodalomban, s tudja meg Csoma úrtól magától, mi szándéka van a tubgani Láma és Lhasza városának meglátogatásában. A vakil, ki értelmes s némi tanultsággal bíró férfiú, elbámult, látván, hogy mennyire hatalmában volt egy pelingnek (fehér embernek) Tibet társalgási nyelve, s mennyire felülmúlta őt Tibet vallásának s irodalmának ismeretében. Körösi úr felől való számtalan kérdéseire tehetségem szerint akként iparkodtam felelni, hogy elmondván korát, életrajzát és közelebbi utazásait Ázsiában, tudomására adtam Csoma úr áldozatkészségét nyelvészeti és irodalmi kutatásokra, és hogy bizonyos tudomásom van arról, hogy Szikkimbe és Lhaszába való utazásra engedélyt adva, a rádzsának nem kell tartania sem a nép szokásai s vallása körül való avatatlanságától, sem a kutatásokban balul fölfogott túlbuzgóságától, s hogy Csoma úr semmi összeköttetésben nincs sem kormányunkkal, sem egyéb hatalommal Indiában, de hogy a főkormányzó engedelmet adott neki az Indiában való utazásra, és ha a rádzsza segédkezet ad, az az angol kormány részéről és magam

részéről is jóváhagyóan fog vétetni. Kívánságom következtében a vakil írt a rádzsának, megmagyarázván minden kívánságomat, és míg a válasz Szikkimből megérkeznek, Csoma úr elhatározta magát az ittmaradásra. Édes örömmel remélte, hogy a válasz kedvező lesz, s a legnagyobb lelkeséggel kéjelgett azon a boldogságon, mit elérni remélt a kelet tudósaival való érintkezésében, mivel a ladaki és kanumi Lámák - a lhaszaiakhoz hasonlítva - a tanultság alsóbb fokán állanak. Szerény és csaknem néma volt azokat az előnyöket illetően, melyeket az általános tudományok nyernének tervezett útjának végeredményéből. - »Mit adna Hodgson, Turnour s több más európai tudós, ha helyemen lehetne, amint én Lhaszába megérkeztem?« - volt gyakran felkiáltása megbetegedése előtt, társalgásaink közben. Arra az esetre, ha utazási engedélyt nyer, akként rendelkezett, hogy kezemben hagyja minden könyvét, papírjait és 300 rúpiára menő bankjegyeit visszatértéig, és az Ázsiai Társaság Naplójának egy teljes példányát, melyet ő a Társaságtól kapott s mondá, hogy tartanám meg számomra, ha többé vissza nem térne.

Mily hamar elborultak lelkes számításai, mily hamar megállottak vándor léptei örökre!

Midőn e hó 6-án meglátogattam, lázban volt, nyelve vastag nyálkával volt fedve, bőre száraz, fejfájásról panaszkodott. Kértem, hogy orvosságot vegyen, de hiába. Azt válaszolá, hogy sokszor szenvedett ily és más betegségekben, s *mindig orvosság nélkül gyógyult meg*, és hogy pár orvosi szeren kívül - tudniillik rhebarb és tartar emetic (hashajtó és hánytató) - mást soha nem vett. Az elsőt Moorcroft úr ajánlá neki, az utóbbit egy perzsa orvos. Táskjából egy ócska darab rhebarbarát vett ki, és egy üvegecskében volt a másik orvosszer. Mintegy nem bízva ez orvosszerek hatásában, így szólott: »Mivel ön kívánja, holnap reggel venni fogok belőlük, ha jobban nem érzem magamat, a nap szállófélben van, ma már késő.« Levest küldtem neki s másnap ismét meglátogattam; ez alkalommal sokkal jobban érezte magát, felkelt ágyáról, beszédbe ereszkedett s kedvére kibeszélte magát egy óra hosszáig, gondolatja s búvárkodásának kedves tárgyai fölött. Amióta ismerem, ez alkalommal vettem észre első ízben, *mennyire érzékeny volt ő a világ helyeslő tapsaira, munkálkodása és szenvedései jutalmául*. Tibeti útját egyhuzamban elmondá, és tanulmányai minden lépésének következményein megállapodva, felemlíté a kitűnő figyelmet, melyben az általa napvilágra hozott adatok s elvek részesültek, nemcsak Hindusztán, de Európa tudósai között is. Úgy látszik, különös meglepedésére szolgált egy vezércikk Wilson tanár úr tollából, mely a kormánylap mellékletében 1829. július 9-ikén jelent meg, melyet előmutatván, kért, hogy olvassam át. Abban elő voltak sorolva a határtalan szenvedések, melyeknek alá volt vetve a zanszkári zárdában (Janglában), ahol a Fahrenheit hőmérő zéró alatti hidegben négy hónapnál tovább kellé maradnia anélkül, hogy kilenclábnyi négyszögű kamarájából kimozdulhatna; mégis e körülmények közt és ily hajlék alatt, melegítő tűz nélkül, tanult reggeltől estig, a hideg föld volt nyoszolyája s a négy fal az éghajlat ellen egyedüli menedéke; mindazonáltal negyvenezer tibeti szót szedett össze s rendszerezett, szótárát s nyelvtanát majdnem egészen itt végezé el.”

A levél további folyamán elmondja Campbell, hogy beszéd közben szóba kerültek a hunok is.

»Abban a munkában - mondotta Csoma -, melyet ön (ti. Campbell) a Limbukról írt, azt kérdezi, vajon a Hung nevezet nincs-e összeköttetésben az eredeti hunokkal, kik Ázsiában kutatásomnak tárgyai. Ez valóban különösen felötlő hasonlatosság, de az ön hungjai egy kis néposztály, míg az Ázsiából kiindult nép, mely a magyaroknak előde, nagy nemzet volt.« Erre én (Campbell) azt jegyeztem meg, hogy a limbui hungok eredeti hazája kétségkívül a Himalájától északra fekszik, és mivel maga Csoma is ezt hivé a hunok országáról, mindenesetre lehető tehát, hogy a szomszédságunkban lakó hungok ugyanazon nemzet egyik ágazatául tekinthetők. - »Igen, igen - volt Csoma felelete -, nagyon lehető, de én nem hiszem, hogy úgy van.« És aztán - folytatja levelét Campbell -, mintha inkább szeretne kéjelegni távol

eső okoskodásokban kedvenc tárgyai fölött, mint véget vetni azoknak egy közel álló felfedezés által: gyors vázlatát adta abbeli hitének, mely meggyőzte őt arról, hogy *szülőhazája* miként jutott az eredeti hunok birtokába, előadván okait, miért követi azokat Közép- és Kelet-Ázsiába. Mindezt ő elmondá *a legelragadóbb modorban; fájdalom, az elbeszélés összefüggése sokkal bonyolultabb volt reám nézve, semhogy azt folyamatosan följegyezhettem volna.* Annyit azonban kivettem Csomával volt társalgásaimból, amióta őt megismertem, hogy *minden reménye hosszú és fáradalmas kutatásainak végcélját elérhetni abban összpontosult: ha a jugarok országát felfedezheti.* Ezt az országot megjelni hívé Lhasától és Kamsz tartománytól északkeletre, Kína nyugoti határain: *oda eljutni volt végcélja a legforróbb óhajításainak, s ott, ott hívé feltalálni azt a néposztályt, melyet ekkoráig hasztalanul keresett.*

Okoskodása, amennyire többszöri találkozásunkból kivehettem, a következő volt: Európának szláv, celt, saxon és germán nyelveiben a nemzet, melytől a mai Hungária veszi eredetét, hungar vagy jungarnak neveztetik; az arab, török és perzsa könyvekben is gyakori említés van téve egy nemzetről Közép-Ázsiában, mely sok tekintetben hasonló ama néphez, mely keletről Magyarországra jött; e nép a főlebb említett nyelvekben vogur, ugar, vagy vugarnak neveztetik, s ugyanazon könyvekből, szerinte, következtethető az is, hogy a jugarok országa azon a fentebb említett helyen fekszik.

Úgy tetszik nekem, hogy a most említett beszélgetések alkalmával Körösi úrnak *mintegy előérzete volt, hogy halála közeledik, mivel ezelőtt soha ilyen nyíltan nem beszélt* és sohasem fejezte ki akképp véleményeit, mintha óhajtotta volna, hogy azok emlékezetben maradjanak. *De e napon valóban az volt az óhajítása,* s én emléke iránt kötelezve érzem magamat azokat itt, habár igen tökéletlen módon is, feljegyezni. *Vétesse nek tökéletlen jegyzeteim mint utolsó szavai egy rendkívüli férfiúnak, tudván, hogy kellően fogják méltányolni, akik őt tisztelték terjedelmes tanulmányaiért, s bámulták fáradhatatlan munkásságát a nyelv, irodalom s történelem ügyében.*

Jóllehet sokkal jobban volt április 7-én, mint az előbbi napon, attól tarték, hogy a láz vissza fog térni, s azért ismétlém kérésemet, hogy orvosságot vegyen, de ismét hasztalanul. 8-ikán nem láttam, de 9-én reggel dr. Griffith úrral hozzá mentem s úgy találtuk, hogy a láz ismét visszatért. Ekkor már elméje némileg zavart volt s félrebeszél; arca beesve, sárga színű volt, s a halál nyomait magán viselte. Általában állapota fölötte veszélyessé vált. Végre rávettük, hogy orvosságot használjon. Ápril 10-én reggel kissé jobban érezte magát, de nem vala képes tisztán s összefüggően beszélni; estefelé ismét rosszabbul lett, s másnap reggeli 5 órakor, *panaszos szó és küzdelem nélkül kimúlt.*

Április 12-én reggeli 8 órakor, földi maradványai az állomás temetőjében tétettek le. Én olvasám fölötte a temetési végtiszteletet, majdnem minden európai lakos jelenlétében.

Négy szekrény, melyben könyvek és iratok valának; kék öltönye, melyet mindég viselt s melyben meghalt, néhány ing és főzőedény volt minden vagyona. Élelme főleg teából állott, mit fölötte kedvelt és egyszerűen készített rizsből, melyből nagyon keveset szokott volt enni. Földre terített gyékényen, könyv és iratai által környezve ült, evett, aludott és dolgozott, éjjel soha le nem vetközött s nappal ritkán hagyta el szobáját. Bort vagy más szeszes italt soha nem ivott; dohányt vagy más hasonló szert sohasem használt.

Mellékelve van egy lajstrom a szekrények tartalmáról. Papírjai közt találtattak a 300 rúpiára menő bankjegyek, melyekről halála előtt említést tett, egy értékpapír 5000 rúpiányi kormánykölcsonról. Február 8-án (1842) kelt egyik leveléből az tűnik ki, hogy ez összeget ő az Ázsiai Társaságnak hátrahagyni kívánta; készpénze 224 rúpiára ment, s 26 darab arany találtatott övében. Ennyi volt pénzbeli hagyománya. Ebből levonom temetése költségeit s egy

lepcsza szolgájának hátralevő bérét, megtartván a többit, amíg a kormány rendeletét veszem. Mivelhogy a boldogult nem volt angol alattvaló, nem láttam szükségesnek más lépést tenni.

Prinsep úr egyik leveléből, melyet az irományok közt találtam, azt veszem ki, hogy Csoma úr *Pest városában, Erdélyben* született; egy másolatát is találtam Csoma levelének az Angliában lévő osztrák követhoz, látszólag *hazája* ügyeiben írva, úgy látszik tehát, hogy ez lenne az az út, melyen halálát rokonaival tudatni kellene. Némely irományokban címét így találtam írva: »Körösi Csoma Sándor«.

A kormány Campbell megható jelentését közölte az Ázsiai Társasággal, az közzétette a Naplójában. A Társaság titkára, Torrens, Campbell levelét a következő jegyzettel kísérte:

„Dr. Campbell érdekes jelentéséhez *megerősítésül* hozzácsatolhatom még azt, ami emlékezetemben megmaradt a boldogult nyelvbúvárnak véleményeiről a hunok eredetét illetően. Ezek, valamint a buddhisták hitéről való különös felfogása: elmékedéseinek legkedvesebb tárgyai voltak. Több ízben hosszabban értekezett velem e tárgyakról, különös említést téve a magyarországi hegyek és hegyláncok neveinek szanszkrit eredetéről. Ismételt kérésem volt hozzá ily alkalommal, hogy jegyezze fel e véleményeit, de ezt ő *mindig megtagadta*. (Körösinek erre vonatkozó saját kezű jegyzetei a Magyar Tudományos Akadémia birtokában vannak.) Homályos sejtelemmel említé, hogy egykoron tán hatalmában lesz közzétenni a világ előtt valami biztosabbat, mint pusztá elmékedéseket. S minél inkább unszolám, annál tartózkodóbb lett előttem az említett tárgyakat illetően. Ellenszenvvel látszott viseltetni véleményeinek közzététele iránt. *Jellemének legbámulatosabb vonása volt: rendkívüli bizalmatlansága oly tárgyakat illetően, melyekben mestere lehetett volna a két világ tudósainak. Tibeti tanulmányain kívül mély olvasottsága volt az általános irodalomban; de oly ritka tulajdonok sohasem voltak összpontosítva egy emberben, ki midőn azokat hasznára fordíthatta volna, oly szerényül járt volna el.*”

9.

Valóban, Körösi magyar életírója rendkívül kellemes helyzetben van: minden dísz, mivel embert fel lehet ékesíteni, idegen emberek rakják rá, nekünk nem marad egyéb tennivalónk, mint hogy a dísz átvegyük!

Az Ázsiai Társaság ezer rúpiát szavazott meg, s Lloyd őrnagyot bízta meg azzal, hogy Körösinek a dardzsilingi temetőben méltó síremléket állítson. A síremlék nyolcszögű, hét láb magas, s szomorúfüzek és rózsabokrok veszik körül. A Társaság titkára által fogalmazott felírás, mely fehér márványtáblára van vésve, angol nyelven, magyar fordításban így hangzik:

Itt nyugszik
Körösi Csoma Sándor
magyar születésű,
aki nyelvészeti kutatások végett
Keletre jött
s évek folytán, melyeket oly nélkülözések közt
töltött, minőket ember ritkán szenvedett,
és a tudomány ügyében való fáradhatatlan
munkálkodás után a tibeti nyelvnek szótárát és nyelvтанát
készítette el - ezek legszebb és valódi emlékei.
Munkálkodásának folytatása végett
Lhasza felé való útjában
meghalt e helyen

1842-dik évi április 11-én
életének 44-ik évében.
Munkatársai
a bengáli Ázsiai Társaság
szentelik e követ emlékének!
Nyugodjék békével.

A megható felírásban van egy hiba: Körösi életkora. Életének nem 44-ik, de 59-ik évében halt meg, amennyiben halála előtt néhány nappal (április 4-én) töltötte be az 58 évet.²

A nagy székely-magyar halálát a kelet-indiai kormány hivatalosan közölte a londoni osztrák követséggel, s Eszterházy herceg 1842. október 6-ikán kelt levelében köszönte meg az értesítést, s egyben kormánya nevében abbéli kívánságát fejezte ki, hogy bár másolatban küldjék meg Körösinek azokat az iratait, melyek netalán a magyarok eredetére vonatkozó kutatásainak eredményét tartalmazzák.

Eszterházy e kívánságát az egyházi törvényszékhez tették át: a törvény értelmében ehhez tartoztak a végrendeleti ügyek. Az egyházi törvényszék a következő évben azt határozta, hogy miután Körösi a törvény követeléseinek megfelelő végrendelet nélkül halt meg, minden hagyománya a közkezelő (administrator generál) felügyelete alá kerüljön. Az Ázsiai Társaság nem kapta meg az 5000 rúpiát, mit Körösi egy levelében ráhagyott, miután ez a levél nem volt formaszzerű végrendelet. Megállapítván Körösi hagyatékát, azt a közkezelő átadta a kormány titkárnak, azzal a kéréssel, hogy azt a londoni hatóságok útján Körösi legközelebbi rokonaihoz juttassák. Volt pedig Körösi hagyatéka 3000 sikka rúpia, 2000 közönséges rúpia, 21 rúpia készpénz s 26 darab hollandi arany.

Ami Körösi magániratait illeti, ezeket egy kis vasszekrényben a calcuttai főítélőszék levéltárában helyezték el. Itt nyílt alkalma Duka Tivadar Londonba szakadt hazánkfiának, ki mint katonai orvos a kelet-indiai kormány szolgálatában 1854-ben Calcuttában járt, jegyzéket venni a szekrény tartalmáról. E derék hazánkfiának köszönhetjük Körösi első s eddig legteljesebb életrajzát, ama nagyérdékű levelek összeszedését, melyeknek nagy részét én is közöltem.

„Az ötvenes években - írja Duka Tivadar - orvostársam, dr. Collins viselte gondját a síremléknek; azután mint kormányi orvos Dardzsilingbe levék állomásozva három évre: nem volt tehát nehéz a megkívántató csekély gondozásra személyesen felügyelnem. 1874 óta csak ez évi (1883) február 10-én láthattam ismét a síremléket, amidőn meglepetésemre, azt egészen megújítva találtam, Hopf honfitársunknak, ki néhány hét előtt ott megfordult, szép koszorújával fölékítve.”

De Körösi sírja különben sincs elhanyagolva: az angol állam gondozza azt mint közemléket, biznyságot téve arról, hogy életében, mint halálában érdeme szerint tudta s tudja méltányolni az angol nemzet azokat a halhatatlan szolgálatokat, miket a nagy székely-magyar az angol nemzet s általában a tudományos világgal szemben teljesített. A magyar nemzet pedig jogos büszkeséggel őrzi emlékét e nagy fiának, kit ha meg is állított a halál eredeti célja felé való útjában, soha el nem múló dicsőséget szerzett a magyar névnek, azt szerzett a székely-magyar fajnak, melynek véréből való vér volt Körösi, e faj minden erényével ékesítetten s gyarlóságaitól menten. A kicsi faluba, honnét több mint száz esztendővel ezelőtt gyalogszerrel indult el Nagyenyedre Körösi Csoma Sándor, ő maga soha vissza nem tért, de visszatért világhíres neve, dicsősége, s fényt árasztott a kis falura és népére.

² A Körösi Csoma-kutatás mai álláspontja szerint 53 vagy 54 éves lehetett.

Büszke megindultsággal száll lelkünk a dardzsilingi temetőbe, mert a nagy székely-magyar porai messze föld porával vegyültek ugyan, de ez a föld nekünk nem idegen: valahol erre ringott őseink bölcseje, itt, ezen a tájon örömmel szállhatott koporsajába az őshazát kereső székely-magyar; itt, a dardzsilingi temetőben, egy művelt nemzet fiai állanak meg a síremlék előtt s olvassák: Itt nyugszik Körösi Csoma Sándor, magyar születésű...

KÖLCSEY FERENC

Kölcsey Ferenc a hírt és halhatatlanságot illatnak nevezi, mely az elhulló rózsát egy perccel éli túl. Ugyanő, ki illatnak nevezi a hírt és a halhatatlanságot, megírta a *Himnusz*t, mely a magyar nemzet imádsága lett, s lehet-e kétség abban, hogy Kölcsey neve élni fog, míg egy magyar lesz a földön?

A költői és hazafiúi ihlet ritka szerencsés pillanatában írta Kölcsey a *Himnusz*t. Képzeltető-e nemzeti ünnep e fenséges imádság nélkül? Ez az imádság örök időkre biztosította Kölcsey halhatatlanságát. Nevét beírta minden magyar szívébe. S mint ahogy a *Himnusz* öröklődik nemzedékről nemzedékre, úgy öröklődik az ő neve, emléke is.

Ám a *Himnusz* költője nem csupán ezzel az egy költeményével tette halhatatlanná a nevét. Az ő élete egyike a legértelmesebb, leggazdagabb életeknek. Mint költő korának legjelesebb költői közé tartozott; mint szónok a legkiválóbb szónokok sorában foglalt helyet; mint kritikus alaposágával és bátor szókimondásával szerzett tiszteletet; s mint hazafi és ember, lángoló honszerelmével, aranytiszta jellemével minden idők nemzedékének követendő példakép marad.

Valóban, az ő életével való foglalkozás nem közönséges gyönyörűség. Már neve hallatára ünnepi érzés szállja meg szívünket, s ezzel az érzéssel követjük őt a bölcsőtől a sírig. Ünnepi érzéssel követjük, s majd ha megváltunk tőle, érezni fogjuk, hogy elménk, szívünk megtermékenyült.

1.

A Kölcsey család, a hagyomány szerint, Ond vezértől származott. A költő apjának, Péternek, Bihar megyében volt birtoka. Anyja, Bölönyi Ágnes, erdélyi leány volt, s a költő ezért fél-erdélyinek mondta magát. Ott is született Erdélyben, Közép-Szolnok megye Sző-Demeter nevű községében, 1790. augusztus 8-án. A magát Ond vezértől származtató Kölcsey család nem volt gazdag. Sem gazdag, sem szegény. Középbirtokú nemesek voltak a Kölcseyek, jómódban éltek s a vármegyei életben mindig jelentős szerepet vittek.

Kölcsey Péter házasságát Isten négy fiú- és két leánygyermekkel áldotta meg. A leányok korán meghaltak. A fiúk közt Ferenc volt a legidősebb. A legkisebb fiú az apa halála után nyolc hónappal született. Mert Kölcsey Péter meghalt hirtelen halállal, s a legidősebb fiú is az apa halálakor mindössze hatéves volt. De még apja halála előtt egyéb súlyos csapás is érte a költőt: himlőbe esett s elvesztette fél szemét. A különben is gyenge testű, félénk természetű gyermek még félénkebbé lett, mióta fél szemét elvesztette. Visszahúzódott a pajzán gyermektársaságoktól, szótlanul, szomorúan üldögélt a szobában, s többnyire egymagában bolyongott a kert fái között. Mélabús, borongó kedvű lett a gyermek, s az is maradt egész életében.

Hiszen ha ott maradhat mindig az ősi házban! Ha folyton érezheti vala az anyai szeretet melegét! De elkövetkezett a tanulás ideje, s az anyás gyermeket viszik Debrecenbe, a kollégiumba. A magányt kedvelő gyermek valósággal irtózott a kollégiumi élettől. Azokra a vásott fiúkra gondolt, kik majd őt, a fél szemű fiút, gúnyolni fogják. És nem lesz mellette az édesanyja, ki megvigasztalja, könnyeit lecsókolja. Hogy valamennyire megbarátkoztassák a kollégiumi élettel, a városban kibéreltek az ő és testvérei számára egy kétszobás nádfődeles házat, itt laktak a Kölcsey fiúk, egy hú öreg cseléddel, Panna nénivel, innét jártak be a kollégiumba. A fiúk mellett volt magántanító, s gyakran ellátogatott hozzájuk a kollégium

főgondnoka is, aki különben rokona volt a Kölcsey családnak. Vakációra hazajártak hol Álmosdra, hol Sző-Demeterre, s így lassanként Ferenc beletörődött a sorsába. A könyv lett legkedvesebb barátja. Ha nem vigyáztak rá, egész éjjel képes volt fent-virrasztani könyvei mellett. Bent az iskolában csendesen meghúzódott a helyén. Társainak játékában nem vett részt. Csak egy-két fiúval barátkozott, az osztály legjobb tanulóival. Itt szövődött közte s Kállay Ferenc közt a sírig tartó barátság. A vakáció napjai ünnepnapok voltak neki: azt hitte, otthon háborítatlanabban olvashatja kedves könyveit. Eltiltották ugyan az olvasástól, mert féltették, hogy a sok olvasás tönkre teszi amúgy is gyenge testét, de ő titkon összeszedte a padláson a régi könyveket s újságokat, kivitte a szőlőbe, ott leheveredett a vén diófa árnyékába, és olvasott és olvasott, mígnem rajtakapták s keményen eltiltották az olvasástól. De tetszett a Gondviselésnek, hogy minden eddigénél nagyobb csapással sújtsa a gyermeket. Tizenkét éves korában egész árva lett. Meghalt az édes jó anya. Nincs többé, aki a félénk, szomorú kedvű gyermeket bátorítsa, vigasztalja, könnyeit lecsókolja. Sokkal kisebb volt, mikor apja meghalt, semhogy e veszteség nagyságát megérthette volna. De már tizenkét éves, tudja: mi az anya. Tudja, mi az árvaság. Teljes nagyságában érzi a veszteséget, s még csak most menekül igazában könyvei közé. Ezek közt keresi a vigasztalást, az enyhületet.

Kezdetben lassan fejlődött a tehetsége, de egyszerre csak hirtelen kezd bontakozni. Új világot nyit meg a serdülő ifjú előtt a latin költők olvasása, a régi római és görög világ nagy embereinek megismerése. Legjobb barátaival kijárogat a város határára, s ott homokból felépíti a dicső Athént, azt benépesíti a görög hősök szobraival, síremlékeivel. Megáll a homokszobrok és síremlékek előtt, s lelkes beszédeket mond a görög hősekről. Már bontogatja szárnyát a jövő nagy szónok. Verseket is írogat már mint kis diák, de csak legjobb barátjának, Kállay Ferencnek olvassa fel, s olvasás után mindjárt el is égeti a szárnypróbálgatásokat. Amilyen szigorú volt később, mint kritikus, mások munkái iránt, oly szigorú már most, ifjan, a maga szülöttjei iránt. Tisztában van magával és tehetségével, s saját szárnypróbálgatásait nem nézi többre, mint amik azok valójában. Ő most elsősorban tanul és tanul. Olvassa a latin és magyar költőket, nagy szorgalommal tanulja a görög nyelvet, a franciát, majd a németet is. A serdülő ifjút már észreveszik a tanárai, látják, hogy tehetsége nem közönséges, s olvasottságával meg éppen kivált társai közül. Mint nagy diák már ő az osztály első diákja. S ott, hol mindennapos dolog volt, hogy a diákok összeütköztek a kollégium fegyelmi törvényeivel, Kölcsey mindvégig ritka kivétel maradt. Az ő szelíd, borongós, leányos természete nem változott, társainak szilajságából az ő lényére egyetlen egy vonás sem ragadott.

Az 1809-ik évben vált meg a debreceni kollégiumtól, de már azt megelőzően váltott egy pár levelet a széphalmi mesterrel. Csokonai temetésén látta először Kazinczyt a tizenöt éves diák, de csak látta, messziről csodálta még akkor a nagy reformátort, kinek korszakos működését már akkor ismerte. Csoda-e, ha az volt leghőbb vágya az ifjúnak, hogy egykor majd ő is a széphalmi mester taborában szolgálja nyelvünk és irodalmunk ügyét? Kazinczy fordításában olvasta Gessner idilljeit s ebből kapott kedvet a német nyelv tanulására is, melyre eddig, a francia mellett, kevés gondot fordított. Kazinczy, a széphalmi mester volt az ifjú eszményképe. Hő vágya, hogy a nagy ember barátságára méltassa őt!

Sokkal hamarabb megtörtént ez, mint azt remélheté vala. A széphalmi mesternek tudvalevően sűrűn volt vitája az akkori írókkal és tudósokkal, s a debreceni diáknak kétszer nyílt alkalma felhívni a mester figyelmét oly adatra, mely fontos volt a vita eldöntésére. Kazinczyt meglepte a debreceni diák nagy olvasottsága, s mindkét alkalommal meleg hangú levélben üdvözölte az ifjút. És egyszerre megindul a sűrű levélváltás a széphalmi mester és a tizennyolc éves diák közt. Kazinczynak elég volt látni valakiben a jóakaratot, a törekvést, hogy hívei közé sorozza, hátha még az illetőben nem közönséges tanultságot és tehetséget vett észre! Márpedig

Kölcseyben nem volt nehéz meglátni a tanultságot is, a tehetséget is. Amint megtudja, hogy Kölcsey még nem elég erős a görögben, azonnal ír, hogy „az istenért, tanuljon meg görögül, de ne félig”. Aztán tanácsolja neki, hogy olvasmányából csináljon jegyzeteket, amire különben nem kellett biztatni Kölcseyt, mert azt addig is tette. Egymást váltják a levelek, s végre az ifjú nekibátorodik és megvallja, hogy néha ő is szokott - verset írni. El is küldi egy kísérletét. A széphalmi mester szigorúan megbírálja a verset, de egyben buzdítja is. Aztán az ifjú elküldi a másodikat. Ez már nagyon tetszik a mesternek. Azzal tünteti ki az ifjút, hogy megküldi egy szonettjét. A szonettre szonettel felel az ifjú költő, s a széphalmi mester áradozva dicséri Kis Jánosnak a költeményt: „Aki tizenkilenc éves korában ilyet ír - mit fog írni harminchatban!”

Kölcsey el volt jegyezve a költészetnek. Kazinczy iskolája szaporodott egy új tanítvánnyal: valamennyi közt a legtehetségesebbel.

2.

Midőn Kölcsey 1810-ben Pestre ment, neve már nem volt ismeretlen a pesti triász előtt, mert Kazinczynak volt arra gondolja, hogy akiben csak valami tehetséget felfedezett, annak a nevét közölje író társaival. Valóképpen törvénygyakorlatra ment Pestre, aminthogy az akkori nemes ifjúság előtt más pálya alig állott, de már az eddigiekből is sejthető, hogy Kölcseyt a száraz törvénygyakorlatoknál sokkal inkább érdekelte az irodalom. Alighogy Pestre ért, megismerkedett a triász egyik tagjával, Vitkovicssal, kinek a szomszédságában lakott, s gyakran eljárt Vitkovics házába, mely akkor a pesti írók gyülekezőhelye volt. A triász, melynek lelke Horvát István volt, szeretettel fogadta a szép tehetségű s nagy olvasottságú ifjút. Esténként az írók összegyűltek Vitkovicsnál, felolvasták újabb műveiket s kölcsönösen megbírálták. Itt olvasta fel Kölcsey is egy románcát: az első magyar románcot. De bár Vitkovics felszólította rá, hivatalosan nem lett tagja a triásznak. Egyenesen megmondta Vitkovicsnak, hogy semmi kedve bejutni a triászba. Nyilvánvaló, hogy azért nem, mert meg akarta őrizni a függetlenségét. Nem akarta lekötni magát sem egyik, sem másik irodalmi irányynak. De bár nem kötötte le magát, ő is lelkes híve lett a nyelvújításnak, s mint a széphalmi mesternek, neki is a nagy német költő, Goethe lett a legkedvesebb költője.

Mint patvarista, ha nem is jó kedvvel, de lelkiismeretesen végezte a dolgát, ám ami szabad ideje volt, teljesen a maga művelésének szentel. Szorgalmasan eljárt a könyvtárakba, a magyar meg a német színházba, s halomszámra vásárolta össze a könyveket. Közben Kállay Ferenc barátjával ellátogatott Bécsbe is. Rövid ideig volt itt, de e rövid idő alatt alaposan megnézett minden néznievalót. Többet nem is volt Bécsben, sőt egyáltalán egyetlenegyszer sem ment külföldre. Általában az ő visszahúzódó, magányos természetének nem ízlett a városi élet. Pesten is mindössze egy évig maradt, s egyszerre csak hazament Álmosdra. Hazament azzal az elhatározással, hogy nem lép közpályára, hanem meghúzódik a falusi csendességben s életét az irodalomnak szenteli. A rokonság valósággal megdöbben az ifjú elhatározásán. Nem közönséges tehetségétől, abban a korban szokatlan tanultságától nagyot vártak, s íme, el akar temetkezni falun! Alig ért haza, hívták Debrecenbe jogtanárnak. Nagyobb kitüntetés nem érhetett volna egy huszonegy éves fiatalembert, s ím, Kölcsey a kitüntető meghívást visszautasítja! A rokonok figyelmeztették, hogy kevés lesz az apai örökség, ha megosztzik a testvéreivel, abból ugyan nem élhet meg, ha hivatalt nem vállal, de az ifjú azt mondta erre: „Hozzáteszem lelkem függetlenségét, és így elég lesz!”

Beköltözött az álmosdi kúriába, vele Sámuel öccse, de a gazdaság vezetése sok gonddal, vesződséggel járt, s nem élhetett lelke szerint az irodalomnak. Gyermekkori barátja, Kállay meglátogatta, s nagyobb utat terveztek együtt. Be akarták járni Svájcot, azután Német-

országot, színről színre akarták látni Németország legnagyobb költőjét, Goethét, ám a szép terv - terv maradt. A birtok jövedelme kevés volt, kölcsönt nem lehetett rá kapni, s Kölcseynek le kellett mondani az utazásról. Nemigen volt hozzá való társaság Álmosdon, az ő társasága a könyvtár volt. Akikkel szívesen elbeszélgetett volna, mind messze távol éltek tőle, s ezekkel csak levelek útján beszélgethetett. Sűrűn levelezett Kállayval, Kazinczyval, Szemerével, Döbrenteivel, Helmeccyvel. Akik gyermekkori barátai voltak, az egy Kállay kivételével, mind meghaltak, s újabb barátokat nem szerzett az akkori ifjúság „romlott seregében”. De lelkének szüksége volt barátokra, s ezeket az írók közt találta meg. Az írók nem is szűntek meg serkenteni a magányba húzódott ifjút, s kétségtelen nagy befolyással voltak e levelek arra, hogy Kölcsey a nyilvánosság elé lépjen. Még mindig a félénk, bátortalan gyermek. Nem bízik a tehetségében. És nem bízik az akkori közönségben. Vajon lesz-e, aki az ő énekét meghallgassa? Sokáig habozik, míg első versével a nyilvánosság elé lép. Tizenhét éves volt, mikor első versét nagy szégyenkezéssel megküldötte Kazinczynak, s bár a széphalmi mester biztatta, s második versét különösen megdicsérte, hat év múltán látott nyomdafestéket *Róza* című verse a Horvát István szerkesztette *Magyar Dámák kalendáriumá-*ban. Huszonnégy éves volt, mikor nyilvánosság elé lépett. Fiatalos türelmetlenkedéssel csakugyan nem lehet vádolni a költőt. Még három verse jelent meg ez idő tájt a Döbrentei által szerkesztett *Erdélyi Múzeumban*. Négy vers mindössze: az igazán nem tette ismeretessé a nevét.

De ami a négy versnek nem sikerült - s nem is sikerülhetett -, sikerült egy másfajta munkájának: ez egy csapásra országos hírvé tette Kölcsey nevét. Mi volt ez a munka? *Felelet a Mondolatra*. Mi volt a *Mondolat*?

Kazinczy életrajzából tudjuk, hogy a széphalmi mester merész nyelvújítása két táborra, mégpedig hevesen hadakozó táborra osztotta a tudósok és írók seregét. Mind a két tábor túlzásba csapott. Kazinczy és táborát túlságba vitte a nyelvújítást, az új szók csinálását, az ellentábor, az orthológusok (ósdia) táborát meg túlságba vitte a minden újítástól való csökönös idegenkedést. Éles, kíméletlen volt a széphalmi mester, aki minden alkalommal kigúnyolta az ósdia maradiságát. Sértő fölényességgel írt az ósdiakról, aminthogy az újítók táborában voltak jóformán az akkori jelesebb írók. Az ósdiakat szörnyen bántotta a lenéző gúny. „Csak a butát rettentí, ami új” - hirdette Kazinczy s biztatta híveit:

„Csípd, döfd, rúgd, valahol kapod a gaz latrot! az ilyet ütí, csigázni, agyon verni (nevetve) szabad.”

E kíméletlen harc szülte a *Mondolatot*, melyhez az anyagot a debreceni, sárospataki és a dunántúli írók hordották össze, s melynek kidolgozásával Somogyi Gedeont bízták meg. A *Mondolat* szörnyen kipellengérezte a nyelvújítás túlságait, s bár sok igazságtalanságba tévelyedett, sok igazat is mondott. A nyelvújítás, a szófaragás túlzásaiban bőséges anyagot talált a kigúnyolásra.

A csúfondáros mű 1813-ban jelent meg, a felelet rá 1815-ben. Az előző évben Kölcsey meglátogatta Szemere Pált Pécelen, együtt dolgoztak a *Feleleten*, mely azonban Kölcsey neve alatt jelent meg. Ami a durva, sértő kifejezéseket illeti, Kölcsey nem maradt adósa a *Mondolatnak*. Kegyetlen gúnyal ostorozza az ósdiakat, találóan utánozza az ósdiak magyaros, de minden csinoságot nélkülöző, lapos, pongyola stílusát. A harcot az ósdiak vesztették el. Elvesztették különösen azért, mert nagy tüzzel támadtak a nyelvújítók oly szavainak is, melyek igazán szerencsés alkotások voltak s valósággal gazdagították nyelvünket, finomították a magyar stílust. Az ósdiak kérlelhetetlen ellenségei voltak minden új szónak válogatás nélkül, s ott, ahol igazuk volt, igazuk megvédelmezésében nem voltak oly ügyesek, mint az

újítk. Kölcsey nagy készültségével, tollának elevenségével nem versenyezhetek a *Mondolat* írói s már ez a körülmény is az újítk javára döntötte el a harcot.

Kölcsey nevét egyszerre szárnyára kapta a hír. Az ósdiak gyűlölködve beszéltek a nagy tehetségű, az alapos készültségű emberről, az újítk meg valósággal ünnepelték. De Kölcsey nem volt a népszerűség hajhászásának barátja, annyira nem, hogy csakhamar ő lett Magyarország legnépszerűtlenebb embere. Az országos feltűnést keltett *Felelettel* egy időben írt nagyobb szabású bírálatot Csokonai Vitéz Mihályról. Ezt a bírálatot megküldötte Döbrentének, hogy adja ki az *Erdélyi Múzeum*ban. Döbrentei nem adta ki a bírálatot. Nem merte kiadni. Az a hang, mely a bírálatban megcsendült, teljesen ismeretlen volt akkor. Maga a széphalmi mester tartózkodott legjobban a szigorúbb bírálattól. A leggyengébb tehetségű író számára is volt egy hízelgő, buzdító szava. És az helyén való is volt abban az időben, midőn egyedül az irodalomra hárult a nagy nemzeti feladat: a szendergő nemzet ébresztgetése. A nemzetnek az a kis töredéke, mely a nyelv és irodalom művelésében látta egy szebb jövő előkészítését, örömmel üdvözölt minden hazafit, ki tehetsége szerint nyelvünk és irodalmunk művelésének szentelte életét. Az írás - hazafias cselekedet volt, s az írás mineműségének megbírálása - hazafiatlanság.

De végre is elérkezett az az idő is, mikor már különbséget kellett tenni író és író között; amikor meg kellett állapítani, kit minő hely illet meg az irodalom berkeiben. Meg kellett magyarázni az íróknak is, a közönségnek is, hogy nem mind költészet, ami verses formába van gyúrva. S hogy nem minden műve kifogástalan azoknak a költőknek, kik különben méltán vívták ki a közönség tiszteletét és szeretetét. Kölcsey vállalkozott e népszerűtlen feladatra. Hiába magyarázta Döbrentének, hogy, ha valamit hibáztatunk az íróban, az még nem jelenti annak elítélését, Döbrentei a merész hangú bírálatot nem merte kiadni. Attól félt, hogy lapját otthagyják az előfizetők. De a bírálat két év múlva megjelent a *Tudományos Gyűjtemény*ben. Sok tekintetben tévesen ítélte meg Csokonait, de szándékának tisztasága kétségtelen. Elismeri Csokonai nagy tehetségét, s egyben megmagyarázza az okokat is, melyek miatt tehetsége s ízlése teljesen ki nem fejlődhetett. A merész hangú, szókimondó bírálat valósággal megremítette az írókat. Most majd rájuk kerül a sor. Irigységgel vádolták meg Csokonai tisztelői, s félve gondoltak arra az írók, hogy velük talán még kíméletlenebbül bánik el. És csakugyan, nemsokára megjelent egy újabb bírálat Kölcsey tollából: Berzsenyi költeményeinek a bírálata. Hogy mily hatással volt a bírálat Berzsenyire, azt elmondottam a nagy ódaköltő életrajzában. A pesti triász feje, Horvát István, mindenképpen meg akarta akadályozni a bírálat megjelenését. Amint Vitkovics írja Kölcseynek: „az öreg grammatikus dühösséig kiáltozott”. Annak a költőnek a megbírálásában, ki a „Romlásnak indult hajdan erős magyar”-jával felrázta a szendergő nemzetet, a közönség a hazafias érzés ellen való merényletet látott.

A két bírálat, Csokonai és Berzsenyi műveinek bírálata, a szó teljes értelmében gyűlöletessé tette Kölcsey nevét. Hosszú idő telt el, míg visszaszerezte a köztiszteletet, melyet alig érdemelt meg valaki jobban, mint Kölcsey Ferenc.

3.

A neve már népszerűtlen volt a kritikái miatt, s mint költőt még nem ismerte a közönség. Aránylag kevés verse volt még, mikor magára zúdította a közönség haragját, s ez a kevés sejteti ugyan a későbbi jeles költőt, de látnivaló, hogy még nem a maga lábán jár. A *Himnusz* költője az érzélgős német költők hatása alatt áll még. Amint lassan fejlődött ki tehetsége gyermekkorában, éppen úgy lassan fejlődött ki költői tehetsége is. Szerelmi dalokat ír, de e szerelmi dalok nem teszik az olvasóra azt a hatást, hogy mélyebb, erősebb érzés íratta volna vele e dalokat. De amint a hazáról kezd énekelni, látjuk, hogy a költő megtalálta magamagát.

Az 1814-ik év nyarán hosszabb ideig volt Szemerénél látogatóban, s itt írta *Rákos nimfájához* című költeményét, mely messze fölötte áll minden eddigi költeményének. Szerelemről és hazáról énekel e költeményében, s ezzel egyszerre az akkori legjelesebb költők sorába emelkedik. Pécelen megismerkedett egy leánnyal, érdeklődött iránta, de, úgy látszik, mulékony s nem mélyebb volt az érzés, mit e leány a költő szívében fakasztott. Szerelme mulékony volt, de nem szegény, sokat szenvedett hazájának szerelme. Bolyongván a Rákos partjain, a leány képe mosolyogva, a hazáé búsan jelent meg előtte, s megszületik az első dal, mely igazán az övé; mely nem idegen érzéseknek, hanem a maga érzéseinek szószólója.

Kettő szerelme kebelemnek:
Egy hon és egy leány.
Azt vérző szívvel, ezt epedve,
Azt lángolóan, ezt mosolyogva
Tekintvén, ölelem.
De büszke lesz szívem s dobog
S önérzés száll ki homlokomra,
Ha képeik lengenek felém.

Oh, lyány, hamvvedreden
Búsan kél egykor a dal,
S majd szárnya fennlebegvén,
Harmatjából egének
Csöppent vigasztalást.
De néked élni kell, ó hon,
S örökre mint tavasz virúlni,
Ah, mert omladékidon
Reszketve fognék szétomolni,
Hazám, hazám!

Hányszor idézték azóta e költemény két sorát: *De néked élni kell, ó hon, S örökre mint tavasz virúlni!* Hányszor volt azóta csüggedésre oka a magyarnak! S hány szívet emelt fel a csüggetegségből a költő szent hite: *de néked élni kell, ó hon!*

Ez a költemény új korszak kezdetét jelenti Kölcsey költészetében. A szenvelgett sóvárgásnak, epekedésnek vége: a költő megtalálta magamagát. Élete folyása is változott abban az évben, melyben e költeménye született. Testvéreivel megosztozott, s a következő évben (1815) Álmosdról a Szatmár megyei Csekébe költözött. A csekei birtok jutott neki és Ádám testvéreinek. De itt már nagyobb mértékben lefoglalta a gazdaság gondja, s emiatt a Múzsákkal alig társalkodhatott. Ez a „henyeség” ingerlékennyé tette. Már-már azt hitte, hogy vége az ő irodalmi munkásságának. Szemere Pál meglátogatta Csekén, s felbízta, hogy fordítsa le Homér *Iliászát*. Bele is kezdett, de a munka lassan haladott. Kazinczy levelet írt, buzdította, de annyira el volt kedvetlenedve, hogy teljes öt hónapig nem válaszolt a széphalmi mester levelére. A csekei élet mind terhesebbé, elviselhetetlenebbé kezdett lenni. El volt jegyezve az irodalomnak, s mind jobban látta, hogy itt, távol a világtól, távol író barátaitól, lassanként megszűnik a szent frigy, melyet a Múzsákkal kötött. Szerette volna eladni a birtokrészét s Pestre költözni. Végre aztán egyezséget kötött a testvéreivel, kezökre bízta a birtokot, s 1817 elején Pestre költözött. De amennyire vágyakozott Pestre, épp annyira rosszul érezte itt magát. Sehogy sem tudta felmelegíteni a pesti írók társasága, s alig van ott, már visszavágyódik a Tisza-parti csendes kúriába. Az irodalmi állapotokat nagyon kedvezőtleneknek találta. Nincs magyar irodalom, nem is lesz soha - mondotta kétségbeesetten. Menekült Pestről, hová az elébb még oly nagyon vágyakozott. Még meglátogatta Szemerét Pécelen, s itt születik meg a

Rákóczi hajh... kezdetű költeménye, méltó párja az előbbinek, mely szintén Pécelen született. A nagy, a dicső Rákóczihoz száll a költő lelke, az ő és bujdosó társainak sírjához küldi sóhajtságát. Ama sírhoz, mely felett „titkon borong a géniusz”; ama sírhoz, hol „lángoló szív s honszerelem váltottak életet”. Ám a titkon borongó géniusz érleli keblében a bosszút; „villámként csap, villámként sújt”, „győzve jár a vér szent mezején”.

S rohan mint ár, a győzelem
Kelettől nyúgotig,
A láncsa zúg, a lobogót
Magas szellők viszik.

S ledőlt országok hamvain
Egy szép hon támad fel,
Mely lelket tölt, mely szívet ráz
Neve zengésivel.

Pécelről egyenesen hazament. Megsemmisítette a testvérével kötött szerződést, s tetszésére bízta, hogy mit ad neki a birtok jövedelméből. De nem volt maradása otthon. Lelkiállapota annyira szomorú volt, hogy - mint maga írja önéletrajzában - „örömmel választotta volna a klostrot is”. Újra Pestre ment, azzal a szándékkal, hogy leteszi az ügyvédi vizsgát, de a szándék szándék maradt, s karácsonyra ismét visszament Csekére. Az volt a terve, hogy Pécelre költözik, Szemeréhez, ott él majd birtoka jövedelméből, ott nem háborgatják a gazdaság gondjai, írhat, munkálhat kedve szerint. De ez a szép terv is terv maradt. Testvére, Ádám, oly rosszul vezette a gazdaságot, hogy nem hagyhatta el Csekét. Rendbe kellett szedni a gazdaságot, s csak azután gondolhatott arra, hogy majd a jövedelméből nyugodtan élhet s dolgozhatik egyebütt. Annyira lefoglalta a gazdaság rendbeszedése, hogy két éven át levelet sem váltott barátaival. De ha nem is levelezett barátaival, ez a keserves idő sem múlt el az irodalomra haszontalanul. „Keveset dolgoztam - írja önéletrajzában, de *dalaim alakja* ekkor fejlett ki. Reggeltől más hajnalig szobámban járkáltam (volt egész év, hogy az udvarról nem mentem ki), s ha sötét képeim engedték, a paraszt dal tónját (hangját) találgatám. Felvettem valami rímről rímre, s tárgyról tárgyra ugráló paraszt dalt, s azután úgy nemesítem meg egyik sort a másik után.”

Szóval: Kölcsey nem népdalokat akart írni a népdalok mintájára, hanem megnemesíteni a népdalt. Attól az ő kényes ízlése idegenkedett, hogy népdalt írjon, de mégis közeledett a népdal természetesebb hangjához. Ezt a közeledést mutatják különösen *Bú kél velem* kezdetű, a *Bordal* s a *Csolnakon* című dalai, még inkább a *Hervadsz* kezdetű, melyben leginkább eltalálta a „magyar művészi népdal” formáját.

Hervadsz, hervadsz,
Szerelem rózsája,
Isten hozzád
Keblem hú lyánykája!
Omlik a hab,
Omlik könnyhullásom,
Kél a szellő,
S költi sohajtásom.

De a csekei magányosságnak nem csupán e műdalokat köszönhetjük. Itt írta Kölcsey a *Himnuszt* 1823. január 22-én, a *Himnuszt*, mely a nemzet imádsága lett. Ama népé, mely „megbűnhődte a múltat s jövőndőt”.

Az idő, melyben a *Himnusz* született, a magyar nemzet életének egyik legszomorúbb ideje volt. A nemzet lelkét erős csüggettség szállotta meg. Már hosszú idő óta országgyűlés nélkül, rendeletekkel kormányozták Bécsből az országot. Országgyűlés nélkül szedték az adót, a katonát. A legyengült nemzet már-már megadta magát. A megyék ellenállottak egy ideig, de az erőszak megtörte a megyék ellenállását s a hatalom szabadon garázdálkodott. Mi lett a magyarból, mi lett Mátyás király országából! Hová lett a régi magyar vitézség! Hogy lezüllött, legyengült a büszke, hős magyarok ivadéka! Már csak Isten segíthet a magyarokon. Való igaz, hogy a nemzet is bűnös a maga züllésében, de ez a nemzet annyit szenvedett ártatlanul! Ez a nép megbűnhődte már a múltat is, a jövőt is, legyen vége a megpróbáltatásoknak!

Ez a gondolat ragadja meg a költőt, s Istenhez fordul, hozzá könyörög:

Isten, áldd meg a magyart
Jó kedvvel, bőséggel.
Nyújts feléje védő kart,
Ha küzd ellenséggel;
Bal sors akit régen tép,
Hozz rá víg esztendőt,
Megbűnhődte már e nép
A multat s jövőt!

Isten az, ki által e szép hazát nyerte Bendegúznak vére. Ő az, ki érettünk ért kalászt lengetett Kunság mezein; nektárt csepegtetett Tokaj szőlővesszein. Ő az, ki gyakran plántálta zászlónkat vad török sáncára -

S nyögte Mátyás bús hadát
Bécsnek büszke vára.

De Isten nemcsak áld, büntet is. Bűneink miatt harag gyúlt keblében, s végig szenvedteté velünk mongolok nyilát, a török rabigát, s mindezeknél a legkeményebb büntetést, mikor saját fiai támadtak a hazára. Az üldözött nem lelte honját a hazában. Vérözön a földön, lángtenger a levegőben. Ahol vár állott, most kőhalom búslakodik; ahol kedv s öröm repkedett, most halálhörgés, siralom. És nem virul szabadság a holtnak véréből, de kínzó rabság könnye hull... Még egyszer felsír a költő kebléből az imádság:

Szánd meg isten a magyart
Kit vészek hányának,
Nyújts feléje védő kart
Tengerén kínjának.
Bal sors akit régen tép,
Hozz rá víg esztendőt,
Megbűnhődte már e nép
A multat s jövőt!

Valóban, a csekei magányosság nem volt gyümölcstelen. A költő, ki ekkor még távol élt a világtól, távol a küzdelmekről, a költői és hazafiúi ihlet egy szerencsés pillanatában hangot adott a közérzésnek: nem, nem tarthat tovább a nemzet szenvedése. Ha bünt bűnre követett el, meg is bűnhődött érte. Megbűnhődte már a jövőt is. Ez a nemzet megérdemli, hogy Isten megkönyörüljön rajta s a „zivataros századok” után mosolygó, napfényes jövőt virrasszon reá!

4.

Végtelenül szomorú életet élt Kölcsey a csekei magányosságban. A gazdaság gondja valósággal odaláncolta, s ez nem elég, még birtokpörök is izgatták amúgy is túlságosan érzékeny lelkét. Volt olyan esztendő, hogy ebédelni sem mozdult ki a szobájából. Átkozta a sorsot, mely „emberi társaság nélkül hagyta”, s mégis „szobájának négy fala közé zárkózott, ablakait elsötétítette, hogy emberi képet ne lásson”. Ő maga teszi ezt a szomorú vallomást önéletrajzában. Végre, az 1826-ik év elején kimozdult Csekéről. Ezt az évet Pécelen és Pesten töltötte, főként Szemere Pál társaságában. Az örökifjú Szemere Pál ekkor indította meg az *Élet és Litteratura* című folyóiratot, részben azzal a céllal, hogy ellensúlyozza hatását a Kisfaludy Károly *Aurórájának*, mely mint a népies nemzeti irány képviselője szembe került azzal az irodalmi iránnyal, amelynek a széphalmi mester volt a vezére. A hirtelen feltűnt Kisfaludy Károly kezébe ragadta a vezérséget, s bár ő és hívei elfogadták Kazinczy nyelvújítását, a költészet irányát illetően nem vallottak egy hitet vele. Kitűzték a népies nemzeti irány zászlaját, de a Kazinczy iránt tartozó köteles tiszteletről nem feledkeztek meg. Szembekerült egymással két irodalmi irány, anélkül azonban, hogy e két irány hívei hevesebb csatát folytattak volna egymás ellen. Egy ideig Kazinczy és hívei a bécsi *Hébében* hirdették a maguk igazát, majd a rövid életű *Aspasiában*. Ennek megszűntével alapította az *Élet és Litteratura* című folyóiratot Szemere, Kazinczy leghűségesebb tanítványa. A folyóirat Kölcseynek egy nagyobb szabású tanulmányával indult meg. A tanulmány címe *Nemzeti hagyományok*, s benne kimondja a nagy szót, hogy az igazi nemzeti költészet szikráit a köznépi dalokban kell keresni. Szóval: Kazinczy tanítványa valóképpen igazolta Kisfaludyék nemzeti irányát. Több kisebb-nagyobb kritikai cikke és értekezése mellett e folyóiratban jelent meg egy másik nevezetes, korszakos tanulmánya a német költő, Körner magyar tárgyú drámájáról, a *Zrínyiről*. Korszakos, mert ez az első színművészeti tanulmány irodalmunkban.

Visszakerült hát ismét Kölcsey az irodalmi központba. Mert Pest akkor már központja volt az irodalomnak. Pesten lakott Kisfaludy Károly, az új vezér, Pesten Vörösmarty, az új csillag. Hosszú szünet után megnyílt az országgyűlés is 1825-ben. Feltűnt már a „legnagyobb magyar” nemes alakja, hogy azt, amit a széphalmi mester a nyelv és irodalom segítségével kezdett: társadalmi és gazdasági úton folytassa a szendergő nemzet felébresztésére. A *Himnusz* költője azonban ezúttal is mindössze egy évig tartott ki Pesten. Ebben az évben nyitotta meg házát az íróknak Bártfay László, Károlyi György titkára: az ő vendégszerető háza lett az írók gyülekező helye. E kedves házba eljárógatott Kölcsey is. Megismerkedett Kisfaludyval, Vörösmartyval, Bajzával, Toldyval s az irodalom más ifjú jeleseivel. De az ő nyugtalan természete nem tudott sokáig megmaradni egy helyen. Irtózott a csekei magányosságtól, s mégis elvágott Pestről. Az 1827-ik év elején hazament, s most már nem is szabadulhatott hazulról. Ádám öcse meghalt, özvegy és árva maradott utána, a gazdaság pedig a legnagyobb rendetlenségben, adósságokkal megterhelten. Reá várt a nehéz feladat: a gazdaság rendbehozása, adósságoktól való megtisztítása. S az özvegynek és árvának ki lett volna más gyámolítója, mint ő? A kényszerűség gazdává tette, holott egyáltalán nem termett a gazdaságra. El-elmerült könyveinek olvasásába s meg-megfeledkezett a gazdái kötelelességekről. Annyira meg-megfeledkezett, hogy azt sem tudta, mi történik kint a határban. Mikor azt kérdezte, hogy elvégezték-e az aratást, akkor már az őszi vetésnek is vége volt. Még álmosdi gazdaéletéből maradt fenn ez az igen jellemző adoma: Az ősi ház nádfödele egy reggel kigyúlt, s a cselédek ijedten szaladtak be hozzá: - Keljen fel a tekintetes úr, mert ég a ház! - Hát ha ég, oltsátok! - felelte Kölcsey. - De nagyon ég ám! - Hát akkor nagyon oltsátok! - szölt a költő-gazda, azzal falnak fordult s tovább aludott.

De ha gyakran nem is tudta, hogy mikor aratnak, mikor vetnek, igénytelen, takarékos életmódjával, okos számításával lassanként megszabadította a birtokot az adósságtól, sőt gyarapította is az ősi vagyont. Közben, bár egyszer azt írja Toldynak, hogy „az ő literátorsága vége felé jár s mi köze is a falusi magyar nemesnek a literátorsággal”, leveleket vált az írókkal, érdeklődik az irodalom iránt. Sőt amitől addig olyannyira idegenkedett, egyszerre érdekelni kezdi a politikai élet is. Az 1825-iki országgyűlés óta úgy tetszett, hogy virrad, aminthogy virradott is. A *Himnusz* költője, ki a kétségbeesés megrázó hangján fordult Istenhez, hogy elégelje meg e nemzet sok nagy szenvedését, megérzi az új kor lehetőségét, s keble csüggeteg érzéseit szebb jövő reménysége váltja fel. Midőn az 1825-iki országgyűlésről 1827-ben visszatértek a Szatmár megyei követek, Kölcsey fogadta a vármegyeházán üdvözlő beszéddel. Ebben a beszédében még nem mutatkozik a szabadelvű haladás későbbi lánglelkű bajnoka. Még fél az újítástól, félti tőle az alkotmányt, s boldognak mondja azt, „aki a jelenvaló jókkal megelégedve él és levegői képek után nem kapkod”... Két év múlva (1829) Vécsey adminisztrátor megyei aljegyzőnek nevezte ki Kölcseyt. A gazdaság gondja mellé ez időtől kezdve a hivatal gondja is szegődött, de Kölcsey az irodalomhoz azért nem lett hűtlen. Midőn Bajza József megindította a *Kritikai Lapokat*, s ebben Toldy megtámadta Kazinczyt, mert Pyrker László érsek németül írt hőskölteményét, vagyis magyar ember német művét magyarra fordította, majd meg Kazinczy védekezését Bajza kíméletlen megjegyzésekkel kísérte: Kölcsey, kinek pedig néhány év előtt egy irodalmi ügyben kellemetlen összeszólalkozása volt Kazinczyval, védelmére siet a szent öregnek. „Kérlek, édes Lacim - írja Bártfay Lászlónak -, intsed a szeretetre s tiszteletre méltó Bajzát, *kíméldjék a szent öreget*. Nincs ember gyengeség nélkül; de ez, ha ezer annyi gyengéssel bírna is, mégis nemcsak tiszteletünket, de hálánkat, s a legnagyobb mértékben kívánja. Ha Kazinczy nem lett volna: bizony most sem egyikünk, sem másikunk nem állna ott, ahol. Bizony egy egész epochával hátrább állanánk, s egy epochával hátrább mi lennénk?”

Az ő nemes lelkének fáj, ha látta, hogy a fiatalabb írók megfélemeznek a megillető tiszteletéről ama férfiú iránt, kinek irodalmunk oly nagy hálával tartozott s tartozik mindörökké, de viszont nem volt elfogult az újabb nemzedék iránt, s őszintén örült Kisfaludy és Vörösmarty sikereinek. Nagy elismeréssel nyilatkozott az *Auróráról*, s valóságos lelkesedéssel üdvözölte Vörösmarty *Csongor és Tündéjét*. „Szerencsét mond a nemzetnek” Csongorért, nagy költőnek ismeri el Vörösmartyt s kéri Bártfayt, hogy „ölelje meg érette”.

Messze távol bár az irodalmi központtól, valójában ott volt a lelke. Pedig ugyancsak nagy gondot adott a gazdaság rendbehozása. Az adósságok törlesztésére nem volt elég a birtok jövedelme, s Kölcsey úgy próbált segíteni magán, hogy bérbe vette Károlyi György istvándi birtokát. A közbenjáró a derék Bártfay volt, jóllehet Kölcsey személyes ismeretségben volt a nemes gróffal, a szabadelvű eszmék e bátor előharcosával, ki nagyra becsülte benne nemcsak a költőt, de a szabadelvű eszmékért lelkesülő s ez eszméket ragyogó tollával, ékesszólásával szolgáló hazafit is. Mert Kölcsey, ki 1827-ben még boldognak mondotta azt, „aki a jelenvalókkal megelégedve él”, csakhamar a szabadelvű haladás legtüzesebb lelkű szószólója lett. Ám, amint látjuk, a maga dolgában bátortalan maradott, s közbenjárásért folyamodott oly dologban, mely nemcsak rá, hanem a grófra is előnyösnek mutatkozott.

Igen, Kölcsey távol élt az irodalmi központtól, de ott volt a lelke, bármennyire lefoglalták az anyagi gondok, vesződések. Az 1827-ik év elején hagyta el Pestet, s 1832. szeptember havában látják újra író társai. Gyászos alkalom hozta Pestre. A széphalmi mester meghalt, s az Akadémia Kölcseyt bízta meg az emlékbeszéd tartásával. Ki lett volna e feladatra hivatottabb, mint a széphalmi mester legnagyobb tanítványa? Az alig megalakult Akadémiának a széphalmi mester volt első halottja.

És az Akadémia tagjai egyértelemmel Kölcseyre gondoltak, ki nemcsak hogy legnagyobb tanítványa volt a mesternek, de annak a kornak legnagyobb szónoka is. Kölcsey, ki gyermekkorában a debreceni pusztán a régi görög világ hőseiről szónokolt, később is nagy szeretettel gyakorolta magát a szónoklat művészetében. Gyakorlatul több szónoki beszédet szerkesztett, magáról a szónoklatról pedig értekezést is írt. De valójában csak most nyílt alkalma, hogy nagyobb és műveltebb közönséget ragadjon bámulatra nagy szónoki talentumával. A feladat, melyre vállalkozott, nem volt mindennapi. Kazinczy életében, pályafutásában egy nagy korszak képét kellett megrajzolnia. Tisztában volt a feladat nagyságával, s jelleméhez hű komolysággal készült a feladatra.

Az emlékbeszédet Pest megye gyűléstermében olvasta fel. Jelen volt József nádor is, közvetlen közelből hallgatta Kölcsey e remekét, mely könnyeket fakasztott a jelenlevők szemében. Nem csoda, mert ma sem olvashatjuk megindulás nélkül e beszédet, egy magyar író küzdelmeinek sötét, komor rajzát. Íme, egy magyar író, ki félszázadon át küzdött, agitált, ébresztgette az alvó nemzetet s a jutalom? Meghalt szegénységben, özvegyét, árváit hátrahagyván nagy bizonytalanságban!

Nem szelíd visszaemlékezés e beszéd, de keserű vád-beszéd. „Epések lesznek talán szavaim - tör ki a szónok lelkéből a vád, miután megrajzolta, ki és mi volt Kazinczy -, de keserű, kínos emlékezetek támadnak lelkemben. Mert gondolkodom a népről, mely Zrínyit, az író, el tudta feledni; mely Faludit, míg élt, nem ismeré; mely Révairól hallani nem akart, mely Baróti Szabót és Virágot meg nem siratta; s melynek kebelében az ötvenhat évet szakadatlan munka közt eltöltött Kazinczy nyomorúsággal élt és holt. Ő szép reményekre születve, sokat ígérő ifjúságot élve, hirtelen a sors által leveretett; s midőn előtte minden pálya a literátorin kívül bezáródék, ez egyetlenegy pályán közönségünk elvoná kezét a magát neki áldozó elől; hogy tévelyegjen elhagyatva, küzdjön nem segítve, s arca izzadását és szeme vérkönnyeit hagyja jelül kéziratain, s árva gyermekein ínségét. Kétrendbeli folyóírásai, részvétlenség miatt, mindjárt kezdetben elakadtanak; nyomtatott számos művei tizenegy millió népesség között vevőt nem leltenek; legnagyobb becsű kéziratainak nyomtatót nem talált; s halálig tartott fáradozásai jutalmát nem arathatta az országban, hol annyi idegen gazdag táplálást nyert magának. Voltak ugyan, tagadni nem fogom, kik öfelé is részvevő keblet nyitottak, s kik életének gondjait egyes jótételekkel enyhítgeték: de a nemzet nagy írójának jótételek szorulni nem kellene; s pillantatonként nyújtott vigasztalás hosszú kínokat nem orvosol. Ah, láttam én ezen kínokat! mert tanúja valék álmatlanul töltött éjjeleinek; tanúja valék a fájdalmas eljajdulásnak, midőn barátja vidám asztala mellett gyermekeire visszaemlékezett. Megrezzent akkor minden ideg kebelemben; s véráldozatnak képzelem a szent öreget, mely a nép bűneiért utolsó hörgései közt vonaglik.

Társaim, nem szenved ő többet! Lenyugvék ősz fűrtéiben, a széphalmi lak romai közt, úgy hűnyván el: mint századok előtt a nyugoti tenger partjain egy más hazának fia - Camoens. És gyermekeit idegen kéz fogja ápolni; és sírját szívszorúlva kerüli ki a magyar nyelv-művész, sorsától rettegven. S bár emlékezete keserű voltát szerencsésb évek hamar feledtetnék el! hogy a maradék előtt csak dicsősége ragyogjon; kínai pedig megfoghatatlanok legyenek.”

Ez a rövid szemelvény is eléggé magyarázza a beszéd mély hatását. Kazinczy életrajzából tudjuk, hogy az Akadémia e beszéd hatása alatt határozta el Kazinczy összes műveinek kiadását, s később országos gyűjtéssel segítettek az elárvult családon.

Kölcsey mint szónok Szatmár megye gyűlésein tűnt fel, s midőn Kazinczy felett emlékbeszédét tárta, akkor már nagy szónoki tehetségét szárnyára kapta a hír. Szatmár megyében két főúr, Károlyi György gróf s ifjabb Wesselényi Miklós báró állott a szabadelvű mozgalmak élén. Kölcsey Károlyi György útján ismerkedett meg Wesselényivel, ki valóképpen erdélyi birtokos volt, s hogy az anyaországban is szava lehessen, birtokot szerzett Szatmár megyében. Az ismeretség csakhamar mély barátsággá erősödött az arisztokrata Wesselényi és a középnemes Kölcsey között. Az ékes szavú s ékes tollú Kölcseynek nagy szerep jutott a vármegyei gyűléseken, s Szatmár megye őt bízta meg az 1832-iki országgyűlésre szóló követi utasítás megszerkesztésével. A haza jobbjai, a szabadelvű eszmék, újítások hívei az 1832-iki országgyűléstől remélték az eddig a sajtóban és megyegyűléseken hirdetett eszmék megvalósítását, s minthogy a rendi országgyűléseken a követeknek a megyék utasításaihoz kellett szabni magukat, nagy fontosságú volt, hogy a megyék ezúttal minő utasításokat adnak követeiknek. A megyék kölcsönösen meg szokták küldeni egymásnak határozataikat: így pótolták a hírlapok hiányát. Kölcsey lázas sietséggel dolgozott a munkálaton. Nagy dolgok forogtak szóban: a jobbágyság, az adózás ügye. A szabadelvű haladás hívei elérkezettnek látták az időt arra, hogy megdöntsék a nemesi kiváltságokat s a szegény jobbágyot emberi állapotba emeljék. Különösen kívánatos volt hát, hogy Szatmár megye követi utasítása mielőbb elkészüljön s azt a vármegyéknek tájékozással megküldjék, hadd lássák országszerte: mit akar az a vármegye, melynek vezérei Károlyi György, Wesselényi Miklós és Kölcsey Ferenc? De a nagyszabású munkálat s annak kinyomatása sok időt emésztett, s ezalatt az ősi kiváltságokhoz makacsul ragaszkodó nemesség szervezkedvén, Kölcsey ismét el lehetett készülve arra, hogy amint egy időben népszerűtlenné tette az írói nevét Csokonairól és Berzsenyiről írt bírálata, mint politikus is népszerűtlenné lesz az ósdiak táborában. Már abban a szűkebb körű bizottságban, mely előtt bemutatta dolgozatát, nagy volt a felháborodás, midőn a nemesség elpuhultságát, sülyedését rajzolta s a közös teherviselés húrjait pengette.

Öcsém - mondotta a gyűlés után Kölcseynek egy nagybátyja -, az ily beszéd inkább illenék paraszthoz, mint Ond vezér unokájához.

Ezen a gyűlésen nem volt jelen sem Károlyi, sem Wesselényi, s Kölcsey így jóformán magára maradt. Mélyen leverte a gyűlés lefolyása. Mert a követeknek a bizottság egészen ellenkező utasítást szánt, mint aminőt Kölcsey tervezett. „Keservesen megbántam - írja Kölcsey Bártfaynak 1832. május 12-én -, hogy valaha publikum elé léptem. A literátori pályán legalább azt önthettem papírra, amit akartam.”

Szatmár megye közgyűlését szeptemberre tűzte ki az adminisztrátor, novemberre a követválasztást. Wesselényi szeretett volna követ lenni, mégpedig Kölcseyvel együtt. De Wesselényinek sok ellensége volt Szatmárban: egyrészt nem tetszett erős ellenzékiisége, másrészt bántotta a megyebeli urakat, hogy erdélyi ember az ő megyéjükben vezessen. Ily körülmények közt Wesselényi nem is próbált szerencsét, ellenben Kölcseyt megválasztották követnek. A másik követ Eötvös János lett. A követválasztás után választották meg a követi utasításokat készítő bizottságot, s Wesselényit ebből is kihagyták, mi végtelenül fájt Kölcseynek. Kedvetlenül, lehangoltan ment Pozsonyba, hová az országgyűlést december 16-ikára hívta össze a király. November 25-én indult el Nagykárolyból, s december 10-én érkezett Pozsonyba. Az első szó, amit hallott, német volt. Mi más is, hiszen Pozsony sült német város volt akkor. Behúzódott kicsi szobájába, melynek egy ágy, egy fenyőasztal és két szalmaszék volt a bútora, s borongó hangulatban látott munkához. Írni kezdte *Országgyűlési Naplóját*, melynek bevezetése a nagy feladat súlyát mélyen érző hazafi megindító lelki vívódása.

Szobájába zárkózva a hazáról gondolkodik, „melynek nevében jött munkálni és minden bizannyal - küzdeni”. A hazáról gondolkodik, melyért Hunyadi hálátlanságot s üldözést szenvedett; a hazáról, melyért Szondy a halálba rohant; amelyért patakzott a Zrínyiek vére; melyért sok nemes önként választott számkivetést...

„S te mit fogsz érette tenni? - kérdi önmagát. - Mit fogsz tenni most, midőn álmok helyett való pálya nyílik előtted? Lesz-e erőd létrehozni az ideákat, mik húsz év óta boronganak kebledben? Lesz-e bátorságod szembeszállani minden akadállyal, mik az új, ismeretlen pályázó utat ezerfelől elzárják? Fogsz-e túrni rettentést, ki barátság és szeretet karjából léptél ki? Fogsz-e túrni jéghidegséget, kit forró kebel ápolt mindeddig? Fogsz-e túrni hálátlanságot és félreértést, kiért a szenvedés óráiban meleg könnyek hullottak, s kinek szeszélyeit is kedvező pillantások szelíden fogadták?

De fogsz-e ostromot is állani a kísértések közt? Fogsz-e híven maradni, ha tántorodásodra bér tétetik? Fogsz-e szél és hab ellen küzdeni, ha minden elhagy; ha bűnnek mondatik, amit angyalod kebled mélyén sugall; ha minden való és jó, minden szép és nagy legyőzve süllyedez? Óh, jól érzem én, mit és mennyit kellene tennem; te pedig ott fenn, vagy itt benn, ki mindeddig tisztán megőrzéd e kebelt, adj segédet mindvégiglen!”

Így indul a követi pályára ez a nagy, ez a nemes, ez a tiszta lélek. Félhetünk-e attól, hogy ez a férfiú egy pillanatra is megtántorodik a haza önzetlen szolgálatában?

Az 1832-36-iki országgyűlésen a haza sok jeles fia jelent meg, s Kölcseynek jól esett tapasztalnia, hogy a haza jelesei kitüntető figyelmet tanúsítanak iránta. Wesselényi mutatta be az arisztokratáknak, s a legnagyobb magyar „fakadó örömmel ragadozó kezét”. Mindenki megbecsülte benne a nagy költőt és író, s ezt mindjárt kimutatták azzal is, hogy a tiszántúli kerület jegyzőjének őt választották meg. Mert az országgyűlés mellett kerületi gyűlések is voltak, melyeken a követek előzetesen megvitatták az országgyűlés elé kerülő kérdéseket. A négy kerület: Dunán innen, Dunán túl, Tiszán innen, Tiszán túl követei külön és együttes kerületi gyűléseken végezték az előkészítő munkákat, s a jegyzőknek rendkívül terhes és kellemetlen munkát kellett végezniök. Különösen azok a követek okoztak sok kellemetlenséget, kik vágytak a jegyzőségre s attól elestek. Ezek sokat akadékoskodtak a jegyzők munkálataival, s amint Kölcsey írja, „a literatúra tövises mezején bizonyosan sem annyi kritikus, sem annyi kritikusi dorong nem vár ránk, mint itt a jegyzői munkára”.

Mint országgyűlési szónok első nagy sikerét a *magyar nyelv* ügyében mondott beszédével aratta. Az alsótábla a felsőtáblának három üzenetet küldött a magyar nyelv ügyében, s mind a három üzenetet Kölcsey fogalmazta. Az első üzenet azt kívánta a főrendektől, hogy ezentúl magyarul küldjék üzeneteiket az alsótáblához, s a feliratok és törvények is magyarul szerkesztessenek. A főrendek az első követelésbe belenyugodtak, a másodikról hallani sem akartak. Kétszer vetették vissza a főrendek az alsótábla e követelését, s Kölcsey, mielőtt megfogalmazta volna a harmadik üzenetet is, tartotta nevezetes beszédét a magyar nyelv ügyében. A beszédnek rendkívüli hatása volt. „Kétszer állottam fel - írja *Naplójában* -, egyszer Erdély, egyszer a nyelv miatt, s bár a kebel érzeményét hangba méltán önteni nem tudtam, az ügy szentsége lelkesített mindenkit.” Hogy a főrendekre minő hatást tett a beszéd és a harmadik üzenet, azt megtudjuk a *Naplójából*: „Lelkem fájdalmában írtam meg az üzenetet, keményen és keserűn. A sötétség és rettegés fiainak szemei kápráztak; szívei dobogásba jöttek; s igyekeztek az irományt minden erejéből kivetkőztetni... Szegény haza, szegény nyelv! Mikor még csak melegséggel oltalmazni se tudjátok! De uraim! Farizeus urak! Képzeltetik-e, hogy kinek idegein lángfolyam futkos, az nektek száraz, pusztá, hideg szavakat találhat fel, s éppen akkor, mikor szerelme tárgyáról van kérdés? Vagyázzatok! ezen

halvány emberkében elektromi szikrák lappanganak, s ha hozzá nyúltok, megrázó erővel pattannak ki.”

Az elektromi szikrák már kipattantak a „halvány emberkéből” a beszédben is, az üzenetben is. Megrázó, megdöbbenő erővel pattantak ki. A nemzet legelemibb jogának, igazának adott hangot Kölcsey, midőn a latin nyelv uralma alól a magyar nyelv felszabadítását követelte. Mindjárt a beszéd elején elevenére tapint a főrendeknek, azt mondván, hogy ha Magyarország a régi Róma tartományocskája volna, s ez adna hasonló választ, mint a magyar főrendek adtak, azt meg tudná érteni. De a magyar önálló, független nemzet, legalább az akar lenni, s természetes, hogy a maga tulajdon nyelvével élni kíván. *Mi e kívánság eredete? Csak az, mert magyarok vagyunk.* Elmondván, hogy a küzdelem a magyar nyelv jogaiért 43 év (az 1790-iki országgyűlés) óta tart, a főrendek még mindig a „lassú haladást” ajánlják. „De hát nem elég lassúság-e 43 év óta küzdenünk a nyelvért, és még most sem lennünk ott, hol lennünk kellene, s hol lenni akarnánk?” A főrendek szerint a latin nyelv nem veszélyeztette a magyar nyelv elsőbbségét. Igaz - mondja Kölcsey -, hogy nyelvünk *belső tulajdonainál* fogva Európa leghíresebb nyelvei mellett sem vonulna szégyennel vissza, de mégis hátra kellett maradnia. És hátramaradott műveltségünk s literatúránk. Miért? „Azért, mert járomba vetették nyelvünket; mert eltapodták, mert csúfot csináltak azon szerencsétlenekből, kik hazafiuságtól vezéreltetvén, ezen nyelv kiművelésére adták magukat. Én tudom, én igen is jól tudom, Tek. Rende! Húsz év óta futom az írói pályát, és szenvedtem nemcsak megvetetést, hátratételt, szegénységet sőt üldöztetést is, mivel a nyelvet becsülni, mivel néhány társaimmal annak kiművelését célba venni bátor valék. És még sincsen itt az idő, hogy nyelvünket felszabadítsuk?”

Nem csodálnám - mondotta tovább -, ha nemesség és adózó nép között forogna a kérdés, megmagyarázhatnám előítéletekből, a nemesi kiváltságokhoz való ragaszkodásból a főrendek merev állásfoglalását. De a kérdés nemesség és nemesség között forog, mégpedig egyrésztől 500, másrésztől 700 ezer nemesség között. A 700 ezer kétszer nyilatkozott, mi joga van az 500-nak a kemény ellentállásra? „S kik ezek a főrendek? Nem azok-e, kik az országnak legtöbb javaival élnek? Nem azok-e, kik a helyeken ülnek, hol Zrínyi a bajnok és koszorús író, hol Pázmány Péter és Liszti ragyogtanak? Kik a sorokon gyülekeznek, miket egykor Kohári és Amade, Orczy és Ráday, s nem régen Széchényi Ferenc és Festetics György ékesítettek? Nem méltán kívánhatnók-e, hogy ne szegezzék magokat az ellen, amiért az őket megelőzőt nagyok élni és halni dicsőségnek tartották?”

A beszéd befejező részében azt javasolja, hogy ha a harmadik üzenetet is visszavetik a főrendek, egyenesen a királyhoz forduljon az alsótábla. „Sokszor hallottam én itt - fejezi be beszédét - erőről, morális erőről szót tétetni; s ezen pillanatban szólítom fel a Tek. Rendeiket ezen erőt kifejteni, s úgy vélem, nem szólítom fel hijában; mert íme én is, ki egyike vagyok a leggyengébbeknek, nyilván s egyenesen kimondom: *előbb fog e kebel megrepedni*, mintsem a nemzeti nyelvre nézve tett kívánságtól egy pillantásig is elálljak.”

A főrendek valósággal megdöbbenek az erős s merész hangú beszéden, különösen annak azon a részén, ahol az ötszázzal szembeállította a 700 ezeret. S hogy ő csak egy vétót ismer, a korona vétóját. A kancellár a legveszedelmesebb szavaknak mondta, mik valaha az országgyűlésen elhangzottak. Hogy hatása rendkívüli volt, azt a beszéd tartalmának ismerete után nem csodálhatjuk. A nemzet lelke szólt e beszédben, mely amellet egy kis művészi remek is. S képzeljük hozzá a szónok alakját, hangját, szónoklata módját, úgy amint azt Kossuth Lajos megrajzolta, ki ezen az országgyűlésen mint egy távollevő főrend képviselője volt jelen, s egyben az *Országgyűlési Tudósításokat* szerkesztette és adta ki. Valósággal megelevenedik a nagy költő és szónok alakja Kossuth tollán. „A tiszai követek asztalánál - írja Kossuth - egy

férfi állott, kinek halk szózata szent piétás ihletéseként rezgett végig a csontvelőkön. Egy erős lélek törékeny test láncai között. Tar agyát őszbe vegyült kevés hajszál lengte körül; színtelen arcán ezernyi átvirrasztott éjnek tikkadtsága ült: egyetlen szemében a nemzet múlt s jövő bánata tükrözött. Szava tompa, mély és értelen, mint egy síri hang, melynek monoton egyformasága csak ritkán, csak az indulatok legfőbb hevében szállongott alá; és lön még tompább, még értelenebb, még síriasabb, mikor *aztán ökölbe szorított jobbját emelve*, a reá meresztett szemek előtt úgy állott, mint egy túlvilági lény, kinek szellemszavát nem úgy, mint másét az érzékletek segedelmével, hanem közvetlenül lelkünk lelkével véltük hallani. És e síri hangra síri csendesség figyelmeztet, melyet csak az érzelmek villanyos kitörése szakasztott félbe.”

A magyar nyelv ügyében mondott beszéden kívül Kölcsey még egész sorát mondotta a kisebb-nagyobb beszédeknek, melyek közül különösen a szabadságától megfosztott lengyel nemzet érdekében tartott beszéde tett mély hatást. Sok beszéd hangzott el az alsótáblán e szerencsétlen nemzet mellett, de minde beszédek messzire túlszárnyalta két beszéd: Deák Ferenc mondotta az egyiket, ki ezen az országgyűlésen lépett a nemzet elé, bátyját, Deák Antalt felváltván a követségben, a másikat Kölcsey Ferenc. Deák inkább meggyőzni, Kölcsey inkább megindítani akarta a rendeket, s nem közönséges hatást értek el mind a ketten.

Ugyanígy a jobbágyság érdekében mondott beszédek közül is kettő emelkedett ki különösen: a Deák és a Kölcsey beszéde. A szabadelvű ellenzék lelkes harcot indított a szegény jobbágyság mellett. Követelte a jobbágy némely terhének, mint a kisebb tizedeknek eltörlését és a robot oly szabályozását, hogy azt a jobbágy saját dolgainak elhagyása nélkül végezhesse; hogy a jobbágy magát örökösen megválthassa s telkét szabad vagyonúí bírhasa; hogy a jobbágy és ura közt ne úriszék ítéljen, hanem a vármegyei törvényszék; hogy a jobbágyot törvényes ítélet nélkül elfogatni és akár személyében, akár vagyonában büntetni ne lehessen, és viszont, hogy bárki ellen saját nevében indíthasson keresetet. De a kormány hallani sem akart az örökváltságról, mely pedig a követelések legfontosabb pontja volt, sem arról, hogy a jobbágy szabadon pörlekedhessék a vármegyei törvényszéknél. A rendek többsége pedig éppen főként az örökváltság és a szabad pereskedés mellett küzdött a legnagyobb elszántsággal. Mikor aztán a kormány látta, hogy a követek többsége nem tágít, a megyékben izgatni kezdett a kiváltságos nemességre veszedelmes elveket hirdető követek ellen, s a félrevezetett, felbujtogatott nemesség több vármegyében ellenkező utasítást adott a követeinek. E vármegyék közé tartozott Szatmár megye is, mely 1834 novemberében közgyűlést tartott s ezen Kölcseynek az előzővel egészen ellenkező utasítást adott. Kölcsey megpróbálta az új utasítás visszavonását, ettől téve függővé, hogy marad-e továbbra is követje Szatmár megyének vagy nem. Sőt, személyesen is elment a vármegyei közgyűlésre, melyen az ő követi jelentését is tárgyalni kellett. Megjelent e közgyűlésen Wesselényi is. Az adminisztrátor, ki előre tudta, hogy Kölcsey és Wesselényi meg fog jelenni a közgyűlésen, s nem ok nélkül félt attól, hogy e nagy emberek majd visszavonják a pótló utasításokat, megfizetett kortesekkel különösen a bocskoros nemességet felbujtogatta Kölcsey és Wesselényi ellen. A kortesek azzal izgatták a nemességet, hogy Kölcsey és Wesselényi el akarják törölni a nemesi kiváltságokat, meg akarják szüntetni a nemesek adómentességét. Azt is terjesztették Kölcseyről, hogy ezzel dicsekedett: majd *eszet kölcsönöz* a rendeknek, Wesselényi pedig azért jó Erdélyből, hogy akár akarják, akár nem, visszavonassa a pótló utasításokat. De ezzel nem elégedtek meg. Arra is felizgatták a tömeget, hogy meg se hallgassák Kölcseyt és Wesselényit.

Az alacsony izgatásnak meg is volt a sikere. Amint Kölcsey és Wesselényi belépett a közgyűlési terembe, a leitatott bocskoros nemesség lehurrogta őket, s midőn a közgyűlés megnyitása után Wesselényi szólni akart, rettenetes lárma akadályozta meg a beszédben. „Nem kell a báró! Nem akarjuk hallani!” A vad kiabálást még Wesselényi dörgő hangja sem

tudta elnyomni, s alig néhány szót hallottak beszédéből a hozzá közel állók. De arra eleget hallottak mégis, hogy e beszéde miatt hűtlenségi pert akasszanak a nyakába. Állítólag ezt mondotta többek közt: „A kormány nem akarja ezt (ti. az örökváltságot), a kormány, mely csalárd álorcát téven ocsmány képére, kihúzta kilencmillió pénzét, most csak azon várakozik, hogy ezen kilencmillió általa felingereltetvén, annak körmei közül ő szabadítson ki. Akkor jaj nekünk, mert szabad emberekből rabszolgákká alacsonyodunk.”

Ebben nem volt, amint látjuk, semmi felségsértés, sőt mikor az alispán figyelmeztette Wesselényit: vigyázzon a báró úr, nehogy felségsértés bűnébe essék, Wesselényi kijelentette: „Én most a kormányról szólok, és én most is, valamint mindenkor, megkülönböztetem a királyi felség szentséges személyét a kormánytól.”

Alább lesz még szó a Wesselényi ellen indított hűtlenségi pörről, melyben a védelmet Kölcsey vállalta el. A közgyűlés azzal végződött, hogy a pótló utasításokat nem vonták vissza, s Kölcsey követársával együtt megmaradott a lemondás mellett. Oly tiszta jellem, minő Kölcsey volt, másként nem tehetett. A következő év elején (1835) felment Pozsonyba, hogy személyesen nyújtsa be lemondását az országgyűlésen. A lemondás híre megelőzte Kölcseyt, s a szabadelvű ellenzéket valósággal leverte Szatmár megye magatartása. Az ifjúság gyásza jeléül fátyolt kötött a kalapjára, s Kossuth Lajos gyászkeretben küldötte szét tudósításait az aznapi országgyűlésről, melyen Kölcsey lemondását bejelentette. Halálos csendben hallgatták a rendek Kölcsey búcsúbeszédét, melyben a lemondás okát előadván, megható szavakban vált meg követársaitól.

„Szívünk mondja - így szól a beszéd befejező része -: nem tettünk rosszul. Szívünk mondja: e tett által, megóván elveinket, küldöink ellen sem vétkeztünk. Most ők másokat választottak helyünkre, mi pedig megnyertük személyes szabadságunkat. Mi most otthon, vagy ahová sorsunk vezérlend, ismét vívhatunk elveinkért, törekedhetünk azoknak, törvény s társasági rend és önérzés által nem tilalmazott utakon győzedelmet szerezni; igyekezhetünk azokat rokon érzelmű kebelekre általplántálni.(...)

Jelszavaink valának: *haza és haladás*. Azok, kik a haladás helyett maradást akarnak, gondolják meg: miképpen a maradás szónak több jelentése van. Kor szerinti haladás *épen maradást* hoz magával; veszteg maradás következése pedig *senyvedés*. Isten őrizze meg e nemzetet minden gonosztól; Isten virrassza fel e nemzetre a teljes felvirágzat szép napját! Oly kívánság, melyet a tekintetes Karok és Rendek mindegyike együtt érez velünk. Elválunk, tekintetes Rendek, de vétségeinkért bocsánatot nem kérünk. Mint ember nem bántottunk senkit, mint követ elveink mellett harcoltunk, s e harc a haza színe előtt folytatva, célaiban szentebb vala, mint vétségé válhasson.

De köszönetet mondunk részint türelemért, részint forró hív barátságért. Ennek emlékezete fogja éltünk legvégső napjait is felderíteni.

Utolsó kérelmünk ez: tartsanak fenn a tekintetes Rendek számunkra egy kis helyet szíveikben, de csak addig, míg a hazának, a nemzetnek s az emberiségnek hívei lenni meg nem szűnünk.”

Így búcsúzott a *Himnusz* költője az országgyűléstől, szónoki sikereinek színhelyétől. Szenvedelmességnek, személyi megsértődöttségnek nyoma sincs e búcsúbeszédben. Mélabús hangú költemény ez, melyet megindulással fog olvasni a késői nemzedék is.

Mi történt Kölcseyvel? Nem egyéb, mint a nagy emberekkel rendszerint: a tömeg nem értette meg...

Kölcsey politikai pályájának vége szakadt. Hazament a csekei magányosságba. Szó volt arról, hogy két helyen is megválasztják követnek, nevezetesen Közép-Szolnokban és Biharban. Fel is léptették Biharban, de a kormány mindent elkövetett a megbuktatására. Meg is bukott. A felizgatott, félrevezetett nemességnek nem kellett a „népfelszabadító”. Fájt a bukás Kölcseynek, nem a személye, hanem az elvek miatt, melyekért önzetlenül harcolt eddig, s harcolt volna tovább is, ha valamelyik megye bizodalmaival megtiszteli. Jobban mondvá: megtiszteli saját magát. De ilyen megye nem akadott. És Kölcsey visszahúzódott Csekére. A megyei főjegyzőségről is le akart mondani, s csak volt követtársának rábeszélésére tartotta meg ez állást: a szebb jövő reményében. Hátha sikerül a megyei urak gondolkozását megváltoztatniok? S csakugyan nem is csalódott, mert erős harc után kivívta, hogy Szatmár megye helybenhagyta követeinek az anyaország és Erdély egyesülése mellett adott szavazatát s azt is, hogy a megye helyeselni fogja, ha követei pártolják Wesselényi ügyét, amennyiben az országgyűlésen napirendre kerülne. Nagy siker volt ez, tudván, hogy a kormány éppen a Szatmár megyei gyűlésen mondott beszédéért fogta perbe Wesselényit. Akkor meg sem akarták hallgatni, most meg elvárják a követektől, hogy megvédjék a szabadelvű haladás e nemes bajnokát.

A hivatalát tehát megtartotta Kölcsey, de azért csak akkor járt be Nagykárolyba, ha hivatalos dolgai feltétlenül megkívánták, ideje java részét a csekei magányosságban töltötte. Gazdasági és családi gondok idekötötték. A gazdaságot rendbehozta, építkezett, az adósságot pontosan törlesztette, s még birtokot is szerzett. És különös nagy gondot fordított elhunyt testvére fiának, Kálmánnak a nevelésére, ki otthon tanult, házitanító vezetése mellett. Ez ifjúhoz írta *Parainesis* című híres művét, melyben gazdag tapasztalatainak kincstárából pazar kézzel szórja a legértékesebb ajándékokat, miket egy nagy és nemes lélek, egy bölcs elme, egy tiszta szív adhat egy ifjúnak.

Szük családi körén kívül egy tágabb körű család is volt Csekén Kölcsey mellett: a hivatalában dolgozó patvaristák, kik közül nem egy vált később országos nevű emberré. Így Pap Endre, a költő, Obernyik Károly, a színműíró, Szalay László, a történetíró, s Nagy Ignác író és szerkesztő. Patvaristaival sohasem érezte alárendelt voltukat, s ebédnél, vacsoránál szívesen elbeszélgetett velük, rendszerint irodalmi és tudományos dolgokról. Ha valamit nem kedvére tettek, egy szemrehányó tekintet volt a dorgálás, az ő lelkének finomságával nem fért össze a durva leckéztetés. Igazi kegyelettel néztek a nagy férfiúra, s mintegy ellesték kívánságát. Jobb iskolába kerülhettek volna-e?

Az ötszobás ősi ház mellett kisebb ház volt; ebben laktak a patvaristák s ebben volt a hivatal. Kölcsey dolgozószobája az ősi házban volt. E szoba egyik oldalát a könyvtár foglalta el, aztán egy kályha, egy íróasztal s egyszerű pamlag tette a szoba bútorzatát. Az ebédlőben már szőnyeg is volt. A többi szobában sógornője s annak fia lakott. Rendszerint későn, 9-10 órakor kelt fel, s megreggelizvén családja körében, kinézett a gazdaságba, melyre Pozsonyból való visszatérte után jóval nagyobb gondot fordított, mint azelőtt. Az ebéd rövid ideig tartott, mert nem szeretett sokáig ülni az asztalnál. Bort nem ivott, nem is pipázott, holott írt bordalt is, pipadalt is. Ebéd után fogott munkához, s rendszerint a vacsora munkában találta és vacsora után ismét késő éjjelig dolgozott, néha hajnalig is.

Hivatala és gazdasága mellett kevés időt szentelhetett az irodalomnak, mióta Pozsonyból hazajött, bár ez időbeli irodalmi munkássága sem volt jelentéktelen, néhány elbeszéléssel gazdagítván irodalmunkat. Említettem, hogy a Wesselényi ellen indított politikai pörben Kölcsey vállalta el a védelmet. Jóformán ez a védelem foglalta le minden pillanatát. E

nevezetes pörrel részletesebben majd Wesselényi Miklós életrajzában foglalkozom, itt elég legyen megemlíteni, hogy Kölcsey gyakran egész éjjeleken dolgozott a nagyszabású védőmunkán, nem is említve ama különböző feliratokat, melyeket a megye nevében szintén ő fogalmazott a kormány által megtámadott szólásszabadság védelmében. A különben is gyenge szervezetű ember egészségét rettentően megviselte a sok éjjelezés, az idegölő, izgatott munka. Ehhez járult, hogy épp ez időben folyt a tagosítás a csekei határon, s egyik rokona felbujtogatta ellene a jobbágyságot azzal, hogy Kölcsey a maga javára rendezte a tagosítást s megkárosította a jobbágyokat. A félrevezetett nép a marháit ráeresztette Kölcsey búzaföldjeire és réjtjére, s az egész esztendei termését tönkretették. Nemcsak, hanem lehetlenné tették az őszi vetőmunka elvégzését is, úgy hogy valóképpen két évre fosztották meg birtoka jövedelmétől. Ebből pör kerekedett, de annak folytatására alig volt ideje: csaknem minden pillanatát Wesselényi pöre foglalta le. Az 1838-ik év nyarán több napon át vendége volt Wesselényi, s folyton a védőmunkán dolgoztak Egész éjjeleken át tanácskoztak. Írtak s természetesen velük a patvaristák is. Wesselényi távozása után gyöngélkedni kezdett, de nem törődött az állapotával s Gyarmatra utazott valami hivatalos ügyben. Útközben erős záporosó verte meg, egészen átázott s annyira rosszul lett, hogy Gyarmatán le kellett feküdnie. Aztán hazament Csekére, s hol fenn járt, hol feküdt, de egyre jobban gyöngült az erős hideglelések következtében. Augusztus 23-án este elvesztette eszméletét, majd visszatért ugyan az eszmélete, de nyugtalanul hánykolódott ágyában s folyton fel akart kelni, mind ezt kiáltva: bocsásatok, mert el akarok menni! Természetesen, nem engedték, hogy felkeljen a nagy láztól gyötört beteg. Lassanként lecsendesült, elaludott s másnap, augusztus 24-én délelőtt tíz órakor nemes lelkét kilehelte.

A nagy ember halálának hírért mély megindulás fogadta az egész hazában. Midőn Wesselényinek megvitték a szomorú hírt, a hatalmas ember egész testében megrázkódott, szeme könnybe borult, s arcát kezébe rejtve. Így kiáltott fel: *Nem közénk való volt!*

Ennél szebben s hívebben lehetne-e jellemezni Kölcsey Ferencet? „Nem közénk való volt!” Valóban, egész élete, életének minden mozzanata azt bizonyítja, hogy rendkívüli ember volt a *Himnusz* költője; hogy magasan kiemelkedett a mindennapi emberek tömegéből.

Szatmár megye a közgyűlés termét nagy fiának életnagyságú arcképével díszítette, s később, 1864-ben szoborral is adóztak emlékének: Szatmár város főterét díszíti az ülő szobor, mely az első magyar szobrász, Ferenczy alkotása. A csekei temetőben sírja fölé a Kölcsey és Kende családok állítottak a nagy emberhez méltó emlékoszlopot 1856-ban.

Áll a szobor, áll a síremlék, s ha nem állana sem ez, sem az, él Kölcsey emléke: minden nemzeti ünnepünkön megelevenedik az. Az ő lelkének szárnyain száll az égbe milliók és milliók imádsága: Isten, áldd meg a magyart!

WESSELÉNYI MIKLÓS

A zilahi Kossuth téren megható jelenetet ábrázol egy szobor, a korán elhunyt nagy szobrász, Fadrusz János műve. Egyszerű magyar ruhában áll a mű sziklatalapzatán egy erőteljes, daliás férfi, jóságos tekintete szeretettel, bátorítóan pihen az előtte álló öreg jobbágyon, kezét gyengéden teszi a meggörnyedett vállra. Mintha mondaná: legyen vége búsulásodnak, megszabadítják a te szolgaságodból! Az egyszerű magyar ruhás férfi: Wesselényi Miklós.

Budapesten, a ferenciek templomának Kossuth Lajos utcára néző falán ércebe öntött kép ábrázol egy megkapó, izgalmas jelenetet. Az árvíz öntötte Pest házainak padlásablakaiból kétségbeesett emberek sikoltoznak segítségért s ím, a düledező házak tövében megáll egy csónak. Közepén Herkulesre emlékeztető óriás áll: legyen vége a kétségbeesésnek, boldogtalanok. Veletek van az Isten, mert íme eljött értetek - Wesselényi Miklós.

Ha minden magyar háznak falán ott függne e két szobormű másolata, aprajára megírt élet- és jellemrajz nélkül is egy rendkívüli nagy ember képe állana előttünk, kiben a testi és lelki erővel a szívbeli nemességet ritka gazdagságban egyesíté az isteni Gondviselés. De bármely sokatmondó e két mű, nem természetes-e, hogy e sokatmondás felajzza érdeklődésünket s ellenállhatatlan inger szállja meg egész valónkat, hogy e rendkívüli ember életét lehető aprajára ismerjük?

Államférfiak, tudósok, költők, írók bármi sokat írtak légyen Wesselényi Miklósról, nem írhattak eleget, nem annyit, hogy magyar lelkünk megunja a vele való foglalkozást. Érezzük, hogy már neve hallatára felmelegszik egész valónk. Testben, lélekben egyike volt a világ legtökéletesebb embereinek, s mi öregek szeretettel gondolunk vissza ifjúságunk ama szép idejére, midőn őt állítottuk magunk elé példaképül, hozzá hasonlók szerettünk volna lenni mind: rettenthetlen védői a magyar szabadságnak, felemelői az elnyomott osztályoknak, erős karú, bátor szívű mentői a szerencsétleneknek s megtorlói minden sérelemnek, mit idegenek a magyar név becsületén elkövettek.

Bizony mondom, összes nagy magyarjaink közt nincs egyetlen, kinek jelleme, élete tisztább s az ifjú lélekre termékenyítőbb volna, mint a Wesselényi Miklósé.

1.

„Csak sast nemzenek a sasok”, énekelte Berzsenyi a nagy Wesselényiről, a „Vas ember” fiáról. A költő nem nagyított, midőn sasnak meg Núbia párducának magasztalta fel a mi Wesselényink atyját, idősebb Wesselényi Miklóst. A 18-ik század utolsó felének s a 19-ik század hajnalának e fia messze kimagaslik kortársainak megalkuvó, nyelvben s érzésben már-már teljes idegenné vált tömegéből, éppúgy mint Széchényi Ferenc, a Nemzeti Múzeum s Festetics György, a Georgikon alapítója. Erőszakos természetének vad, a középkorba illő kitöréseit a nemes tulajdonságok gazdagsága feledteté, amellet, hogy ama szomorú kornak, melyben élt, egyik legtüzesebb lelkű magyarja volt. A heves, zabolátlan vérű Wesselényi Miklósban nagy fogékonyság volt minden szép iránt, bőkezű mecénása volt a csecsemőkorát élő irodalomnak és művészetnek, s különösen a megvetett magyar színészet ügyét senki ez időben oly melegen nem karolta fel, mint a „vad Wesselényi”. Az irodalommal maga is foglalkozott, nemkülönben a zenével is. Ám legkedvesebb foglalkozása, valóságos szenvedelme a lónevelés volt. A zsbói ménesnek az ország határain messze túl híre volt. A lóidomítás terén csodákat művelt. Vendégeit nemegyszer ijesztette félholtra hajmeresztő bravúrjaival. Többek közt egyszer közönséges szekérbe befogatott négy szilaj paripát, s közéjük csapva a

meredek hegyszorosban, a paripák eszeveszett vágatással száguldottak a megáradt Szamos felé. A mögötte ülő vendégek hideg verejtéket gyöngyözve búcsúztak az élettől s Wesselényi, hogy még jobban kirázassa a hideggel, a gyeplőt a paripák közé dobta, a karját összefonta s úgy nézte nagy nyugodtan a paripák vágatását. Mikor aztán már néhány lépésnyire voltak a lovak a Szamostól, Wesselényi éleset fütytett, s a habba keveredett nemes állatok reszketve álltak meg. Feleségét, az áldott emlékü Cserey Helénát a nagyszebeni zárdából rabolta el, anélkül hogy látta volna. Elég volt hallania jó barátjától, Cserey Farkastól, hogy az ő szép, művelt lelkű nővérét apácának szánták a szülei, ifjú szíve szerelemre lobbant az ismeretlen leány iránt, kiszabadította „fogságából” s feleségül vette.

A féktelen, szilaj vérű Wesselényi magához illőbb nőt aligha talál vala. A művelt, szelíd lelkű, türelmes nő védő angyala lett a zsidói háznak, mérsékelte urának szilaj indulatait, sokszor megjuhászította a vasembert, kinek féktelen indulatai gyakran törtek szét minden korlátot. Wesselényi a zsidói várkastélyban feltámasztotta a régi lovagkort erényeivel és hibáival együtt. Nagy számú cselédei fegyveresen jártak, s előszedték a régi rozsdás ágyúkat is. A vadászatoknak s ezt követő zajos lakomáknak vége-hossza nem volt. A kastély állandóan tele volt vendéggel. Nemcsak Erdélyből, nemcsak az anyaországból, de messze idegenből is jöttek az előkelő urak, hogy megismerjék a lovas bravúrjairól híres Wesselényit és páratlan ménését. De bármily jótékony hatással is volt Cserey Heléna szilaj vérű urára, nem háríthatta el a zsidói fészekről a villámcsapást, mely Wesselényinek a középkorban közönséges, a 18-ik század alkonyán azonban már hallatlan vakmerő cselekedete következtében lesújtott. A gorbói kastély ostroma volt ez a hallatlan cselekedet. Ez a kastély a zsidói kastélytól egy órányira fekszik. A gorbói kastélynak gróf Haller János nyugalmazott kapitány volt a gazdája, kis termetű, csúnya ember s erős udvari érzelmű. „Éppen ellentéte a zsidói bárónak, ki köpcös férfi, zavargó szomszéd és szélső patrióta volt” - írja Kemény Zsigmond, ki *A két Wesselényi Miklós* című könyvében részletesen elbeszéli a hírhedt ostromot s annak szomorú következtetését. „A két úr - mondja Kemény - a legrosszabb véleménnyel vala egymás iránt. A neheztelésekből súrlódások fejlődtek, s így történt aztán, hogy egy szép reggel fegyveres hírnök jelent meg trombitával kezében Gorbó kapui előtt, s a csodálkozó cselédeknek nagy ünnepélyességgel értésül adta, hogy bárója többé nem tűrhethén a gróf sértegetéseit, ezennel hadat izen, s reméli, hogy Isten segítségével a gorbói várat ostrommal beveendi s a földdel egyenlővé teheti.”

A gróf ismervén szomszédját, miután katonaságért a hely távolsága miatt nem folyamodhatott, fölfegyverezte cselédeit és párthíveit; a kastély védelmét pedig egy ott mulató nyugalmazott kapitányra bízta. Alig történtek illő intézkedések, már Wesselényi a családi ágyúkkal, számos vadászaival, lovászaival, gazdasági hivatalnokaival és derék, lőszerrel ellátott hűbéreseivel közeledett. A grófnak szép nejevel együtt, kinek Bécsben nagy tekintélye volt (sokáig palotahölgy volt a Burgban) alig volt ideje az ostrom s kihirdetett hadbírótság elől elillanni. A nyugalmazott kapitány az úgynevezett gorbói vár becsületéért mindent megtett. Rendezte seregeit, ütközetre vitte, elől ment a harcba, de az ellenség ágyúival a vár szerény fegyverei nem vetélkedhettek. Egy merész roham a kapukat széttörte. A kastély falain rések nyíltak, a nők kiabáltak és siránkoztak, a védő sereg demoralizálódott, a félénkek a pincébe és házpadlásokra kezdtek vonulni, s jelen volt a perc, midőn a falu lángba borul, a vár a földdel egyenlővé tétetik, a nők zsákmányul esnek és mindent kiprédálnak.

Mit tehetett a szegény kapitány? Békeköveteket küldött fehér lobogókkal a zsidói báróhoz, tisztességes kapituláció kieszközlése végett. De Wesselényi feltétlen meghódolást kívánt. Követelését teljesíteni kellett. Az ostromló sereg egy része tehát zene közt vonult az elfoglalt várba; más része a hadifoglyokat, a további intézkedésig Zsidóra kísérte, hol börtönbe zárattak. A gorbói fővezért leszámolás végett a nagyterembe vitték. S itt gyanús komolysággal

ültek az asztal mellett különböző férfiak, mint látszik, egy ítélő bíróság. Kapitányunk a végveszély láttára a báró nemeslelkűségére hivatkozott, mind a gróf birtokait, mind a saját személyét illetően. Heléna könnyei is megtették hatásukat.

Wesselényi hazabocsátá a hadifoglyokat, a fővezért megdicsérte vitézségéért, és a gorbói várban okozott károk teljes visszafizetését elhatározta.

De már késő volt a kibékülés. Mert a gorbói grófné egyenesen Bécsbe sietett, a gróf pedig a főhadiparancsnoksnál jelentést tett.

Katonai erőt rendeltek Wesselényi üldözésére, miről ő korán értesülvén, a vadaskertbe vonult, mely széles árokkal volt határos. *Hajtóvadászatot* intéztek ellene, de sikertelenül. Néhány napig vad helyeken bolyongott. Utóbb ismerőseinél kezdett lappangani, végre Dátosra menekült egy közeli rokonához. Itt feljelentették. Korán reggel volt, midőn hálószobája ajtaján kopogtatnak, mert - mint jelenték - valakinek sürgős beszéde van vele. Nem gyanítva semmit, hosszú reggeli öltözetében és egy karddal, melyet még éjjel sem szokott magától elhagyni, a küszöbön megáll, körülnéz s minthogy senkit sem lát alatt, szobájának külső lépcsőin megáll az alsó teremben, mely inkább pitvar, mint valóságos előszoba volt. Ekkor a pitvarajtónál fegyveres alakok mutatkoznak, egy tiszt belép. - Ön foglyom - szól németül, s a katonák rögtön a pitvarba nyomulnak. Wesselényi válasz helyett harcolni kezd, mindig visszavonulva, hogy szobájába érkezhessen, hol az asztalán voltak letéve acélpisztolyai. De a lépcsőkön sarkával hosszú köntösére tapodott s hanyatt esett. A küzdés miatt dühbejött katonák megragadták, az udvarra cipelték, kezét hosszú kötélre fogták. Ekkor két lovas katona nyeregbe ült, s a két ügető ló között, gyalog és főveg nélkül hurcolá a legközelebbi állomáshoz, hol szekérre tették. Midőn Kolozsváron átmentek, Heléna már ott volt s két gyermeke halottágyon... A fogoly apát kérlelhetetlenül tovább vitték, hogy az idegen föld börtönajtajai zárják el a világtól. József császár szigorúan akarta büntetni Wesselényit, mert az ököljog régi világát felújította Szolnok megyében. A kufsteini várban egy sötét börtönszobába hurcolták, mely levegőt és világot egy kis ajtóablakon kapott. Wesselényi a fogságban sem tört meg. Semmiféle kedvezést el nem fogadott. Büszke lelke irtózott a kegy és könyörület alamizsnájától. Börtönét kisépni sem engedte. A szobapadlaton mindig magasabbra emelkedő por egy rémítő naptárrá vált, a szenvedés időmutatójává. S ah! a fővényóra hallgatott a napokról, s csak a változatlan kínok hosszú havairól, éveiről adhatott jelt.

S még a rendes szigor is növekedett az alábbi eset miatt. A börtönőr valamiért az ajtóhoz jött. Wesselényi, aki épp az ablak előtt állott, kérdi - mi újság? Ez vállvonítva mondá: *most hoztak várfogságba egy kutya magyart.*

Wesselényi kidugta karját s mellen ragadván a börtönört, iszonyúan megrázta s óriási erővel hátralökvén, az a lépcsőkön gyorsan legördült.

Többet aztán nem is volt oka panaszkodni a kímélet miatt.

Míg a kufsteini börtön padlóján nőtt a por, Zsibón Cserey Heléna hősi lélekkel viselte szomorú özvegységét. Megmenteni férjét és a visszatérőnek mindent úgy adni át, ahogy ez hagyott: e két nagy feladatra vállalkozott a gyenge nő. Férje szobáiban a régi helyén maradt a legkisebb tárgy. A gazdasághoz keveset értett, de most egyszerre gazdává is lett, s az ő személyes vezetése alatt az uradalom jövedelmei nem, ellenben a régi adósságok fogytak. Tanulmányozta a lónevelést is, s a zsibói gazdaság e legtöbb munkával járó ága sem hanyatlott. Wesselényi lovai közt volt egy arab mén, melyet különösen kedvelt. Csupa tűz és okosság volt e ló. Wesselényiné nem engedte, hogy senki ráüljön a Filozófra - ez volt a kedvelt ló neve -, de a ló nem is tűrt volna meg mást a hátán. Négy évig volt az arab mén nyergeletlenül - mert eddig tartott Wesselényi fogsága. A hú asszony kijárta ura szabadságát, végre kinyílt

börtönének ajtaja. A börtönéből szabadult Wesselényit gyors lovai ragadták ősi kastélya felé. Amint közeledett, fölédelt lelke a régi idők változatlan képein. Minden tárgy: a rétek, a mezők, a gazdaság szelleme, a szigorú rend, az épületek alakjai kedélyét azzal látszottak hitegetni, hogy a szenvedés évei csak álmok valának; mert különben az idő miként vonulhatott volna el Zsibó fölött nyomdok nélkül, nyomdokai nélkül a pusztulás és elhagyatásnak?

Wesselényi az udvarba érkezvén, feleségét a szekérben hagyva, egyenesen az istállóba sietett. Midőn Filozóf a közelőnek hangját hallá, hegyezni kezdé füleit, megfordítá nyakát s előrenyújtva szikár, csontos fejét, a belépőt nyerítéssel üdvözölte. Ez örömtől lepetve, sietett kedvelt állatjához, s végigsimítva kezét a dagadó erejű nyakon s a széles és zárt csípőjű háton, megnyergelé Filozófot, s a másnak oly szilaj mén szolgálai engedelmességgel és diadalgöggel ragadta a rég várt házurat, a mindenfelől összetódult falusi nép, az ünnepi ruhába öltözött cselédek és a leáldozó napsugár özönében fürdő fák sorai közt a szabadba, a hegyek oldalaira, a kedvelt vadaskerthez s mindenüvé, honnan Heléna gondjai által elégülés és gyönyör áradhatott a hazatértnék keblébe. Bejárván a vidéket, midőn az udvarra visszatért, leszállott a nyeregből, a ló serényére borult, megcsókolta azt, s míg szeméből sűrű könnyek omlottak, mély megilletődéssel kiáltott fel: Filozóf! te sorsommal kibékéltettél.

Az érc szív meghajlott egy állat hűsége előtt!

A zajos élet megint elkezdődött a tévedésekkel együtt. A nyugtalan vérmérsék folytatta uralkodását.

Wesselényi a régi maradt.

Sem nemes indulatát, sem vad természetét, sem nyugalmas percekben kitűnőleg kellemes társalgási modorát nem hagyá a börtön szenvedései és magánya által megtöretni.

Vadászott, veszekedett, lovagolt, szerette és keseríté nejét...

Wesselényit 1785 elején fogták el, csaknem négy esztendővel később, hogy a gorbói kastélyt megostromolta. Négy évig volt fogságban, ahonnét 1789 végén szabadult ki. A következő évben meghalt József császár, hazakerült a szent korona, s 1791-ben - oly hosszú szünetelés után megnyílt az erdélyi országgyűlés is. Két párt áll szemben egymással: az aulikus, vagyis udvari és az alkotmányvédő párt. Ez utóbbinak, a börtönéből alig kiszabadult Wesselényi a vezére. Tüzes magyar lelkű, mennydörgő szónoklatainak rendkívüli hatása volt. Szavait nem válogatta meg, s nem egy beszédével okozott nagy kavarodást. Egy alkalommal az elnök félbeszakítá s ezzel a megjegyzéssel intette rendre: Úgy látszik, Szolnok megye követe elfeledkezett a múlt időkről, melyek alatt távol kellett lennie.

„E célzás a kufsteini börtönre - írja Kemény Zsigmond - szertelen hatást tön Wesselényire, ki a ház távollevőbb padjairól a sebzett oroslán dühével felpattanván, kardjára csapott s félrehárítva kezével az előtte állókat, korlátlan haraggal sietett az elnöki szék felé. A megdöbbsent országgyűlési tagok közül senki nem merte mérsékletre figyelmeztetni.

Ki-ki lesüté fejét, várta a történelmőket.

Síri csend volt.

Amint fokokint növekvő dühvel közelített, az elnök ösztönszerű tartózkodásánál fogva a szék másik oldalára kezd vonulni, úgy, hogy midőn Wesselényi hozzá érkezik, már csak az elnöki szék szélén ült, alig érintve azt.

Wesselényi megáll.

Küzd magával.

Kinyújtja balját s az elnök vállára tevén: Értettem, mire célzott Kegyelmességed - mondá fojtott hangon -, értettem. Azonban jegyezze meg: *engemet József császár szenvedni megtanított, de félni nem!*

A végszavakat oly mennydörgő és mély hangon csapta az elnök fejéhez, hogy az elcsüggedt terhök alatt, míg a gyűlés felvillanyoztaték s kitörő helyesléssel adott elégtételt a gyöngéd-telenül megtámadott és magát rendkívüli szenvedélye mellett is, a végpercben mérséklenni tudó képviselőnek.”

2.

...Szenvedni megtanult, de félni nem: ez volt Wesselényi Miklós, a „vasember”. Ennek a szenvedni meg, de félni meg nem tanult embernek a tizedik gyermeke volt a nagy Wesselényi Miklós. Mikor a tizedik gyermek 1796. december 30-án megszületett, a kilenc gyermekből, kik közül hat fiú és három leány volt, egy sem élt. A halott gyermekek bús árnyéka kísérte a félelmet nem ismerő Wesselényit a kufsteini börtönbe. Mintha valami átok nehezedett volna a két nemes lélek frigyére, a gyermekek részint alig néhány hónapos, részint alig néhány éves korukban haltak meg. A tizedik gyermek után még született egy, de az halva született, s így Miklós egyetlen fia volt szüleinek, éppúgy, mint az édesapja. És éppoly korán árvaságra jutott. A vasember korán vesztette el apját, özvegy anyja elkényeztette, szabadon engedte kifejlődni szilaj indulatait. Ugyanez a sors vár a nagy Wesselényi Miklóstra is, ha anyja a legkitűnőbb női tulajdonokkal megáldott nő nem lesz vala. A nemes, művelt lelkű nő meleg, gyöngéd szeretete azonban nem fajult becéző, rontó szeretetté.

Ha a gyöngéd szívű anya nem kényeztette el az egyetlen fiút, még kevésbé az apa, ki amennyire szerette nevének örökösét, annyira szigorú volt iránta. Még csak 6 éves volt Miklós, midőn az ágaskodó méntől húzódozó fiút e szavakkal dobta a mén hátára: Egy Wesselényinek félni nem szabad! Ostorával rácsapott a kantározatlan ménre, az megvadul, elvágtatott vele hegyen-völgyön át. De a hatéves, korához képest feltűnő erős, fejlett fiú belekapaszkodott a ló sörényébe, s szerencsésen került vissza édesanyja remegő karjai közé. Még alig volt kilencéves, s már magával vitte vadászatra a fiút a vasember. A hajtóvadászat során egy vadkan egyenest a fiúnak tart, ez habozás nélkül célba veszi, a lövés talál, de a vadkan nem esik el, s a megvadult vad bőszerűen rohan a fiúnak. Az apa látja egyetlen fia halálos veszedelmét, egy lövéssel leteríti a vadat, mely Miklós lába előtt két lépésnyire holtan terül el.

Majd magával viszi Zilahra, a megyei gyűlésre. A gyűlésen a vasember keményen összeszólalkozott a főispánnal, s a többség azt követelte Wesselényitől, hogy kérjen bocsánatot. De a vasember keresztbe font karokkal állott, eszébe sem volt, hogy bocsánatot kérjen. Ez a kihívó dac mélyen felháborította az urakat, s fenyegetőleg vették körül Wesselényit. Ő meg csak állott szótlantul.

- Ki vele! Dobjuk ki az ablakon! - ordítottak a felháborodott urak. A kilencéves Miklós, ki szintén kardosan jelent meg, könnyes szemmel kérlelte az urakat, de mikor látta, hogy kérése nem használ, kirántotta kardját s éles hangon kiáltotta: Aki még egy lépést mer tenni atyám ellen, irgalom nélkül keresztüldöföm!

A felháborodásnak egyszerre vége lett. Az urak megindultán kapták fel a fiút s ölelték, csókolták.

Ez 1805-ben történt. A következő évben a vasember lett a vármegye főispánja. A beiktató ünnepre is magával vitte fiát, büszkeségét. A tizedik évében járó fiú is egy kis orációt tartott a gyűlésen, 400 ember jelenlétében, amint ezt boldog dicsekvéssel apja megírta Kazinczy Ferencnek. „Én ma hazafinak áldoztam fel magamat - mondá a kis beszéd végén. Rövid időn meg fogjátok látni, hogy meg nem csaltam várakozástokat.”

Testileg, lelkileg korán fejlett a nagy Wesselényi. Már ötéves korában nevelő volt a gyors felfogású, eleven eszejárású gyermek mellett. Az apa nem kevésbé büszke fiának gyors haladására. Az első nevelőt, Tőkés Jánost 1805-ben egy igen kiváló ifjú váltotta fel: Pataki Mózes, ki nemcsak nevelője, de barátja is volt tanítványának s kit a tanítvány testvéreként szeretett. A vasember néha nem is tudta elfojtani apai hiúságát. Egy ízben két Teleki fiú volt látogatóban Zsibón. Wesselényi megegzaminálta a fiúkat, aztán elészólította Miklóst is. De Miklós ezúttal cserben hagyta apját, ki épp akkor dicsekedett el a Teleki fiúknak, hogy az ő fia kisebb ugyan, de ő sincs elmaradva. „Sokat tud a kicsim - mondotta -, és elmésségét néha magamnak is bámulnom kell.” Amint mondám, Miklós ezúttal cserben hagyta az apját. A nyári vakáción csak játéokra volt gondja, sokat felejtett abból, amit tanult. A vasembert annyira felingerelte ez a kudarc, hogy magánkívül kiáltotta fel a hajdú-tizedest, *vasra verette* Miklóst, s a kastély börtönébe csukatta. Mikor aztán lecsendesült a vasember haragja, a Teleki fiúk hosszas könyörgésére felkísértette a börtönből, levétette róla a vasat, s szigorú megdorgálás után szabadon bocsátotta.

Ez 1807 őszén történt.

Ezt az érdekes esetet Újfalvy Károly, a nagy Wesselényi gyermek- és fiatalkori barátja írta le. Ő jegyezte fel a vasemberre igen jellemző alábbi esetet is.

„Ösmeretes - írja Újfalvy -, hogy id. Wesselényi felesége és gyermeke után legjobban kedvelte pompás lovait, melyekre kiváló gondot fordított. Tavasszal a szép ménesnek a teletől istállókból a legelőre való hajtása rendszerint sajtáságos ünnepélyességgel történt meg, A kolompokkal és csengettyűkkel rakott, veres posztóval és szalagokkal felékesített méneket, kancákat és csikókat maga és akkor tízéves fia, tisztejei és lovászhai, sőt ha vendégei voltak, ezek is mind lóháton, csinosan öltözködve és harsonaszó mellett kísérték ki a zsibói páratlan mezőkre, az ún. csikós-kertbe. Harsonaríanás és ostorpattogás között vonult el a díszes menet Zsibó tágas utcáin, amidőn néhány, a kertek mellett alvó sertés a zajra hangos rőfögéssel felrezzenvén, az éppen ott haladó ifjú Wesselényi tüzes paripája oly hatalmas oldalszökést tesz, hogy a rajta ülő ifjú fővel hull a kemény göröngyök közé és menten elájul. Néhány percig halottnak hittük őt... atyja lováról leszökvén, a kétségbeesés hangján adja bánata tanúságait, míg utóbb - halottnak vélt fia heves ölelései közt - maga a rendkívül erős férfiú is eszméletlen egyberogyik. Mi hideg vízzel locsoljuk az ifjút, ki néhány perc múlva eszméletre jó. Az örömhangokra magához tér az apa is, fia pedig talpra szökik. De az atyai kétségbeesés most a düh és harag túlságaiba szökik át, s fia eszméletre jöttének örömét túlsúlyozza a lóról való lehullás szégyene. Fiát dühösen mellen ragadja s öklével fenyegeti a szégyenért... Csak sok, sok kérések, esdeklés után sikerült az elevenére sértett büszke apát lecsendesítenünk.”

Így nevelődött a nagy Wesselényi apja életében. Tizenhárom éves volt, mikor az apa meghalt. Az 1809-iki esztendőre, tehát éppen az utolsó nemesi felkelés esztendejére esik a vasember halála. A nagy Napóleon tudvalevően proklamációt intézett a magyar nemességhez, a Habsburg dinasztiától való elszakadásra szólítva fel. Ilyen proklamációt az öreg Wesselényi is kapott, ám ő, ki éppenséggel nem volt udvari ember s különös nagy oka sem volt lelkesülni a dinasztiáért, hagyományos királyhűségében nemcsak hogy meg nem tántorodott, de Napóleon proklamációjára proklamációval válaszolt. „Nincs olyan nagy erő s hatalom, melyet bátor szív meg ne alázhatna” - így bátorítja hatalmas szójátában a magyar nemességet, tüzes szavakkal

lelkésítvén a fejedelem iránt való hűségre. A szózatot megírta, de el nem mondhatta. Felruházott s felfegyverzett negyven lovast a maga költségén, de már nem állhatott csapatja élére, megakadályozta ebben betegsége s csakhamar bekövetkezett halála. Pedig ő volt kinevezve a középszolnoki, Kraszna megyei és kövárvidéki 600 felkelő nemes kapitányává. A csapatnak Nagykárolyban kellett gyülekezni, s a halálos beteg vasembert fia, a 13 éves Miklós helyettesíté. Ott volt Nagykárolyban József nádor is. Sorban vezették el különböző vidékek kapitányai csapatjaikat a nádor előtt. És elvonult hatszáz főnyi csapata élén a 13 éves ifjú is, bámulatra keltve a nádort és a főtiszteket a csapat bravúros vezetésével. Akik ekkor látták a gyermek Wesselényit, szép jövődőt jósoltak neki a katonai pályán. Nemzetünk szerencséjére, ez a jóslat nem teljesült. Wesselényinek semmi kedve sem volt a katonai pályára. Az ő lelki szeme előtt csak egy pálya állott, az, amelyen szívvel-lélekkel szolgálhatja nemzetét. A katonai pálya pedig nem volt az.

Az öreg Wesselényi életének utolsó esztendejét megaranyozta fia nagykárolyi szereplése, s azzal a hittel feketett koporsójába, hogy fia újabb díszekkel ékíti a Wesselényi nevet. Ha ezzel a hittel feküdt koporsójába, ez a hit nem csalt. Nagyobb, jelentősebb, ragyogóbb alakja lett ez a fiú a magyar nemzet történetének, mint azt a fiára oly büszke s oly méltán büszke apa legszebb álmaiban is álmodhatta.

3.

A vasember ritka szerencsével választotta meg Miklós nevelőjét, Pataki Mózes személyében. A nevelő és tanítvány szívét a legeszményibb barátság fűzte össze. Nem nézték cselédnek a nevelőt Wesselényiek házában, mint akkoriban a legtöbb mágnás házában. A családdal egy asztalnál ült a nevelő, ami akkoriban ritkaságszámba ment. Kilencéves volt Miklós, mikor a művelt, tiszta jellemű, szép lelkű Pataki Mózes a Wesselényi-házhoz került, s teljes tíz esztendeig volt Miklós oldalán, míg nem a derék ifjú hirtelen halála véget vetett nevelő és tanítvány ritka szép viszonyának. Zsibó és Kolozsvár közt oszlott meg Miklós gyermek- és serdülőkkora. Patakin, a nevelőn kívül több tanár tanítá. Pataki tanította az irodalmat és a történelmet, s az 1814-ik évből fennmaradt órarend tanúsága szerint, a rendes iskolai tárgyak mellett minden nap két zongora- és egy franciaórája volt. A csütörtök teljesen szabad, ekkor vadászhatott is, lovagolásra pedig minden nap a délelőtti 9-10 óra volt megjelölve.

A tizennégy éves Wesselényi keze írásában fennmaradt egy templomi beszéd, melyet ő maga szerzett s melyet a fiatal báró el is mondott a zsibói református templomban, pünkösöd ünnepén. Alig hiszem, hogy sem azelőtt, sem azóta mágnás fiú szólott volna templomi katedréről a néphez. S midőn négy év múlva a 18 éves Wesselényi útra kelt a nevelőjével, hogy lássa Bécset, visszatérőben sorba látogatta ama kor jeles férfiai: Keszthelyen a *Georgikon* alapítóját, Festetics Györgyöt, Niklán Berzsényi Dánielt, Sümegen Kisfaludy Sándort, Széphalmon Kazinczy Ferencet. Ismét alig hiszem, hogy sem azelőtt, sem azóta akadt volna mágnás ifjú, ki nemzetének jelesebb íróit családi fészkeben felkereste volna. Ez a két dolog mélyen bevilágít az ifjú Wesselényi lelkébe. Igazi fennkölt, igazi magyar lélek ez. Dobogó szívvel, kipirult arccal közeledik ama férfiakhoz, kik ebben a mostoha időszakban szolgálják az elárvult magyar nyelvnek és irodalomnak s ezzel a nemzeti művelődésnek, a nemzeti szellem felébresztésének szent ügyét. Hogy mily nagy volt a tisztelet az ifjú Wesselényiben az irodalom akkori vezére, a széphalmi mester iránt, annak jellemzésére mondjunk-e többet annál, hogy a falu végére érve, Patakival együtt leszállnak a kocsiról s gyalog mennek a mester hajlékába? Kazinczyt és feleségét valósággal elbűvölte az ifjú Wesselényi és nevelője. Látogatásukról hosszú levélben számolt be Berzsényinek. Kilenc évvel előbb a széphalmi mester volt már Zsibón, s felesége alig tudta elhinni, ami szépet zsibói mulatásáról beszélt. De

most már látja, az ura nem nagyított. „Ezt a szeretetre méltó két fiatal érett embert látni - írja Kazinczy Berzsenyinek - s azt a szép tónt, amely közöttük van, gyönyörűség. Mily kedves az ő te-jek!... Mit nem néztek, mit nem mutattak, mit nem hallánk egymástól! Ezt hiába beszélném neked. De azt hagyd mondanom, hogy gyakori ízben láttam Wesselényinek szeméit elnedvesedni, midőn valamely érzékeny scéna hozódott elő. Úgy tettem, mintha azt nem látnám, ő pedig »aus edler Scham« (nemes szégyenből) lesüllyeszté szeméit, de a könnyek kiömlöttek és végig csorgák orcáját. Nincs-e túl minden veszélyen, aki sírhat, aki így sír?” A széphalmi mester nem tudja feledni az ifjak látogatását. Különbösen is gyorsan melegedő szíve valósággal szerelmes lett a két ifjúba. Hosszabb levelet írt Pataki Mózesnek is, kit barátságába fogadott a szent öreg, s többek közt így áradozik: „Mi bennetek élünk egyedül, s ha Wesselényinek sokba került is oly hosszú távollét után nem az ő imádott anyja karjai közé repülni, hanem Pestről idekerülni miattunk, meg van az a kis tekintetű jutalma, hogy ezen tíz napját nem vesztegette el haszon nélkül - egy pár jó embernek igen nagy örömet nyújtottatok, s ezek elmondhatják, amit a nékem írt levélben a ti látástok után mondá Berzsenyi: meg volnánk békélve az emberiséggel, ha azt gyűlöltük volna is, mert benneteket látánk, ti szeretetre méltó lelkek!”

Kazinczy e levele 1814. december 6-án kelt, s a következő év januárjában ravatalon feküdt a szép lelkű Pataki Mózes. Kolozsvárt tüdőgyulladásba esett, s tíz napi szenvedés után meghalt. Leírhatatlan volt Wesselényi fájdalma. Anyja után senkit sem szeretett úgy, mint ez ifjút. És Wesselényiről ismét oly valamit jegyezhetünk fel, mit rangtársabeli ifjúnál aligha lehet még feljegyezni: édesanyja beleegyezésével a zsigódi családi sírboltba temették egyetlen barátját!

Ebben a szomorú esztendőben be is fejezte Kolozsvárt tanulmányait a tizenkilenc éves Wesselényi. Hazament Zsigóra, de folytatta tanulmányait: Marosvásárhelyről Zsigóra hozták az ottani kollégium egyik jeles professzorát, ki a magyarhoni és erdélyi törvénytudományt adta elő. Két évig volt mellette a tudós professzor s aztán visszament Vásárhelyre, azzal a kijelentéssel, hogy a fiatal báró a historiában meg a jogi tudományokban önánál is jártasabb. Ez időtől kezdve a gazdasági tudományok megismerésének szentelte ideje javát. Mestere ebben Kelemen Benjámint gazdatiszt volt, aki később a Wesselényi uradalom jószágigazgatója lett s aki igazi mintagazdaságot csinált a 27 ezer holdas zsigódi uradalomban. Az ő vezetése mellett nevelődött kitűnő gazdává Wesselényi Miklós. Most már nemcsak a zsigódi ménes volt híres, de maga a gazdaság is. És újra meglevenedett az élet Zsigón, Erdélyből s az anyaországból csak úgy özönlöttek a vendégek a híres zsigódi vadászatokra. Közbe-közbe a házigazda lovagi játékokat rögtönzött, összemérve fegyverét, a vendégek nagy gyönyörűségére, ennek a kornak egyik leghíresebb vívójával, Kendefly Ádámmal. Lovaglásban, vívásban, lövésben, úzásban s általan a testi ügyesség, edzettség minden fajtájában méltó csodálatot keltett kortársaiban Wesselényi, s az általa végbe vitt bravúroknak vége-hossza nincs. Isten ajándéka volt a testi erő, Isten ajándéka a lelki tehetség, s ő egyiket sem hagyta parlagon. Testi ereje és ügyessége a legnemesebb formákban nyilatkozott meg, s olvasván ezekről, lelki gyönyörűséget érzünk, mintha valami szép könyvet olvasnánk.

Még egész kölyökember volt Wesselényi akkor - írja róla Újfalvy -, mikor Zsigón és környékén a János főherceg nevét viselő ezred I. századát elszállásolták. Az ezredest, Szombatit, a kastélyban szállásolták el. Wesselényi nemigen kedvelte az osztrák hadsereget, s még azokkal a tisztekkel szemben is kimért volt, kik magyar származásúak voltak. Szombati ezredes nemcsak származására, de érzületére is magyar volt. Wesselényiné tehát szívesen látta az ezredest, sőt egy napon az egész tisztikart meghívta ebédre. A fiatal tisztek a pompás ételek és tüzes italok mellett igen jól találták magukat.

Ebéd után az ezredessel élükön a fiatal Wesselényi vezetése alatt meglátogatták az istállókat. Az egyik tiszt bizonyos kicsinyléssel beszélt a Wesselényiék lovairól, különösen a *civil* lovasokról. A fiatal Wesselényi arca lángba borult, erei kidagadtak halántékán, szemei tüzes villámokat szórtak s térdei a nagy indulat hevében reszketni kezdtek. De mindez csak egy pillanatig tartott. Uralkodott indulatján s hirtelen a kérkedő tiszt felé fordulva kérdezte: hányan vannak önök itten? - Nyolcan, felelt a tiszt. - Nos, én fogadást ajánlok. Önök mind a nyolcan lóra ülnek, én is lóra ülök. Önök engem úzóbe vesznek; s ha két órán belül bárki közülök engem elfogni, vagy elérni, csak ujjával kabátomat megérinteni képes, legszebb és legjobb lovamat magával viheti. De ha a fogadást én nyerem meg, annak árát az ezredes úr fizeti meg - négy héten belül küld egy akó tokajit az édesanyámnak. Úgy tudom, finom borai vannak.

Az ezredes, ki nagyon megszerette a fiatal Wesselényit, de ismerte a maga kitűnő lovastisztjeit, tiltakozott az egyenlőtlen feltételek ellen. Egy ellen két tisztet, majd négyet, hatot ajánlott fel, de Wesselényi nem tágít, ő marad egyszer kimondott szava mellett, s kész mind a nyolc tiszttel versenyre kelni. Csak édesanyja, ki időközben odaérkezik, nem szól semmit. Ő már ismeri fiát, annak rettenthetetlen bátorságát, merészségét és ügyességét. Végre is az ezredes kénytelen belenyugodni, bár, amint Cserey Helénának mondja, előre sajnálja, hogy a fia elveszti, mert nyolc gyakorlott lovassal szemben el kell veszítenie a fogadást. De Cserey Heléna fenséges nyugalommal, büszke öntudattal feleli az ezredesnek: *A nyertes fiam lesz!*

Megkezdődik a mérkőzés, félkörben állnak a tisztek, közepén Wesselényi, ki *Kakas* nevű lovát ülte meg. Az ezredes kiveszi óráját, jelt ad a kürtösnek, megszólal a kürt, de még el sem hangzott első szava, Wesselényi tovavágtat lován. A kastélyból egyenesen a faluba, de a faluban nem az úton haladt tovább, hanem árkot és kerítést átugratva száguldott villámgyorsasággal tova a szabad mezőkre. A tisztek két csapatra oszlanak: négy jobbra, négy balra indul. Megkerülni, bekeríteni akarják Wesselényit. A Szamos partján már-már utol is érik, de akkor Wesselényi egy merész ugrással a habokba szökik s parton hagyja a bámuló tiszteket, kik rövid idő teltével visszafordulnak. De a Szamosból kivezető úton, a híd mellett lesbe állnak, mert ez egyetlen visszatérő útja lehet Wesselényinek. És Wesselényi nemsokára a híd felé gyanútlanul közeledik, de néhány lépésnyire a hídfőtől észreveszi a reá várakozókat, akik már előre örvendenek a biztos csapdába esett Wesselényi elfogatásának. Egy gondolat, egy pillanat, egy fordulat, s Wesselényi ismét tova vágtat tündérlábú paripáján. A tisztek mindenütt nyomában. Wesselényi ismét letérve az útról, tovaszáguld a mezőkön. De íme előtte a megáradt Egregy patakja. De ismét egy gondolat, egy pillanat, és Wesselényi már átugratta lovával a 3-4 öl széles patakot, a meredek túlparton hagyva az őt bámuló, de követni nem tudó tiszteket. A kitűzött két óra már vége felé járt. Szombati ezredes nyugtalankodik, hogy talán baja történt Wesselényinek, vagy a tisztek valamelyikének. De Cserey Heléna, ki már 6 éves korában látta Miklóst szörén megülni a prűszkölő ménlovat, nyugodt szívvel és derült mosollyal várta a történeteket. Soká nem is kellett várakoznia, mert íme csendes ügetésben még a kitűzött két órai idő eltelte előtt - megérkezik Wesselényi. Ámde üldözőinek se híre, se hamva. Már lovát is átadta volt lovászáának Wesselényi, sőt a portól is megtisztította volt magát, mikor holtra fáradtan egyenként megérkeztek a lovas tisztek.

- Báróné asszonyom, - szól most az ezredes Cserey Helénához fordulva - ön megnyerte a fogadást és én örvendek, hogy legjobb tokaji boromat ily deli ifjúnak hőslélkű anyja fogja élvezni.

Ugyancsak Újfalvy írja le a radnai fürdőn végbevitt vakmerő lovasbravúrt. Wesselényi 1817-ben, 21 éves korában, a radnai fürdőn töltött néhány hetet. A fürdővendégek nem győztek

eleget gyönyörködni Wesselényi lovasbravúrjaiban. Egyszer egy falmeredek kőszirtnek a csúcán pillantották meg Wesselényit, amint onnét lova hátáról nyájasan integet a kút köré gyülekezett vendégeknek. Aztán egyszerre leereszkedett lovával a meredek falon a fürdővendégek nagy szörnyülködése közt, a kúthoz vágatott s körül táncoltatván lovát, jó reggelt kívánt az ámuló-bámuló közönségnek. Volt azonban a társaságban egy szájhős gavallér, aki fennhangon kezdett dicsekedni, hogy van neki egy lova, amelyiken futva mászna meg azt a meredek kőszirtet. Wesselényit nagyon bántotta ez a dicsekedés. Hisz neki rengeteg fáradságába került, míg lovát erre a nyaktörő lovaglásra idomította. Jól tudta, hogy a tisztelt úr csak dicsekszik, de ha tette kerül, nem csinálja utána ezt a bravúrt. Otthagyta a dicsekedőt, kifújta magát, aztán egyszerre csak elejbe toppant s mondta neki: Az úr nagyot akart. Részemről, ha magas kedvemben ki találnám szalasztani, hogy a ház tetejére fellovagolok, bizony mindjárt hozzáfognék, ha hatvanhat nyakamba kerülne is. Legyen szabad hinnem, hogy ön is ígéretének áll, mert becsületes magyar ember szavát szokta tartani.

Még az éjjel a szájhős elkotródott a fürdőről.

Nevezetes fogadása volt Wesselényinek Széchenyivel is Pozsonyban. Ekkor már 30 éves volt Wesselényi, s régi barátság fűzte össze a két nagy embert. Ez a nevezetes fogadás írásban is megmaradt s szól a következőképpen: „Alább írottak mentünk a következő fogadásbeli megegyezésre. Én báró Wesselényi Miklós fogom az általam választandó időben a következőket tenni. Három egymás utáni következő órában 12 német mértföldet à 4000 bécsi ölet fogok lovagolni, ugyanezen idő alatt 16 fertály erdélyi bort meginni és a három órának utolsó öt minutumában 3 közönséges tyúktojást 15 lépésről puskával egyes golyóbissal ellőni; - melyeknek megtétele ellen én, gróf Széchenyi István, fogadván, hogy ha azokat báró Wesselényi Miklós megtenné, 30, azaz harminc simpla császári aranyokat fogok neki fizetni, - és báró Wesselényi Miklós, ha mindezeket nem teljesítené, vagy nem teljesíthetné, nekem ugyancsak 30 simpla császári aranyokat fizetni köteles.”

Az érdekes levél Pozsonyban, 1826. július 10-én kelt, ama nevezetes esztendő után, melyben Széchenyi megvetette alapját a magyar tudós Akadémiának nagyszerű alapítványával. Akkor már országos híré ember volt mind a kettő, Széchenyi még huszártiszt, de maga is kedvelője s cselekvője a bravúroknak, Wesselényi még inkább. Együtt álmodoznak a haza jobblétén, felvirágzásán, süllyedtségéből való kiemelésén, de e szent álmodozások közt sem tagadja meg a vér magát, s mintha meg akarnák mutatni a világnak: íme nem fajult el még a magyar. Ép a teste, s ép testében ép a lélek is!

4.

Megható szép az a barátság, mely az ifjú Széchenyi és az ifjú Wesselényi közt az első találkozáson szövődött s mely, bár a politikában útjaik később szétváltak, a sírig megmaradt az eszményi barátság tisztaságában. Széchenyi tudvalevően 1820-ban, Debrecenben találkozott először az akkor 24 éves Wesselényivel. Lovaglás, vadászat s egyéb multságok örömei közt teltek a debreceni napok, de a felszínesnek látszó multságoknak tartalma volt: tartalmat adott ezeknek két nagy, nemes, a haza sorsán töprenkedő lélek szent frigye, mely itt köttetek meg. Wesselényinek ekkor már neve volt az anyaországban is, nemcsak azért, mert a vasember nevét viselte, de már kiállott a fórumra, s tüzes magyar lelke megkezdte a gigászi küzdelmet az alkotmányos szabadság védelmében. Széchenyi lelkét, mint maga megvallja - elbájoló Wesselényi lángoló hazaszeretete, magasztos felfogása és az a bizonyos varázs, melyet annyiakra gyakorolt, s csakhamar „a legőszintébb barátság és leggyengédebb méltánylat” köti egybe létüket. Mindketten pirultak hazájuk hátramaradt, olyannyira elaljasodott létén, s kimondhatatlan vágyat éreztek, habár csak egy mákszemnyire is járulni honuk, véreik

ápolásához. A következő évben Széchenyi meglátogatta Wesselényit Zsibón, s itt határozták el, hogy hosszabb külföldi utat tesznek együtt. Megfogadták, hogy egymás előtt nem lesz titkuk s szigorúan bírálják meg egymás gyengeségeit. Kölcsönösen tökéletesíteni akarják egymást, hogy mennél több, mennél nagyobb szolgálatokat tehessenek a hazának. Barát-ságunk állandó lesz - írja Széchenyi Wesselényi anyjának -, mert a kölcsönös tökéletesítés óhajására van alapítva. Ugyane levélben áradozó szívvel ír Széchenyi Wesselényinének a fiáról: „Nem képzelhető, mily nyereség rám nézve ez az ismeretség s mily új érdeket ad életemnek ez a szerzemény, mert valóban kevés embert ismerek, akinek elvei tisztábbak volnának, mint fia gondolkozásmódja. Oly vén, kimerült országban, mint a mienk, megértheti, mily meglepő és kellemes lehetett rám nézve oly férfúval találkozni, mint az ön fia.”

Valóban, Széchenyire nagy nyereség volt Wesselényivel való megismerkedése, s viszont Wesselényire is a Széchenyivel való megismerkedés. A két barát kiegészítette egymást. Széchenyi akkor már sokat utazott külföldön, oly ismereteket szerzett, melyek Wesselényinél még hiányoztak, ki eddig alig volt túl a haza határain. Viszont Wesselényi alaposabban ismerte a hazai viszonyokat, mint Széchenyi, s merész, a harctól nem félő, sőt azt kereső lelke szárnyat adott Széchenyi lelkének.

A Széchenyivel tervezett külföldi útra 1821. szeptember 26-án indult Wesselényi Zsibóról. Bécsben találkoztak, hol Széchenyinek hosszabb időt kellett vesztegelnie, míg katona lévén szabadságot kapott a külföldi útra. De a bécsi időzés sem veszett kárba: Széchenyi angolul tanította Wesselényit, ki gyorsan haladt az angol nyelv elsajátításában. Bécsből Münchenbe, onnét Stuttgartba mentek, aztán Epernaybe, ahol a híres francia pezsgőgyárat tanulmányozták. Innét gyalogszerrel mentek Normandiába, hogy a Dreux mellett fekvő trappista kolostort meglátogassák. A kolostorban való tartózkodásukat részletesen leírta Wesselényi is, ki ez útjában kezdett naplórírásba. Dreux-ből gyalog mentek a zárdába, hátukon cipelve bőröndjüket. A négy mérföld utat negyedfél óra alatt tették meg. Nagypénteken érkeztek a zárdába. A vallásos Wesselényi lelkét, mint ő maga írja, az Istenember dicső halála, az emberi nemzetnek akkor s azóta való küzdése a vétkekkel és gyarlóságokkal, s önmaga és csak általa ismert bűneinek marcangoló érzése fájdalmas buzgósággal töltötte el. „Leborultam - írja tovább -, és áhítatos imádságomat könnyeim követték. Mely boldogság a Mindenhatóhoz bizodalommal és alázatossággal felemelkedni! Imádkozni nemcsak szent kötelesség, de édes vigasztalás és az emberi méltóságnak legfelségesebb joga.”

A trappisták önsanyargatása, a világi élet örömeiről való lemondása mélyen meghatotta Wesselényit is, Széchenyit is, s e hatás alatt gyalog folytatták az útjokat, kenyér és tej volt az eledelük, fedél alatt ritkán háltak és így értek Calais-ba, honnét gőzhajón átkeltek Angliába. Tanulmányújukban ez volt a legtanulságosabb, s eszméssel, ismeretekkel gazdagon meg-
rakodva tértek vissza a hazába 1822 vége táján. Tizennégy havi távollét után ismét ölelhette, csókolhatta imádott édesanyját Wesselényi. És vallásos lelke siet a templomba, hogy úrvacsorát vegyen, először a hosszú út után. „Elfogódva járultam - írja - a keresztényi szövetség asztalához, a vallás tisztelete, régi hív és kedves emlékezetek örökké szentté tették előttem ezen ceremóniát, mint az *erkölcsiséggel s önmagámmal való frigykötést*, mint egy titkos ítélet helyét néztem én ezt, melyen *tetteim, gondolataim* rejtett számadását a Mindenható elé terjesztem, ahol erőt s bizodalmat nyer az erőtlen s vigasztalást a szenvedő.”

Ami csak férfit naggyá, a közönséges emberek tömegéből kiválóvá tehet: mind az az erény tündökölve tündököl Wesselényi Miklósban. Hatalmas testi erővel a leggyöngédebb szív, hazájának égő szerelmével lelkének mély vallásossága párosul; nem fél szembeszállani a hatalommal hazája, nemzete szabadságának védelmében, meghátrálást nem ismer, s míg a

hatalmasokkal félelem nélkül méri össze fegyverét, meleg szívvel öleli keblére a gyengét, az elhagyottat, a gyámoltalant, a szenvedőt.

Ennek a rendkívüli embernek a politikai pályája voltaképpen az 1830-iki pozsonyi országgyűlésen kezdődik, de midőn 1825-ben, tizenhárom évi szünetelés után, megnyílt a pozsonyi országgyűlés, a korszakos esemény őt is Pozsonyba vitte: tanúja akart lenni az országgyűlés tanácskozásának. Minthogy akkor még nem volt birtoka az anyaországban, a pozsonyi országgyűlésnek nem lehetett tagja. De a királyné koronázó ünnepén neki is volt szerepe: a koronázást követő udvari ebéden ő is felszolgált. Élénk figyelemmel kísérte az országgyűlés tanácskozásait, s édesanyjának szorgalmasan küldé a leveleket, melyekben aprajára megírja az országgyűlésen történeteket. Nemcsak anyjának, de Földváry Gábornak, Pest megye akkori alispánjának is lelkes levélben számol be arról a nagy napról, melyen *az ő Széchenyije* az Akadémia megalapítására egy évi jövedelmét ajánlá fel. S ha mint követ nem vehet részt az országgyűlési tanácskozásokban, annál buzgóbban jár el a követek társaságába s vitatja velük az ország dolgait. Arra, hogy teljesen kibonthassa szárnyait, még öt évig kellett várakoznia. Széchenyi, ki időközben lemondott tiszti rangjáról, s egész lélekkel a haza, a közügy szolgálatának szentelte életét, rávette, hogy szerezzen birtokot az anyaországban s ezzel jogot az országgyűlésen való megjelenésre. És Wesselényi meg is vett gróf Károlyi Györgytől egy kisebb birtokot Szatmár megyében, s ezzel joga lett nemcsak Szatmár megye közgyűlésein jelenni meg, de az 1830-iki országgyűlésre mint főrend királyi meghívót kapott.

Az 1830-iki országgyűlés a koronázással kezdődött: még I. Ferenc életében megkoronázták V. Ferdinándot. A koronázás után udvari bál volt a pozsonyi várban. Hivatalos volt itt Wesselényi is. Az öreg király őt is megszólította, mégpedig különös módon szólította meg.

A báró elődei közül - mondotta az öreg király - *sokan tévedtek és annál fogva szerencsétlenek lettek.*³

- Felség, felelte Wesselényi, való, hogy elődeim sokat szenvedtek s közülük többen valának szerencsétlenek, de *valamennyien ártatlanok valának. S vajon melyik koronás fő hányhatja az elődök hibáját s kiállott szenvedéseit az utódok szemére?*

Az agg uralkodó aligha hallotta, vagy ha hallotta, aligha értette meg az utolsó mondatot. Szó nélkül távozott tovább s folytatta a megszólításokat...

E nevezetes válasz után egy héttel tartotta szűzbeszédét a felsőtáblán Wesselényi. Az alsótábla azt kívánta, hogy ezentúl magyar legyen a törvényhozás és törvénykezés nyelve, s ebben az értelemben küldött üzenetet a felsőtáblának. A szűzbeszédnek, mely Cziráky Antal latin nyelvű és Eszterházy Mihály tört magyarsággal papirosról leolvasott beszéde után következett, rendkívüli volt a hatása. Nem csupán a mennydörgő hang, nem csupán a szónoki erő és hév okozták a nagy hatást, része volt ebben a beszéd tartalmának is, mely erős érvekkel támogatta a magyar nyelv jogát. Széchenyi szellemében beszélt Wesselényi, oly szép magyarsággal azonban, minőt még eddig nem hallottak a felsőtáblán. Ő is a *nemzetiség* kifejlésében látja az ország nagy és állandó voltát, a nemzetiségnek pedig legfőbb segédje s oltalma a *nyelv*. Abban, hogy a magyar nyelv jogaiba visszahelyeztetik, ő nem lát *újítást*, mint mások sokan: „*a kor lelke által szült s a nemzetiség által magáénak vallott közkívánságnak következése az*”. Végül kifejezi abbéli reményét, hogy a magyarok kegyes királya nem fogja ellenezni, hogy a *magyarok hozzá magyarul szóljanak!*

³ Célzás az 1665-ben szőtt összeesküvésre, amelynek élén Wesselényi Ferenc nádor állott, bár az összeesküvés kibontakozását és bukását nem érte meg; társait 1671-ben lefejezték.

Még egy beszédet mondott ezen az országgyűlésen Wesselényi. A király 50 ezer újoncot kért a magyar ezredek kipótlására. Wesselényi szerint, két különböző, de egyformán nemes érzés támad e kérdésben minden hazafinál. Egyfelől az a buzgóság, mely a magyarnak szívében mindig lánggra lobban, midőn törvényes jó királya a törvény útján kér tőle valamit, s szintúgy az elszánt készség a haza oltalmára, mely sokszor már oly nemes áldozatokat szült. De másfelől éppen olyan nemes és szent kötelesség hideg megfontolást, lelkiismeretes tartózkodást parancsol, meggondolván, *hogy felebarátaink, ember- s hazafitársainkról, azoknak életéről s szabadságáról van szó.*

A „felebarátok, ember- s hazafitársak”, természetesen, a szegény nép fiai, kiket kötéllel fogdostak a király és a haza oltalmára. Wesselényi nemes szívét valósággal felháborította e gyalázatosság, s megható színekkel ecsetelte beszédében, mint szaggatja szét a durva önkény a legédesebb köteléket, mint ragadják el az atyát gyermekétől, testvért a testvértől, s férjet a feleségtől. Borzad kimondani, hogy a törvényhozás a *leghasznosabb honfitársak* életéről az ő tudtok s megegyezések nélkül csaknem mint portékáról végez. Valóban - mondá -, csak a legnagyobb megfontolással kell és lehet ezen törvényes *komor* tisztüket teljesíteni, szent és keresztyén kötelesség ebben a legnagyobb gazdálkodás, nem szabad itt bőkezűnek lenni, nincs erre nézve helye *az adakozásnak.*

Nem tagadja meg az újoncokat általában, de látni akarja az *igazi szükségét*, annak mértéke szerint szedjék az újoncokat, s ennek így megnyugtató hatása lesz a népre is.

Az elnöklő nádornak éppenséggel nem tetszett a szókimondó beszéd s megjegyezte rá: „E beszéd inkább tévútra vezetni, mint meggyőződést eszközölni képes, mivelhogy a *jövevények*, kik közügyeinkről csak felületes ismeretekkel bírnak, téves elfogultságban élnek.”

Szóval, mint Wesselényi feljegyezte a naplójában, a „palatinus megszidta”. A jövevényiségre való célzás méltán fájhatott Wesselényinek, ki Újfalvy Sándor szerint nem is hagyta ezt szó nélkül s azt felelte volna, hogy volt valamikor az ő elődeinek Magyarországon sok birtoka, talán több mint a nádornak. És lehet, hogy a nádor birtokai éppen az ő elődeié voltak. De hogy azt elődei elveszítették, annak sem ő, sem elődei, hanem a történeti események az okai.

Tette-e a nevezetes kijelentést Wesselényi, erről csupán Újfalvy emlékiratai tanúskodnak, ő maga a naplójában nem jegyezte föl. De akadt egy főrend, gróf Andrassy Károly, ki nem hagyta észrevétel nélkül a nádor gúnyos megjegyzését, mondván: „Nem lehet azt jövevénynek nevezni, ha nem is vett eddig részt a magyar országgyűlésen, akinek elei már régóta szolgálták volt a hazát, midőn a mostani fejedelmi ház a magyar trónra jutott.”

Szoros igazságot tartalmazó szavak ezek s méltók, hogy emlétkben maradjanak...

A „jövevény” az országgyűlés bezárását meg sem várva sietett haza Zsibóra. Már rég bántotta nemes szívét az újoncok törvénytelen fogdosása, s most hogy az országgyűlésen is kikelt e törvénytelen és embertelen gyalázatosság ellen, nemcsak szóval, de tettel is meg akarja akadályozni a nép fiainak elhurcolását. Alig ér haza, hosszabb levelet ír Középszolnok megye alispánjához, tiltakozván a törvénytelenesség ellen. Nem azért teszi ezt. Írja, hogy embereit a törvényes tartozások terhe alól mások terhelésével kivonja; sem pedig törvényes parancsolatok, rendeletek iránti engedetlenségéből. Hite és vallása, hogy a törvényes terheket mindenkinek *egyformán kellene hordani*, de csak a törvényeseket és azokat is úgy, hogy törvényesen tétessenek vállainkra. „*Nem hív az fejedelméhez, ki a törvénytelen rendelkezéseket, ha szinte azok az ő nevében jönnek is, teljesíti.*” Szerinte a mostani törvénytelen királytól törvénytelen parancsolatok nem jöhetnek. Azok mindig vagy lassan csúsztak be, vagy rossz tanácsnak következményei. Hosszabban fejtegetve, hogy a királynak tudomása sem lehet a nevében elkövetett törvénytelenégekről, hiszen minden nyilatkozatában azt vallja,

hogy a törvény megtartása őelőtte a legszentebb. Így folytatja gyönyörű levelét: „Mint földesúr legszentebb tisztemnek tartom azon szegény embereket, kiket a sors kétségen felül inkább nekem, mint nekik kedvezőleg kötött velem egybe, mentül többtől menteni ama terhek csoportjai közül, melyek görnyedő vállaikat nyomják. Szegényeket oly sok terheli, ami helyzetök és törvényes állások szükséges következése, hogy az úgysis nagyon nehezített mérő serpenyőibe törvényes tartozásaiknak, még más, szükség felett a törvény ellen való tehert csak egy kövecsnyt is vetni, éppen oly lelketlen véték, mint annak megakadályoztatásán nem igyekezni.”

„Kérjék a törvény és király magok oltalmára önnön véretem, lelkes örömmel hagyom azt érettök folyni. Kívánják vagyonomat, ám füstölögjön annak utolsó maradványa is hívségem nekik szánt oltárán; de hogy szegény parasztjaim, kiknek vére, verejtéke táplál, kik minden közterhet helyettem visznek, törvény parancsából fizetnek, vérüket adják; hogy ezen rongált nép, mondom, még olyannal is terheltessék, amire szüksége nincs, amivel nem tartozik; hogy csendesen nézzem ily ok és helyes tartozás nélkül miként zavarják meg jámbor csendességüket; hogy hurcolják el fiaikat, a vérség szent kötelékeit elszaggatva, karjaik közül, s én büntetlenek lássam azon karjaikat mint gonosztevőknek vagy mártíroknak hátukra kötözve, melyeknek ereje a mi táplálásunkra, a közterhek viselésére s a háza oltalmára van szánva! Nem, barátom, azt nem tehetem. *Ha felelet kell, felelek, ha szenvedni kell, szenvedek én;* de törvényteleniséget, helyteleniséget s keserű szenvedést rajtok történni, előttem végbe vinni, ily móddal, mire a törvény just nem ad, most midőn a békesség több esztendei folyama azt szükségessé nem teszi, azt nem engedem!”

Wesselényi nem elégedett meg azzal, hogy saját jobbágyai érdekében írt az alispánnak, de útra kelt s több szék megye gyűlésén jelent meg és szónokolt e törvénytelen újoncozás ellen. Így többek közt Pesten, Nagykárolyban, Désen. Ez utóbbi városban tartott nagyszabású beszédének szövege megmaradt, s amint ebből is látható, Wesselényi e beszédeiben egyenesen felhívta a vármegyék tisztikarát, hogy a törvénytelen rendeleteknek ne engedelmességesjenek. Természetes, hogy felsőbb helyen nem jó szemmel nézték Wesselényi izgatását, s Erdély akkori kormányzója, báró Jósika János, titkos utasítást is kapott, hogy Wesselényit elfogassa. A dési beszéd után, melyet 1831. október 3-án tartott, alig egy hétre egy magát meg nem nevezni akaró ember jelent meg Zsibón, s német nyelvű levelet adott át Wesselényinek. A levelet valamelyik előkelő állású jó embere írta, ki bizalmasan figyelmeztette, hogy elfogatására parancs érkezett az erdélyi kormányzóhoz. Wesselényi mint azt Udvarhelynek rendeihez intézett levelében egy hónappal később megírta - ezt mondta a levél átadójának: „Mondja meg küldőjének azt is, hogy nemcsak ilyen kérő levél és bizonytalan veszély, de a legnagyobb és legbizonyosabb veszély nyilvános látása sem elég erős arra, hogy lelki nyugodalmamat csak meg is zavarja. Annál kevésbé gerjeszthet az félelmet bennem. Mert ezen szerencsétlen érzést még eddig nem esmértem; s remélem, anélkül fogok akármikor és akármilyen úton síromba szállani, hogy azt valaha megessmérjem.”

Az Udvarhelyszék rendeihez intézett levele további során aztán elmondja, hogy már meg is feledkezett volt e jóakarató levélről, midőn e napokban tökéletesen megbizonyosodott abban: mégsem ijesztés céljából íródott az a levél. „Érett eszű, az egész hazában méltán tisztelt férfiú” írta azt. Eszerint Erdély kormányzója felsőbb helyről jött rendelkezésre parancsot adott egy század katonának s, ha szükség lenne, több katonai erőnek és ágyúnak az ő akármilyen módon való elfogatására. A rendelkezés végrehajtása azonban egyelőre fel van függesztve, újabb rendelkezésig.

Wesselényi azt hitte, hogy vagy ijeszteni vagy próbára akarják tenni; de kiderült, hogy csakugyan valóság a dolog. Ha csakugyan valóság, íme, protestál az egész haza és a világ minden szabad nemzete előtt az ellen a törvénytelenység és igazságtalanság ellen, hogy jószágtól, becsületétől és szabadságától megfoszzák.

A felsőbb helyről jött parancsolatot ez alkalommal csakugyan nem hajtották végre. Az önkényuralom magának kedvezőbb alkalomra várt.

Széchenyi nagy aggodalommal látta, hogy legjobb barátja mint rohan saját vesztébe. Nemcsak barátja miatt aggódott Széchenyi, tépelődő lelke már látta a forradalmat, melybe az önkényuralom ellen való küzdelem sodorni fogja a nemzetet. Széchenyi tudvalevően előbb gazdaggá és művelté akarta tenni nemzetét, s az alkotmányon esett sérelmek örökös napirenden tartását, mint a reformok akadályozását elítélte. Már barátságuk kezdetén mutatkozott a különbség a két nagy ember politikájában. Azt írja Széchenyi 1826-ban, hogy Wesselényi azért nincs vele egy véleményen, mert „egyrészt nincs elég önbizalma, másrészt nincs benne elég keresztényi alázatosság s önmegtágadás. Wesselényi nem tartja magát reformátornak, s e részben szerfölött nagy a szerénysége s alázatossága, holott bátorsággal, önérzettel és isten végzéseiben való bizalommal kellene eltelve lennie, mint aki az emberiség javának előmozdítását bizonytalannal akarja, s lehet, hogy éppen ő általa akarja, ha szíve tiszta és szándéka jó. Ellenben egyesek iránt szerfölött büszke, lenéz sokakat, kik talán nem rosszabbak nálánál, azért hogy másképp gondolkodnak, másképp látnak”.

Széchenyi megvallja, hogy Wesselényi e hibái mellett is hatalmasan vonzza őt magához. S talán neki nincs igaza, és azért ítéli úgy meg Wesselényit, mert szívének jól esnek őt egészen tökéletesnek látni. Íme, Széchenyi elégedetlensége még a jó barát elégedetlensége, ki azt, akit szeret, minél tökéletesebbnek óhajtja látni. Barátságuk nem is lazul meg, s a politikai ellentétek is csak 1831-ben kezdenek kiélesedni, mikor Wesselényi bejárja az országot s a törvények erejével harcol a törvénytelenység ellen. Mikor Széchenyi híres munkája, a *Hitel* 1830-ban megjelent, Wesselényi az első, ki Széchenyit áradozva üdvözli. Ő maga is írt effajta könyvet (a *Balítéletekről*), melyet már meg sem akar jelentetni, oly nagy a két könyv közt a rokonság. Természetesen, Széchenyi siet megnyugtatni Wesselényit s buzdítani a könyv megjelentetésére, s természetesen találja, amint hogy ezen nem is volt csodálni való, hogy gondolkozásuk rokon, hogy gondolataik, eszméik, terveik találkoznak. Még az 1831-ik év nyarán is hívja Wesselényit, hogy látogassa meg s értekezzenek az ország javát előmozdító teendőkről. „Tudom - írja -, hogy jelenléted jószágaiddal s Erdélyben felette hasznos, de oly embert, mint téged, nem egy táj, nem egy vidék, hanem az egész ország jó volta illeti... *Rajtad s rajtam a sor hazánkat boldogítani.* Legyen szent barátságunk nagy, merész s nemes tettek által dicsőítve.”

De már mind élesebbé válik a politikai ellentét a két jó barát között. Wesselényinek nincs ideje az értekezésre, ő jár megyéről megyére, küzd és izgat a törvénytelenység ellen. És Széchenyinek meg kell vallania Wesselényihez intézett s Pesten 1831. december 5-én kelt levelében, hogy „*többé magát nem csalhatja*”: másként látja a *hazára* nézve a dolgok mibenlétét, mint Wesselényi, s nem tartja helyeseknek, jobban mondva célhoz vezetőknél azokat a módokat, melyekhez „Honunk előmozdítása végett” Wesselényi nyúlt. „Azt, akármi keserűen essék is - írja tovább -, egyenesen ki kelle mondanom. Lelked tisztaságáról bizonyos vagyok és remélem, te viszont az enyéméről nem kételkedsz. *De látom, utainkban elágazunk.* És ez haszon, kár-e honunkra - kérdés! - Éljd boldogul, mélyen tisztelt anyádat igen-igen tisztelem. Levelemet miért hosszabbítsam? *Mi nem járunk egy úton.* Te egy-két sor okoskodásnak nem engedsz, tudom, mert meggyőződésed sok gondolkodás utáni; így nálam az eset. Néhány heti egymással lét tán sokat rendbe hozott volna köztünk, mert tudom, hogy vagy te hajlanál,

vagy én engednék, ami talán nem lett volna káros a közjóra. Isten veled s bízzál barátodban, ki *soha nem fogja felejteni, mily szent barátság kötele kapcsolt minket egybe.*”

Erre a levélre a választ Wesselényi az édesanyja koporsója mellett írta meg. Mert a halál anyyala leszállóit Cserey Helénáért, ki a legjobb, a leggyöngédebb fiú karjai közt lehelte ki lelkét. Keserű hangon kezdődik a levél, ami nem csoda. Cserey Heléna december 16-án halt meg, s Wesselényi a levelet 18-án írta, midőn imádott édesanyja már a ravatalon feküdt.

„Jó Anyám holtteste mellett vevém leveledet. Új hibáztatásod, feddésed valóban derék balzsam marcangolt szívemre! - kivált baráti kézből!” E keserű szavakban tör ki Wesselényi fájdalma, kinek éppen most kellett kapnia a levelet a legjobb baráttól, mikor a legjobb anya koporsója mellett hullatta könnyeit.

Aztán mintegy nyugodtságot erőltetve magára folytatja a levelet: *„Elágaztunk tehát egymástól! azt mondom. Hibásoknak vagy célhoz nem vezetőknél tartod azon módokat, melyekhez én nyúltam. Sajnálod, hogy örökös divergentia (ellentét) sarkából kidöntendi hazánk reményét; s végre azzal látszol tölem búcsúzni, hogy mi nem járunk egy úton. Az érzés világánál nézve leveledet, sötét annak színe s nekem méregnél keserűbb. De ha azt a józan ész rámájára vonom, megvallom, nem értem... Reám, ellenem panaszkodol, engemet hibáztat, hogy egy pillanatra nem akartam felmenni, s a világért sem azokat, kikért oktalanság volna felmennem. Hát mik azon helytelen módok, melyekhez én nyúltam? miben ágaztunk el? mely különböző utakon járok én? Úgy hangzanak állításaid, mintha én tudja Isten mi cselekvő és mi violens (erőszakos) lépéseket tettem volna.*

Az én utam az egyenes út. Cselekvésem csak annyi, hogy az igazat megmondom. Sérteni nem igyekszek, de flastromokat sem ragasztok, mert ez az én szótáram szerint hízelkedést teszen. Hogy gyűléseken megjelenek, talán csak nem hiba; hogy ott úgy beszélek, mint férfiúhoz illik, ez is talán nem véték. Nem értem tehát, mit értesz fentebbi kifejezéseiddel. Azt írod ugyanis, hogy felhagysz velem. - Úgy is jól van!

Barátom, tegnapelőtt szakadt szét azon legdrágább kötelék, mely gyöngéd érzés által kötött engem e világhoz. Ám szakaszd el te azt is, melyet köztünk legnemesebb törekedés szőtt volt. Válj el tölem! Hagyj magamra! Én mindent eltűrök. Oly egyedül - de oly függetlenül is érzem magam, mint a szirt tetejéről felszárnyaló sas. Teljen be hát a végzés. Hadd rongálja az egyik fél testemet, kínozza a másik lelkemet. Kiáltsatok ki bolondnak és esztelennek; nevéssétek ki elestét annak, ki azt maga szerezte magának. Hirdessétek hibásnak és vétkesnek. Legyen nevem meggyalázva vagy elfeledve, nekem mindegy. Én nyugodt és derült szemmel nézek örök bírámra.”

Valóban, Széchenyi levele rosszabb időben nem érkezhettek vala. Wesselényinek anyja iránt érzett szeretete nem volt közönséges szeretet. Rajongó szeretet volt ez. A testben, lélekben hatalmas embert valósággal megtörte édesanyja halála. Egy leánygyermek gyöngédségével, odaadásával ápolta beteg anyját, virrasztott halálos ágya mellett, s mikor elérkezett a legfájdalmasabb pillanat: a temetés pillanata, Wesselényi vállára vette a koporsót, úgy vitte ki a hegy tetején épült sírboltba, s a téli időben nyolc nap és nyolc éjjel ült a koporsó mellett... Tíz nappal a legjobb anya halála után mélyen megindító levélben jelenté a gyászbeszédet Désen lakó barátjának, Weér Farkasnak. Ez a levél páratlan a maga nemében. Ily szépen, ily megindítóan még nem siratta el fiú az édesanyját. Minden idők nemzedéke könnybe borult szemmel fogja olvasni a nagy Wesselényi e levelét, melyet én szóról szóra átadok e helyen hazám ifjúságának.

Ím, halljátok, olvassátok.

„Kedves barátom! Tiszteletet érdemlő személynek halálát jelenteni illő szokás, méltó tartozás ez az élők és elhunytak iránt; de hogy ezt azok tegyék, kiket a veszteség legérzékenyebbül sebzett, ez is lehet illő, de azon halotti szokások s ceremóniák közül való, melyek hogy a keservet mennyi újabb meg újabb formákban éreztetik, minden tudhatja, ki próbálta. Szeretett jó anyám halála jelentését mással íratni, midőn magam bírhatom tollamat s mással tétetni e végső szolgálatot Neki, ki mindent értem és értem mindent tett, - nem cselekedhetem. Kiürítem tehát a keserű poharat utolsó cseppjéig. Karjaim közt nyögte ki végső leheletét, kezeim fogták be áldott szemeit, magam tettem elhült testére a gyászos koporsónak minden örömet örökre elzáró fedelét, én vittem hideg sírboltjába: én teszem meg tehát e keserves kötelességet is s vérző sebeimet írásom minden betűjével marcangolom.

Felejthetetlen jó anyám (szül. Cserey Heléna), édes Dajkám, gyermekségem gondos ápolója, ifjúságomnak ész- s érzésfényével világító csillaga, édes enyhítője a férfi gyötrő gondjainak s küzdő szenvedéseinek, ezen leghívebb, legigazibb oktatóm, barátom, elhunyt folyó évi december 16-án, délután 1 órakor, életének 77 esztendejében, 16 napig tartó, tüdőkelevényből származott nyavalya következtében. Derült vidámsága, a díszes öregségnek Istentől jutalmul adott ezen legszebb áldása nem hagyta el, s utolsó pillanatáig józanon eszmélve, félelem, szenvedés s testi küzdés nélkül ment szembe azzal, ami neki nyugalmat ad, mert tiszta lelkét nem furdalta vád.

Vidám ártatlanság s virító szépség lebegé körül lételét, midőn az első ifjúság öröm-éveiben házassági frigyre lépett tisztelt emlékezetű édes Atyámmal. Benső meggyőződésből tett egy fontos lépését a türelmetlenség nehezíté, s a forrón szerető édesanyától gyermekeit akarék elragadni, s szenvedés után állhatatosság által vihatta ki hitbeli lelki nyugalmit s házi köre csendességét. Hív s munkás társa volt férjének - mint béke Angyala, szeretet s szelídség hús alkonyába csillapította a lánglelkű férfi hevét, magas érzéseit rokonérzése táplálta, s kölcsönös szeretet, bizalom s becsülés boldogította őket. Virító s reményt mosolygó gyermekek enygelének a boldog anya körül. Ekkor véletlenül egy kedvezőtlen körülményt az önkény balsorsá varázsolván, ezáltal lételét szenvedés és gyász leplébe borította. A férj elhurcoltatott zokogó hitvese szemei mellől, idegen falak zárták el az atyát édes gyermekeinek többé soha nem érzendő ölelésitől. A boldogtalan nő gyámoltalan özvegygé lőn, s gyermekteleenné a magzatokban gazdag anya. Szemébe első éve még alig forgott le s már négy gyermekét temeté el, férje viszontláthatása reményeivel együtt. Éltének virágai széttépettek, gyümölcsei le voltak verve, - mint a leveleitől megfosztott s az őszi szelektől rongált fa, egyedül szenvedett az elhagyatott. Majd laktából kinyomva hon nélkül másoknál tartózkodott. Őt hosszú esztendő tunya lefolyta közben keservein kívül nem maradt egyebe, mint lelki ereje s jó Istenébe vetett buzgó bizalma. Reménysugárt sem nyújtó élete végre elenyészett s öröm napja derült fel: hív karjai újra ölelék a sokat szenvedettet. A buzgó Hazafinak, munkás emberbarátnak gondjain osztozva, törekedéseit segítve újra boldog életet kezdett ő, honának hív leánya s méltó társa férjének, ki csak testének nyere most újra, de lelkének mindig bírta szabadságát. Egy szebb jövő nyílt meg a keservekben edzett nő és anya előtt, de szenvedések voltak még reá nézve, még hat szeretett gyermekét kellé e mindenkor gyermek nélkül maradottnak sírhoz kísérni. 1809-ben veszté el híven szeretett és

igazán becsült férjét, én maradtam egyedül mindene. Óh! miért nem engedé sorsom, gyarlóságom, azóta életét oly kedvessé tennem, amint érdemelte volna!

Hogy a nagy Isten minden szomorú eseteket tőled Barátom eltávoztasson, szívemből kívánván maradok barátod

Wesselényi Miklós.

Zsibón, december 26-án 1831.

Így ír anyjáról a harmincöt éves gyermek. Egy nagy szívnek szent szerelme beszél hozzánk e levél minden sorában, minden szavában, s ezt a nagy, ezt a szent szerelmet márványba vési a saját írói talentuma, hogy olvasván, általa minden idők ifjúságának szíve megtermékenyüljön!

S íme, ezt a nagy, ezt a tökéletes jellemű embert, kinek élete folyását példaképül kellett volna állítani már életében minden nemzet fiainak, üldözőbe veszi a rövidlátó hatalom, s a botor, lelketlen üldözést csak akkor hagyja félbe, mikor az óriás, szeme világát veszítve, tehetetlenül áll az események vészes forgatagában!

5.

A kormány, úgy látszik, egyelőre jobbat gondolt s nem fogatta el Wesselényit. Nyilván kedvezőbb alkalomra várt, mint Wesselényinek a törvénytelen újoncozás ellen való jogos izgatása. Ez a kedvezőbb alkalom nem késett sokáig. Wesselényi nem ismerte a félelmet, s bár jól tudta, hogy a kormány éber figyelemmel kíséri minden lépését, hogy valósággal les az alkalomra, mikor a törvényesség színében tehet rá kezet, nyilvános szónoklataiban, cselekedeteiben nem lett óvatosabbá. Egyéniségéből hiányzott a körültekintő, óvatos, furfangos, cselekedeteire szövő diplomata vonás: egyenes úton járt mindig, ami a szívében, az az ajkán - csoda-e, ha kelepcébe került?

Útja mindjobban eltávolodott Széchenyi óvatosan cselekvő, a viszonyokat gondosan mérlegelő útjától, s amint távolodott Széchenyitől, úgy közeledett Kossuthhoz. Ez a két nagy ember az 1832-36-iki országgyűlésen ismerkedett meg, s itt fejlődött ki az a szoros, benső barátság, melynek csak a 48-as események vetettek véget. Wesselényi pozsonyi szállásán volt a bizalmas értekezlet, melyen az országgyűlési beszédek közlő hírlap kiadása felől tanácskoztak a követek. Ezen az értekezleten jelen volt Kossuth is, ki egy távollevő főrendet képviselt az országgyűlésen. Tudvalevően Kossuth meg is indította az írott *Országgyűlési Tudósításokat* s úgy a lapnak, mint folytatójának, a *Törvényhatósági Tudósításoknak* Wesselényi lett a leglelkesebb támogatója.

Wesselényi mint főrend vett részt a pozsonyi országgyűlésen, s csakhamar a főrendi ellenzék elismert vezére lett. Kossuth elragadtatással írja róla az *Országgyűlési Tudósítások* első füzetében: „Wesselényit a haza nagy fiai közé számítottam mindig. De megvallom, az ítélőtehetségnek precíziója (szabatossága), mellyel a legszövevényesebb tárgyaknak is sokoldalú méreteit villámsebességgel felfogja s az elhatározó gondolatokat egy minden ellenvetést legyőző fénycsomóban egyesíti, a bámulásig meglepett. Hozzájárul azon igazságszeretettel, mely minden haszonlesést kizár; azon határtalan hazafiúsággal, mely a közjóért minden áldozatra, minden rezignációra (lemondásra) kész; a széles esméretekkel képviselt elme és az előadásnak ritka ereje, mely minden szavába egy mázsányi erőt szorít. Nem csoda tehát, hogy nézetei és gondolatjai minden követek által tiszteletben tartatnak, és ő körülte egyesül a Haza választottjainak azon választott színe, kiknek kezeik szövök az országos végzések gombolyagját, melyet aztán a többiek legombolyítani segítnek.”

A sérelmek egész tömege izgatta a lelkeket mikor az 1832-36-iki országgyűlés megnyílt, s amellet a reformok egész sorát akarták megvalósítani a haza jobbjai. Wesselényi első beszédét a sérelmek ügyében tartotta, s valóban minden szavának mázsányi ereje volt. Ő nem hisz a szép szavakban, tetteket vár. Szép szavak s ígéretek csillámló sugara nem sarjasztatják a bizalom növést. A sérelmek jóvátételét (köztük törvénytelen újoncozás) s a reformok megvalósítását követeli. Azt akarja, hogy az önkény járma senkit ne nyomjon, a törvény pajzsa mindenkit egyenlőn védjen; az eddig elnyomottak sorsa emberi léthez illővé váljék. Minden fontosabb kérdésben hallatja mázsányi erejű szavát. Magyar és szabadelvű ő minden ízében. Messzelátó, igaz magyar lelke szólal meg abban a beszédében, melyben Erdélynek s a Részeknek (Középszolnok, Kővárvidéke stb.) az anyaországhoz való csatolását követeli, s minden felekezeties elfogultságon felülemelkedő szelleme ama beszédeiben, melyekben a vallás- és lelkiismereti szabadság mellett apostolhoz illő igéket hirdet, ezt mondván többek közt: „Kivívta már az értelem s szelídség ama nagy igazságot, hogy vallási hite, meggyőződése mindenkinek szent és sérthetetlen tulajdona, s hogy ez sem nemzet, sem uralkodó hatása alatt nincs és nem lehet.”

Wesselényi mindössze másfél évig volt jelen a pozsonyi országgyűlésen. 1833 május havában elbúcsúzott barátaitól, sietett haza Erdélybe, hová a király teljhatalmú polgári és katonai biztost küldött ki Wlassich Ferenc horvát bán személyében. Az erdélyi nemesek országgyűlést vártak, helyette teljhatalmú biztost kaptak. Wesselényinek nem volt maradása Pozsonyban. Sorra járta az erdélyi vármegyéket és a székely vidékeket, hatalmas szónoklatokban hirdetve Wlassich kinevezésének törvénytelenességét, mígnem a király visszahívta a bánt s a következő év május 26-án összehívta az erdélyi országgyűlést, mely 1811 óta állandóan szünetelt. Ám a kormánynak volt rá gondja, hogy Wesselényi s mindazok az erdélyi mágnások, kik a törvénytelen uralom ellen küzdöttek, királyi meghívót ne kapjanak. Csakhogy ezúttal rosszul sült el a számítás, mert Wesselényit és társait a megyék követül választották. Wesselényit Udvarhelyszék küldötte az országgyűlésre. A jeles férfiak egész sora jelent meg ezen az országgyűlésen, nevezetesen Szász Károly, a híres nagyenyedi tanár és szónok (a költő Szász Károly atyja), Jósika Miklós, a regényíró, gróf Bethlen János, gróf Teleki Domokos s többen.

Mikor a követek megjelentek a kormánysház udvarán az országgyűlés megnyitására, furcsa meglepetés várt rájuk. Zárva volt a tanácskozóterem ajtaja. Wesselényi türelmét veszelve, döngetni kezdte hatalmas ökleivel az ajtót. Végre megjelent a kormányzó egyik embere s közölte a követekkel, hogy felsőbb rendeletre az ajtó zárva marad. A felháborodott követek a református templomban gyűltek össze tanácskozásra, s ott az országgyűlésnek elnököt választottak Nemes Ádám személyében. Így „nyílt meg” az erdélyi országgyűlés huszonnégy évi törvénytelen kormányzat után. Az évek során összegyűlt sérelmeket nemhogy orvosolta volna a király, de újabbakal tetézte. Így többek közt a rendek három jelölt közül nagy szótöbbséggel Bánffy Lászlót választották meg országos elnöknek, s a király e méltóságra a legkevesebb szavazatot nyert Nopcsa Eleket nevezte ki. A királyhoz deputáció ment Brünnebe, de a király ridegen elutasította az országgyűlés panaszát. Hosszú, elkeseredett harc előzte meg az országgyűlésre rátukmált elnök felesketését. Maga Wesselényi szinte egyedül beszélt ki két napot. Valóságos obstrukciós beszédet mondott, a magyar országgyűlések történetében az első obstrukciós beszédet, csakhogy a felesketést megakadályozza, vagy legalább is késleltesse. Végre mégis feleskették Nopcsát, de az országgyűlés élete nagyon rövid volt: a király már 1835 február havában feloszlatta, miután a kormány belátta, hogy az ellenzékkel boldogulni nem tud.

Ez a rövid életű országgyűlés azonban végzetessé lett Wesselényire. Végzetessé lett pedig ama elszánt, félelmet nem ismerő harc miatt, melyet ezen az országgyűlésen a szólás- és sajtószabadság érdekében folytatott. Meg nem szűnt követelni, hogy az országgyűlési

beszédük nyomassanak ki, hadd lássa, tudja a nemzet, miről beszélnek a követek s ki miként sáfárkodik az ország dolga körül. Az, hogy a követek beszédeit jegyzőkönyvbe vették, vajmi keveset ért. Így voltaképpen a követurak csak egymásnak beszéltek. De hiába küzdött Wesselényi, ebben a dologban nem tudta megszerezni a többséget. Ekkor aztán nagy cselekedetre határozta el magát. Saját pénzén könyomdát vásárolt, az 1835. január 11-iki ülés jegyzőkönyvét kinyomatta száz példányban, s azt a január 29-iki ülésen követtársai közt kiosztotta. „Tett a férfi bélyege, cselekvés a hazafi kötelessége - mondotta a nagy ember ezen a gyűlésen tartott beszédében -, és cselekvőleg lépni fel elmúlhatatlan tartozás akkor, midőn szavaknak már sikere nincsen s midőn azoknak gyakori ismétlése csak gyengeségnek lenne bizonyosága. És ezért tek. Rendek! én cselekedtem; igenis, tettem, és egy könyomtató sajtót szereztem. Ezennel jelentem a Rendeknek, hogy a napló nyomtatása foly! *Igenis, tek. Rendek! a naplót nyomtatom én, Wesselényi Miklós.* És ezennel orcám veritékének, két kezem munkájának gyümölcset szerencsém van a Rendeknek bemutatni.

Kijelentvén, hogy ezentúl minden héten bizonyos számú ívek jelennek meg, egyben a könyomtató sajtót az országgyűlésnek ajándékozta. Ajándékozta azzal a feltétellel, hogy „az a sajtó egyedül Erdély országgyűlésének tulajdona; ahhoz semmi külső idegen hatalom nem nyúlhat; az iránt egyedül és kirekesztőleg az ország Rendei parancsolhatnak, rendelkezhetnek; és hogy annak semmi tiltás vagy gátlás által meg nem szűnendő gyakorlását a tek. Rendek világosság terjesztésére, törvényes és hazafi érzés öregbítésére, s minden jó és szép kifejtésére örökre használhassák.”

Wesselényi bátor fellépésének rendkívül nagy volt a hatása. Az országgyűlés többsége elfogadta az ajánlatot, az ifjúság pedig fáklyásmenettel fejezte ki a nagy ember iránt érzett tiszteletét. A katonaság is kivonult, mivelhogy a kormány zavargásoktól tartott. Ferdinánd főherceg, ki az országgyűlésre királyi biztos minőségben volt kiküldve, amint ezt Wesselényi a naplójában feljegyezte, el akarta vétetni tőle a sajtót, s az országgyűlést feloszlítani. De Wesselényi ezt csak ijesztgető híresztelésnek vette. Pedig nem volt az. A főherceg megtiltotta Nopcsának, hogy további intézkedésig országgyűlést tartson, s gyorsfutárt küldött Bécsbe. Hogy mit tanácsolt a királynak: azt csakhamar megtudták. Február 6-án feloszlatták az országgyűlést, elkobozták a kősajtót, s Ferdinánd főherceg mint teljhatalmú királyi biztos nagy katonai pompával bevonult a guberniumba. Wesselényi két hét múlva már Pesten volt. Naplójába ezt a nevezetes mondatot írta be: „Magyar ruhát szabattam, egyszerűt és feketét, mert gyász illet most meg engem.”

Wesselényi Pestre, onnét Pozsonyba sietett. És mentek utána Erdélyből a lelkesnél lelkesebb üdvözlő iratok. Erdély „lelkesebb asszonyai és férfiai” vert ezüstből készült billikomot küldtek Erdély nagy fiának, amiről Kossuth is megemlékezett az *Országgyűlési Tudósításokban*. A pozsonyi országgyűlési ifjúság még az előző évben lelkes hangú feliratban üdvözölte Wesselényit. Az üdvözlő iratot Szemere Bertalan, később Magyarország első alkotmányos belügyminisztere fogalmazta, s 112 országgyűlési ifjú írta alá. Am a júniusban kelt irat csak szeptemberben jutott Wesselényi kezébe. Az ifjakat ugyanis feljelentették Bécsben, s onnét jött rendeletre, a nádor el akarta koboztatni az üdvözlő iratot. Am az az ifjú (Décsey László), kinél az irat volt, nem adta ki, szerencsésen elhozta magával Pozsonyból Szatmár megyébe s onnan küldötte el Wesselényinek Kolozsvárra, ki épp akkor vívta elkeseredett harcát a sajtószabadság érdekében. Ugyancsak a pozsonyi országgyűlési ifjúság 1836. január 29-én, vagyis az évfordulóján ama nevezetes napnak, melyen Wesselényi a kősajtót az erdélyi országgyűlésnek ajándékozta, fáklyászenével tisztelte meg Wesselényit. Az üdvözlő beszédet Lovassy László tartotta. A törvény, az alkotmány, a sajtószabadság védelméért dicsőítette a huszonnégy éves ifjú Wesselényit, átadván neki az ifjúság költségén

megfestetett arcképét, nem volt beszédében egy lazító hang, s ím mégis tíz esztendei börtönre ítélték a boldogtalant, honnan testben, lélekben megtörve kerül ki néhány év múlva...

„Életem legszebb napja volt ez a nap!” - írja Wesselényi naplójában. Mely hamar következtek a legszebb napra a legrosszabb napok! Lovassy elfogatásáról Olaszországban értesült Wesselényi, s amint hazajött, mindent elkövetett a kiszabadítása érdekében. De hiábavaló volt a legjobb hazafias igyekezet: négy esztendeig sínylődött Spielberg várában az ifjú egy ártatlan beszédért, s elborult elmével eresztették ki a börtönből. Lelkére ráborult az örök éjszaka, s a halál jötevé anygala csak negyvenkét év múlva, 1882-ben szállott le érette...

Még mielőtt Wesselényi rövid ideig tartott olaszországi útjára ment, nevezetes párbaja volt gróf Wurmbrandt császári ezredessel. E párbaj gyökere az erdélyi országgyűlésre nyúlik vissza. Wesselényi sokszor és igen hevesen támadta az országgyűlés elnökét, Nopcsát, de sohasem a személyében. Az öreg Nopcsa helyett öccse kért elégtételt Wesselényitől, ő azonban visszautasította a kihívást, azzal a kijelentéssel, hogy az országgyűlés alatt senkivel sem verekszik - azután bárkinek rendelkezésére áll. Az ügy Wesselényi és a fiatal Nopcsa közt később békésen elintéződött, de Wurmbrandt két magyar mágnás jelenlétében becsmérően nyilatkozott ez ügygel kapcsolatban Wesselényiről. Amint erről értesült Wesselényi, párbajra hívta Wurmbrandtot. A segédek arra való tekintettel, hogy Wurmbrandt kissé rövidlátó, lovassági kardokkal való párviadalban állapotok meg. A párviadal színhelyül a Bihar megyei Mezőtelegd határában levő erdőszélét tűzték ki. Súlyosak voltak a feltételek. A szúrás megengedve. Orvost egyiknek sem volt szabad vinni magával. Wesselényi megírta a végrendeletét. Azt hitte, hogy reá végzetes lesz a párbaj kimenetele, minthogy akkoriban éppen fáj a keze, Wurmbrandt pedig a legjobb vívó hírében állott. A párbaj reggelén (április 20-án) Wesselényi ezt írta naplójába: „Vajon fogok-e ezen lapra többet írni, vagy egy örökös lap fordítatik-e - létemre? nem tudom!... de ha halál is vár reám, nyugodtan megyek elébe.

Legyen álom, legyen bíró,
Bátran megyek elébe,
Mint az elfáradt utazó
A vadon enyhelyébe.
Mert ha álom, nyugalmat ad,
Mert ha bíró, nem furdal vád.”

A párviadal után ezt írta naplójába:

„Bepecsételtem volt naplómat, s ímhol most újra írok belé. Bethlen János megérkezvén, mindenként azon volt, hogy a verekedés ne pisztollyal történjék. A többiek is melléje állottak és ostromolni kezdték. Mondották, Wurmbrandt kész pisztollyal is verekedni, de ő rövid látású, lőni nem tud s még pisztolya sincs. Igen kedvetlen helyzetben voltam, kezem még mindig nagyon fáj, alig vagyok képes a kardot csak tartani is. Egybe vagdaltatni magam Wurmbrandt által, ki jó kardos és dühös vívó, kellemetlen; de a veszedelemnél még sokkal nagyobb volt előttem azon szégyentőli félelem, hogy általa megverettessem; minden ily rémítő pedig annak lehetősége, sőt csaknem bizonyossága, hogy egy-két vágás után egészen elhagy kezem s kénytelen leszek félbeszakasztani a viadalt, s akkor lőni is alkalmatlan leszek: ennek elgondolására elborzadtam. Másfelől erőltetni a pisztollyal való lövést, miután minden segédek ellenzik, miután nem teljes lehetetlen kardot venni a kezembe, belső meggyőződésem ellen csak pisztollyal eligazíthatónak állítani az ügyet, mindez ellen nemcsak eszem, de lelkiismeretem is felszólalt. Elgondoltam, hogy ha Wurmbrandtot agyonlövöm (mi pedig hihető, mivel én jól lövök, ő pedig rosszul), egész életemben szemrehányást teszek magamnak, hogy miért nem mentem kardra. Ezen aggodalmas kétségek közt a két fél tanúira bíztam fegyver neme s az egész verekedés mikénti történése eligazítását, kijelentvén, hogy a

kardválasztás semmi esetre tőlem jövőnek ne nézettessék. A tanúk a kardot határozták, én elfogadtam és deklaráltam, hogy valamint elfacsart nézetőknek valék eddig kész áldozatjává lenni, úgy ám legyek most is a jóindulatnak áldozatjává.”

„Szekérre ültünk. Valóban kedvetlenebb érzéssel mentem ki, mintha pisztolyra lett volna. A helyet nem messze a helységtől választották a tanúk. Egy falka nép csődült ki, de már késő volt más helyet keresni s vetközni kezdtünk. Wurmbrandt kijelentette, hogy ámbár a szokás az, hogy előbb verekedni kell s azután illik a megbántónak engedelmet kérni: ő éppen nem álllja megösmerni most a verekedés előtt, hogy hibás volt állítása, s ezért ezennel tőlem engedelmet kér; s így tehát csak a közvéleményért verekedjünk. Én a megbocsátás jeléül kezemet nyújtottam s kiállottunk a síkra. Nekem Aurél (Dessewffy), neki Horváth volt tanúja, a többi a szekerekkel együtt távol állottak. Dühösen kezdett megtámadni, s mind a fejemnek intézte kemény vágásait. Kezem baja mián ríposztjaim lassabbak voltak, hogy sem nagy vágásai után nyomban ismételt kisebb vágásait megelőzheték volna, s e mián előbb nyakamat, azután melyemet, harmadszor oldalamat megvágta. Látván, hogy a dolog így rosszul megy, szürni pedig, mit néhányszor könnyen tehettem volna, becsületes nyilatkozása után nem akarván, részemről kezdettem keményen atakírozni. Előbb a karjára vágtam egyet, de lapjával értem. Azután midőn újra fejemhez vágott, egy kemény vágást adtam kezére, melyre mindjárt kezét és kardját elejtette. Ha a kard markolatja meg nem gátolja, azt hiszem, egész keze ketté vágódik, hihetőleg szegény örökre nyomorék marad.”

(Wurmbrandt csakugyan nyomorék maradt, amiatt ki is kellett lépnie a hadseregből, s Wesselényi, midőn megtudta, hogy anyagi gondokkal küzd, állást ajánlott fel neki zsidói uradalmában.)

A párbaj eredményét nagy izgalommal várták Pozsonyban. A legizgatottabb volt Széchenyi, kihez már a párbajt megelőzően mindenféle kósza hírek érkeztek, nevezetesen, hogy Wesselényi lelőtte Wurmbrandtot, Jósika meg Wesselényit.

Mikor aztán meghallotta az igaz valóságot, azt írja Újfalvy, hogy sohasem látta olyan kedvében Széchenyit. És nagy volt az öröm országszerte. Mikor a párbaj után Wesselényi Pozsonyba ment, az ifjúság csak úgy hullámozott körötte a Duna partján, s aki csak közelébe férhetett, megcsókolta ruhája szegélyét.

De nemcsak a párbaj izgatta a magyar közönséget, hanem az a két pör is, mely Wesselényi ellen akkor már rég folyamatban volt...

6.

Egy egész sereg „bűn” gyűlt össze Wesselényi rovásán. Az önkényuralomnak könnyű volt belekötnie. Kezdődött „bűneinek” sorozata a törvénytelen újoncozás ellen való jogos izgatáson, az újoncozásnak saját vármegyében való megakadályozásán; folytatódott a Bukarestben kinyomatott *Balítéleteknek* engedelem nélkül való szétküldésén, s tetéződött a Szatmár megyei közgyűlésen való szereplésével s különösen a könyomtató sajtó felállításával.

Kölcsey Ferenc életrajzából már tudják olvasóim, hogy Kölcseynek, ki az 1832-36-iki országgyűlésen Szatmár megye követe volt, a megye időközben új utasítást adott, a megválasztásakor adott utasítással egészen ellenkezőt. A szabadelvű haladás e lelkes szószólója, ki a jobbagység érdekében mondott hatalmas beszédével vonta magára a félrevezetett, felizgatott bocskoros nemesség haragját, megpróbálta visszavonatni az új utasítást, leutazott Pozsonyból a megyei gyűlésre, s vele tartott Wesselényi is, ki ekkor már benső barátságban volt Kölcseyvel. Amint a közgyűlési terembe lépett a két nagy ember, a leitatott bocskoros nemesség lehurrogta őket, s a vad kiabálásban még Wesselényi dörgő szavát is csak a hozzá

közel állók hallották. De éppen eleget hallottak arra, hogy hűtlenségi pert indítsanak ellene. Állítólag azt mondta többek közt: „A kormány nem akarja az örök váltságot, e kormány, mely csalárd álcát téven ocsmány képére, kihúzta kilencmillió jobbágy pénzét, most csak azon fáradozik, hogy ezen kilencmillió általa felingereltetvén, annak körmei közül ő szabadítson ki. Akkor jaj nekünk, mert szabad emberekből rabszolgákká alacsonyodtunk.”

Az alispán figyelmeztette Wesselényit, nehogy felségsértés bűnébe essék, s felszólította szavai magyarázatára. „Amit mondtam, felelt Wesselényi, vissza nem vonom. A felség szentséges személyét sem most, sem soha nem érdekelttem. Amit a kormányról mondtam, azt ismétlem s az tagadhatatlan. Mondottam, hogy a nemességtől különválva, sőt ellenséges indulatban tartani e parasztságot, egy gonosz politikának volt sikerült problémája; mondtam, hogy a parasztság védői álarca alatt szívja a kormány a köznép zsíriját.”

Wesselényi e nevezetes beszédét 1834. december havában mondotta, s a következő év május havában meg is indult ellene a hűtlenségi pör. Még ezt megelőzően indították meg ellene a másik pört, mindjárt az erdélyi országgyűlés bezárása után, a „közbiztonságot és csendességet felzavaró, a társaságot fellázasztó intézkedései és törekvései, másokon elkövetett kegyetlenkedései, *erkölcstelenségei* s egyéb vétkei tetteiért”. Pozsonyban kézbesítették neki a marosvásárhelyi királyi tábla 1835. március 4-én kelt végzését, melyben ellene a büntető eljárást elrendelik s március 18-án személyes megjelenés kötelezettsége mellett Marosvásárhelyre idézik. Mindössze hat napja volt arra, hogy Pozsonyból Marosvásárhelyre utazzék. Lehetetlenség volt megtenni e nagy utat ily rövid idő alatt, máskülönben is beteg volt, orvosi bizonyítványt küldött s későbbi határidőt kért perének felvételére. A tábla meg sem várta Wesselényi mentségét, nem törődött azzal, hogy vajon idejében kapta-e meg az idézést, lehetséges volt-e megjelenése vagy nem, marasztaló ítéletet hozott. Az volt a tábla ítélete, hogy „bárhon lesz található Wesselényi, azonnal elfogandó, letartóztatandó és az illetékes hatóságnak azonnal átadandó”. A vádlevél szerint pedig elkövette a következő bűnöket: „a legfelsőbb kormány kemény tilalma ellen, a felsőbbségnek sérelmes, ocsmány megvetésével, tapodásával, annak minden engedelme nélkül”, könyomtató sajtót állított fel Kolozsvárt, s az országgyűlés naplóját cenzúra nélkül kinyomatta: e „gonosz tettét eddigelé élete folytában elkövetett több törvénytelen és hasonló példás büntetést érdemlő tettei terhesítik”, nevezetesen jószágaiban az 1831-ik esztendőben elrendelt katonaujjoncok fogatását meg nem engedte; továbbá hat törvénytelen gyermeke van (akiket mind illendőképpen neveltetett, róluk úri módon gondoskodott); szolgáló embereivel kegyetlenül bánik (megverte egy-két rakoncátlan cselédjét!) s mind e bűneiért nem kívánt kevesebbet az ügyész, mint hogy Wesselényi „vétkéihez mérsékelt *példás testi büntetésben* marasztaltassék, s mindenekelőtt letartóztatni határozassék”.

A marosvásárhelyi tábla az elmarasztaló ítéletet azonnal felküldötte Bécsbe, ott azon melegében helybenhagyták, Wesselényi ellen a tábla kiadta az elfogatási parancsot az erdélyi törvényhatóságoknak. Egyúttal megkereste József nádort is, hogy az ítéletet hirdesse ki Magyarországon is, s hasonló eljárásra utasítsa az ottani törvényhatóságokat. De a nádor egyszerűen félretette a megkeresést. Wesselényi ugyanis tagja volt a főrendiháznak, s az erdélyi ítéletet amiatt nem lehetett Magyarországon végrehajtani. De hát Erdélyből számúzve volt a nagy Wesselényi! „Ki vagyok küszöbölve örökömből - sír fel a nagy ember lelke naplójában -, távol attól kell menedéket keresnem. Az országban, melyért annyit verejtékeztem, melyért oly munkás buzgóság hevített, melynek boldogsága halványa volt lelkemnek, nevem a vétek és gyalázat fiai sorába tétetett. Személyem, mint az erdők kergetett vadja, a közüldözésnek adatott által. Nem ad ott nekem egy bokor is enyhelyet, nem bátorságot és menedéket egy szeglet is. Fel van ott hatalmazva a leggyávabb is ellenem, s az önkény parancsa kényszerít mindenkit, hogy engem elfogjon, börtönbe hurcoljon. Engem, kinek

napjai néked voltak, óh hazám, szentelve; engem, ki szabadságért és mások boldogságáért küzdöttem; engem ott, hol még egy pár hónappal ezelőtt a köztisztelet és magasztaljai karjain hordoztak és hévvel dicsőítettek.”

Amikor e bús sorokat írta Wesselényi, nem tudta még, hogy más oldalról is üldözőbe veszik az „erdők vadját”. Alighogy megkapta a marosvásárhelyi tábla marasztaló ítéletét, megindult a Pozsonyban székelő királyi tábla előtt a hűtlenségi pör. Leírhatatlan volt országszerte a felháborodás e gyalázatos hajsza miatt. A vármegyék nagy felháborodással tárgyalták a szólásszabadságon ejtett sérelmet, tömegesen érkeztek a feliratok a pozsonyi országgyűlésre. És az országgyűlés magáévá tette Wesselényi ügyét, mely a szólásszabadság ügye volt. Maga Deák Ferenc tizenhatszázszor szólalt fel ez ügyben, s az országgyűlés huszonháromszor határozta el, hogy feliratot intéz a királyhoz. Ám e felirat sohasem került a király kezébe, mert a felsőtábla mindig leszavazta az alsótábla határozatát.

Ha nem is került a felirat a király kezébe, az alsótábla állandóan napirenden tartotta Wesselényi ügyét, s a kormány kénytelen volt késleltetni a per lefolyását, míg a kedélyek lecsillapodnak. De Wesselényit végtelenül bántotta a per mesterséges nyújtása. Jó barátját, Kölcseyt bízta meg a per vitelével, ki nagyszabású védőiratot készített. Maga a védőirat, mely Kölcsey egyik remeke, kitenne egy kis könyvet. Három esztendő múlt már el, mikor a királyi tábla (1838. június 15-én) a per mielőbbi végleges befejezését s Wesselényi érdemleges védelmének előterjesztését elrendelte. Nemcsak a Szatmár megyei közgyűlésen mondott beszédével követett el a vádlévél szerint főbenjáró vétket Wesselényi, hanem azzal a beszédével is, melyet az ifjúság vezérének, Lovassy Lászlónak üdvözlő beszédére mondott. Nem kisebb volt Wesselényi abbeli „bűne”, hogy Kossuthal ismeretségben volt, ezzel a veszedelmes emberrel, ki tagja egy titkos társaságnak... Vala pedig ez a „titkos társaság” az országgyűlési ifjúság társalkodó egyesülete... Egyesület, melyet az ifjúság a maga művelésére alakított.

Kölcsey hatalmas védőirata, a vármegyék, a követek állandó tiltakozása - mind nem tudták megmenteni Wesselényit: a királyi tábla háromévi börtönre ítélte a nagy embert, s a hétszemélyű tábla is helybenhagyta az ítéletet, melyet 1839. február 9-én hirdettek ki. Barátai csak annyit tudtak kieszközölni, - hogy a budai Ferdinánd-kaszárnyából, hová zárták, s hol félszemére csaknem megvakult, két katonatiszt kíséretében Gräfenbergbe utazhatott - súlyosan megrontott egészsége helyreállítása végett.

Börtönbe hurcolták tehát Wesselényit, s éppen egy évvel azután, hogy Pesten száz meg száz ember életét mentette meg! Állapodjunk meg egy időre. Megállít az 1838-iki nagy árvíz s Wesselényinek költők lantjára méltó dicsőséges szerepe a szörnyű katasztrófa napjaiban.

7.

A nagy árvíz, mely Pest 4580 háza közül 2280-at döntött romba, Pesten találta Wesselényit. Itt lakott már egy év óta. Itt akarta bevárni hűtlenségi pörének eldőlését. A jég március 13-án indult meg a Dunán, de a pesti közönség nem tartott veszedelemtől, bár a jégtömegekben megtorlódott víz a váci töltést átszakította. Wesselényi este színházba ment, ő is azt hitte, elmúlt a veszedelem. De még vége sem volt a színházi előadásnak, végignyargalt a vész hír, hogy a Duna kiöntött a városba. Wesselényi hazasietett, lovat nyergeltetett, s mire a város piacára ért, az áradat már hömpölygött a Váci utcán lefelé. A lova hasig gázolt a vízben. Éjfél után került haza Wesselényi, miután megnyugtatták, hogy a Duna apad s nagyobb veszedelemtől nem lehet tartani. Másnap kora reggel azonban már a Kígyó utcán át övig, majd nyakig érő jeges vízben gázolt a város piacán. Mikor szárazra jutott, a ruháját jégkéreg

borította. Hirtelen átöltözött Helmeczy szerkesztő lakásán, nyomban ladikra ült s a belváros utcáiból biztosabb helyre szállította a menekvőket. „A segíteni sietők közt írja naplójában - kevés ismerőst, mágnásaink és ifjú uraink közt egyet sem láttam. Végre Csekonics jelent meg egy hajóban Dessewffy Auréllal, örültem látásukon. Kérdésemre: merre veszik útjokat s hol fognak dolgozni? Csekonics azt felelé: »Ich suche einen Stall für meine Pferde.« (Istállót keresek a lovaimnak.) *Botránkozás borzalma fogott el ennek hallatára.* A Sóház s Molnár utca felé, a lövőhely háta megett értünk ki a szénapiacra (Kálvin tér); a református templom előtt sebesen rohant a víz keresztül, de még oly kicsiny volt, hogy a hajóból kiszállva, azt egy darabig húzni kellett. Innen az Üllői útra mentünk, s több apró házak fedeleiről az embereket leszedtük. Néhány tereh embert vittünk az Ország út még szárazban levő részére (a Nemzeti Múzeum előtt), s ezeknek jó szolgálatot tettünk, mert ahonnan kihoztuk, a ház nemsokára vízbe dőlt. A József és Stáció utcából harsogott a segélyért kiáltók lármája! Ide siettünk és szerencsések voltunk sokakat megmenteni. Már ekkor kezdettek a házak omlani s dűledezni. Ezeknek ropogása, a víz közt emelkedő porfellegek, a rémítő sikoltás, sírás, ordítás borzasztó képét mutatta a dülő enyészetnek. A Múzeum, Ötpacsirta s még sok más u. m. Tavasz, Városmajor, Ősz, Vadkecske, Gyöngytyúk utcákból még igen sok ember életét megmentettük. Kieveztünk a Kerepesi (Rákóczi) útra, s azon keresztül a Fűzfa és Síp utcából rakodtunk meg egy párszor emberekkel, kiket a báró Prónay Albert lakásával szembe, a Huszárház mellett tettünk a szárazra. Reggel óta kétszer is változtak evezőink. Ketten voltak, én eveztem s kormányoztam. Havas tanácsos délután öt óra tájban szárazra szállott, én vissza a romok s dűledező házak közé. Midőn egyszer megint jól terhelt hajómmal a szárazra értem, Prónay Albertet láttam áltánján (erkélyén) másokkal együtt pipázni. Felkiálték hozzá: »És te itt pipázol?« Ennek volt sikere, mert visszatértemben sem az áltanon, sem otthon nem volt, hanem ajtókkal összeszegezett talpon evezett s munkához látott.”

Könyvem szűk tere nem engedi, hogy egész terjedelmében leközljem Wesselényi naplóját, mely részletesen leírja a rettenetes katasztrófát. Szívfacsaró jeleneteknek volt tanúja ama 72 órában, míg a mentőmunka tartott, s mely idő alatt Wesselényi pihenés nélkül dolgozott, megmentvén vagy hatszáz ember életét. Sokszor el kellett haladnia házak mellett, melyeknek ablakaiból, fedeleiről kétségbeesett emberek könyörögtek megmentésért, s Wesselényinek tovább kellett haladnia, oda, hol még nagyobb volt a veszedelem, becsületszavát adva, hogy visszatér hozzájuk. „Oly szerencsés voltam, (hála érette az egek Urának!) - írja naplójában -, hogy sem akiknek ily ígéretet tettem, sem másoknál, kiket a romok tetején vagy dűledező fedeleken voltam kénytelen hagyni, egyszer is későn nem jöttem s rendre mind kimenthettem; többször megtörtént ellenben, hogy házak s fedelek, honnan öregeket, asszonyokat, gyermekeket, csecsemőket szedtünk le, alig távoztunk velük egy-két száz lépés- vagy ölnyire, rémítő robajjal zuhantak az egy-, sőt helyenként kétölesnél is mélyebb hullámba.” Más helyen meg ezt írja: „Mindezen rémítő jelenetek közt, melyeknek közepette voltam a hullámok tetején számtalan keservet, gyötrelmet, de sok édest s menyeyit is éreztem; átaljában pedig meg kell vallanom: így veszélytől s borzalmaktól körülveve éreztem, hogy *ily helyzet és munkásság az én elemem.* Fejemet tisztábban gondolónak, véretem nyugodtabban folyónak s inaimat erősebbeknek talán sohasem éreztem.”

A mentőmunka harmadik napján egy Bratfeld nevű generális Wesselényihez futott, nyakába borult, egyenruhája a víztől és sártól szennyes lett... „Megölelni látni, s egy főrangú katonatisztet látni az *üldözött Wesselényi* nyakába borulva - írja naplójában - feltűnő jelenség volt s oly látvány, mi a jelen volt sokaságnak is nagyon tetszett. Itt hallám előbb, hogy nevem mindenfelé szájról szájra hangzik, s a nép áldásának tárgya vagyok. Az ezt megérdemlésnek eddigi tudása sokkal magasztosabb volt, mint megnyerésének mostani tapasztalása.”

Március 18-án a vármegye táján találkozott István főherceggel, aki hozzáfordult és sok dicséretet, lekötelezőt mondott neki. Ám a magyar lelkű Wesselényinek ez nem szolgált „különös öröme”, ellenben az igen, hogy folyvást s valóban „szépen beszélt magyarul”!

Az emberek közt Wesselényi már legendás hős volt: nevét szárnyára kapta a hír, átzúgott hegyen, völgyön, rónaságon „az árvízi hajós” dicséretes magasztalása. Ama kor legnagyobb költője, Vörösmarty Mihály, *az árvízi hajós* című allegorikus költeményben dicsőítette a nagy embert, s a közönség lelkes tapsai közt szavalta a költeményt Laborfalvy Benke Róza a nemzeti színházban, hol az árvízkárosultak javára előadás volt.

És mialatt országszerte ünnepelték Wesselényit, a hűtlenségi per folyt tovább, s mindössze annyi tekintettel volt iránta a hatalom, hogy három hónapra menedéklevelet adott neki, a mentőmunka közben megrendült egészségének helyreállítása végett. Gräfenberget ajánlották az orvosok, ide kellett mennie hidegvíz-kúrára: erre kellett a menedéklevél. A menedéklevelet május 16-án állították ki, Wesselényi azonban nem ment egyenest Gräfenbergbe. A hősök hőse nem tudta megállni, hogy még egyszer, talán utoljára ne lássa szülőföldjét. Pedig a menedéklevél csak Gräfenbergbe szólott, Erdélybe nem, ott még érvényes volt a kormány elfogató parancsa. De nem tudja legyőzni a honvágyat, s az „üldözött vad” titokban hazalopódzik. Június havában történt ez. Előre értesített megbízható emberei különböző helyeken várják, s így nyargal háttal paripáin, meg itt-ott szekéren, állomásról állomásra.

Meghatóan írja le naplójában ez útját. Egyenesen a sírbolthoz siet: ennek lakóitól akar elbúcsúzni. „Erdő vált a fákból - írja -, melyeket mint csemetéket hagytam, s elrejtették a hely látását, hol a szent porok nyugszanak. Átadtam Hadwigernek (főerdészének) lovamat, a sűrűn keresztül siettem s a szent földre zokogva borultam le.” És felsír a nagy ember szíve, halljuk a zokogó panaszt: „Erőteljes atyámnak, hív és tiszta lelkű Patakimnak s áldott emlékű anyámnak árnyékai! Itt állok töletek körülbegeve, itt állok üldözötten, feldúlt kebellemmel, méltatlanul. Itt adok nektek számot törekvéseimről, fájdalmaimról, örömeimről. Fiatokat érteni s méltányolni fogjátok. Veletek közlöm öntudatom szülte boldogító érzelmeimet. Ti vagytok méltók, azokat velem együtt éldelni... Repültek a pillanatok, s észrevétlenül telik el egy pár felejthetetlen óra. Özöne az emlékezeteknek ömle körül; abból öröme, keservek tűntek fel, fénypontok vagy gyászjelek gyanánt. Könnyborította szemem előtt kertem, házam tündér-világban lebegett. Némán s gazdátlan magányban állott lakásom, s annak udvarán semmi mozgás, semmi élet sem mutatkozott. Juhaim közel legelnek, de lelkem hangulata nem engedte, hogy nézésükre menjek. Éppen egy rózsát s egy pár mezei virágot szakaszték le a sír tetejéről, midőn az öreg Juhász Pált a fák közül felém sietni látom. Sírva ölelt meg, melleimhez szorítottam, mint tanúját s részesét régi jobb időknél. Ő itt közel az udvarba menő vízcsőin dolgozott, s itt létemet a juhászbojtártól értette. Más senki sem látott. A jó öregben az élőkötől, a sírra borulva pedig az elhunytaktól búcsút vettem s távoztam. Napokig s évekig szerettem volna a dombon élni, de én, ki már annyitól váltam meg, ki a megválás és távozás keserveit túrni annyira megtanultam, gépies készséggel engedtem azon tudatnak, hogy már mennem kell. Mély sóhajjal keblemet szaggatta mondtam a szent helynek egy vég „Istenhozzádot”, s lóra ülven, mentem el kétes, szomorú jövőm felé. A hegyről még egyszer visszatekintettem, de a hegy fordult, mint életünk menete, a látvány eltűnt, úgy lehet örökre. Nyugodtan éreztem magamat. Éreztem: be van fejezve minden számadásom, s hogy ez óra boldogító emlékét sem ítélet, sem poroszló többé elragadni nem képes.”

Nem búcsúzott ugyan örökre Zsibótól, de hosszú időre. A vármegye és az országgyűlés állandó tiltakozása a szólásszabadságon ejtett sérelem ellen végre is gondolkodóba ejtette a kormányt, s 1840 május havában József nádor kihirdette a közkegyelmet az összes politikai foglyoknak, nevezetesen Wesselényinek, Kossuthnak, Lovassy Lászlónak és a vele egy időben

elfogott ifjaknak. Ám Zsibóra még ekkor sem térhetett vissza Wesselényi, mert a marosvásárhelyi tábla ítélete következménye alól csak 1841 szeptember havában oldotta fel a királyi kegyelem. Most már hazamehetett volna, de nem ment. Ott maradt Gräfenberg mellett, Freywaldauban. Hiába a királyi kegyelem, lelkének háborgását nem szünteti meg ez. Nem tud szabadulni a bántó érzéstől, hogy éveken át méltatlanul üldözték, meghurcolták. Testét, lelkét szörnyen megviselte az állandó izgalom. Bár kevés ideig volt börtönben, annak gyilkos levegője megrendítette az ekkor már különben is betegeskedő ember egészségét. Fél szemére megvakult s méltán félhetett a teljes megvakulástól, ami csakhamar be is következett.

De csak teste van Freywaldauban, lelke otthon, a haza földjén. „Polgári halottnak” mondja magát, kit testi és lelki csapások a cselekvés mezejéről leszorítottak, de azért állandóan levelez legjobb barátaival s Freywaldauban írja meg új művét, a *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* című könyvet, mely 1843-ban jelent meg Lipcsében.

Mikor ez a nevezetes könyv megjelent, akkor már Wesselényi világtalan ember volt. És a világtalan ember 1843 szeptemberében búcsút vesz Freywaldautól, s nyolc évi távollét után, október havában újra rálép a „szent földre”. Nem egyedül jött: magával hozott egy tizenhat éves leányt, Lux Annát, a gräfenbergi takácsmester szép leányát. Azzal a szándékkal hozta el, hogy feleségül veszi az egyszerű leányt, s két év múlva feleségül is vette. A világtalan emberre rámosolygott a boldog családi élet meleg verőfénye. Az ég e frigyét két fiúgyermekkel áldotta meg s a fiúknak az ország leghíresebb emberei lettek keresztszülei, többek közt Kossuth, Deák, Klauzál Gábor, Bezerédj István, Jósika Miklós, Kemény Zsigmond, Teleki László, Vörösmarty Mihály, Bajza József stb.

Hiába mondotta magát polgári halottnak, a haza kiválóbb férfiai örömmel gyűltek össze a zsibói kastélyban, az ország minden részéből. Deák Ferenc, Vörösmarty Mihály, Beöthy Ödön, Kemény Zsigmond s a haza több jelese volt a zsibói kastély vendége 1845 nyarán. Mintha újra támadott volna a régi eleven élet a zsibói kastélyban.

De már gyűlnek, gyülekeznek a fellegek a haza egén. A nagy Wesselényi Szózatának jövendölése kezd teljesülni... A világtalan ember tehetetlenül áll a vészes forgatagban. Ha látna! Ha kardot foghatna még egyszer a kezébe!

8.

Wesselényi hűtlenségi perében a vádlevél többek közt bűnül írja fel a Kossuthal való viszonyát is. A két nagy ember az 1832-36-iki országgyűlés kezdetén ismerkedett meg, s az ismeretség csakhamar meleg barátsággá fejlődött. Nemcsak az ország javát célzó elveik egyeztek, de ez elvek megvalósításának módjaiban is egyetértettek. Wesselényi útja már Kossuthal való ismeretsége előtt távolodni kezdett a Széchenyiétől, s attól kezdve, hogy közte és Kossuth között benső barátság szövődött, mind nagyobb lett az ellentét Wesselényi és Széchenyi között. Midőn Kossuth megindította az *Országgyűlési Tudósításokat*, Wesselényi lett annak a leglelkesebb támogatója. Támogatta erkölcsileg s ha szükség volt: anyagilag is. Többször kisegítette Kossuthot néhány száz forint kölcsönrel. Az országgyűlés feloszlása után Kossuth Pozsonyból Pestre költözött s ott más lapot indított, a *Törvényhatósági Tudósításokat*. Bár ez is írott újság volt, a kormány csakhamar rátette a kezét. A nádor egyenesen megtiltotta a veszedelmes újság szerkesztését, mely bő tudósításokat közölt a vármegyék gyűléseiről, fűszerezve Kossuth megjegyzéseivel. Hiába tiltakozott Kossuth; hiába bizonyította, hogy ő nem szerkeszt újságot, egyszerűen magánlevelezést folytat barátaival; hiába vette védelmébe Pest megye: a kormány, mikor látta, hogy Kossuth a tiltó rendelet ellenére tovább szerkeszti az újságot, 1837. május 5-ikére virradó éjjelen elfogatta s a budai

József-kaszárnyába záratta. Az újság utolsó számát már Kossuth apja adta ki, jelentvén az előfizetőknek, hogy mi történt. Kossuth szegény ember volt, esze és keze munkájával tartotta fenn magát és szüleit. Most, hogy börtönbe hurcolták, szülei támasz nélkül maradtak. De Wesselényi nemes szíve nem engedte, hogy jó barátjának szülei nélkülözzenek, s mintegy kilencezer forintot gyűjtött össze barátai közt. Ebből az összegyűlt pénzből Kossuth három évig tartó fogsága alatt Wesselényi 6500 forintot adott át Kossuth szüleinek, évnegyedenként, rendszerint személyesen. Ő maga is üldözött, hisz akkor már ki volt adva ellene Erdélyben az elfogatóparancs s megindult a pozsonyi táblán a hűtlenségi pör, - s íme egész lélekkel támogatja, vigasztalja a bebörtönzött Kossuth szüleit!

Az 1840-ik évben szabadul ki börtönéből Kossuth, szabad hazajönnie Wesselényinek is Gräfenbergből. Amint Kossuth kiszabadul börtönéből, első dolga, hogy levelet írjon Wesselényinek. A hátaltelt szív áradozása e levél. Ebből tudjuk meg, hogy Wesselényi, midőn szóba került Kossuth esetleges elfogatása, „szemében férfias könnyel” mondá neki: „ha megtörténnék, ki fogom a fiúi helyet szüleinél pótolni”. S bár Wesselényi felett is megsúlyosodtak a gondok végtelenül, „maga vállaira vette az ő gondjait is”. S nemcsak a fogság idején, de mikor már visszanyerte szabadságát Kossuth, nem szűnt meg a hű barát gondoskodása. Szent fogadalmat tesz Kossuth: „ha kegyednek még útjába állít valamely keresztet a sorsszeszély; keresztet, minőt még ember sohasem viselt emberért, én rohanni fogok, hogy elviseljem azt kegyedért”. Majd ezt mondja: „miként a hű kutya nem távozik gazdája lábaitól, ez ötet hogy elrugdosta bár, akként nem távoznék én kegyedtől sohasem”.

Kossuth e leveléből kitűnik az is, hogy Wesselényi felajánlotta neki uradalmában a jószágigazgatói állást, míg más úton szerezheti meg kenyerét. Ám Kossuth az ajánlatot nem fogadta el, tudván, hogy Wesselényinek van jószágigazgatója, de késznek nyilatkozott arra, hogy mint ügyvéd egy s más dolgát elintézzze. Ugyane levélben írja, hogy még egy-két hónapig kénytelen igénybe venni maga részére a családjának összegyűjtött pénzt, de természetesen, amint oly helyzetbe jut, az összeget valamely közcélra fogja felajánlani. Már meg is van a terve. Iparegyesületet akar teremteni 5-10 frt-os részvényekkel, s annak alapját megvetné azzal a nyolcezer forinttal, melyet az összegyűjtött pénzből szüleivel igénybe vett. Egy évvel a kiszabadulása után Kossuth megalapította a *Pesti Hírlapot*, s csakhamar oly helyzetbe jutott, hogy az adományokat a jelzett célra fordíthatta.

Kossuth lapjának Wesselényi lett leglelkesebb munkatársa s ezzel még jobban eltávolodott Széchenyitől. Midőn Széchenyi híres akadémiai beszédét tartotta, Wesselényi volt az, ki leghevesebben támadta meg ifjúkori barátját. A cikket Kossuthhoz intézett nyílt levél formájában írta, alaptalannak nyilvánítva, hogy a szláv mozgalmat a magyar nyelv túlbuzgó terjesztése okozta volna. A nyílt levelet Kossuth bevezető sorokkal közölte, s egyben mutatót is közölt Wesselényi *Szózat a magyar és szláv nemzetiségek ügyében* című könyvéből, mely akkor még csak kéziratban volt meg. A szakadás ezzel teljessé lett az ifjúkori barátok között. Széchenyi - amint azt az ő életrajzában megírtam - hosszabb cikksorozatot tett közzé a Jelenkorban *Kossuth és Wesselényi* cím alatt. „Wesselényivel írja Széchenyi e cikkek egyikében nemcsak barátsági láncolat, de politikai hit is kapcsolt össze.” Részéről - mondja tovább - a barátság sohasem gyengült, de politikai hite abban az arányban ágazott el az ő politikai vallásától, amely arányban mutatta ki az udvar, hogy szilárd szándéka kibékülni népével mind alkotmány, mind nemzetiség tekintetében. Ez lévén az ő meggyőződése, nem tetszhetett neki Wesselényi modora. Széchenyi szerint: Wesselényi ha nem is ölte meg éppen magát politikailag, mindenesetre hosszabb évekre bilincsekbe verte oly szép tehetségeit. Majd felszólítja Wesselényit, hogy „miután a zordon élet oly keserves iskoláján ment keresztül s komoly sorsát oly bajnokilag viselte” - frigyessüljön vele. „Jöjj tehát minél előbb közénk! Nemcsak falusi és városi lakom, de karjaim is tárvák számodra. S ha igaz, hogy szemed világa

elhagy, mi lehető legsúlyosabb isteni látogatás, ámde sok mégis vidor elszántsággal tűri azt, és így te sem fogsz, tudom, e csapás súlya alatt, jóllehet borzalmas, leroskadni - akkor hadd ápoljunk tégedet. Hű feleség és nem egy nyájas remény és kiseded alak van házkörömben; s így ha pillanataid nem is lesznek édesek, fogadom, legalább nem lesznek keserűk. Mi ketten pedig játsszuk a két megcsonkultnak meseviszonyát. Én még jól látok, ámde testem napról napra gyengül, alig bírnak lábaim; lépünk ennél fogva, mint a mese tartja - mert hiszen neked viszont erőd van váltig, látásod ellenben gyenge - a sántának és vaknak szövetségére; s ki tudja. Így tán egymással vajmi nemes célt érünk még el; hiszen, tudom, emlékezel reá, mikor La trappe monostorból, miután hetvenkét óráig legkisebb táplálékkal sem élénk, elgyengültségemnél fogva, te, mint annyival erősebb, szinte hátadon vittél el”...

Megindulással olvassuk, az ifjúkori barát mint akarja újra felmelegíteni a régi nemes barátságot; megindulással olvasta bizonyára Wesselényi is, de a politikai meggyőződés ereje nagyobb az ifjúkori barátság emlékénel, s Wesselényi tovább halad Kossuthal egy úton. Nemcsak az elvek, a törekvések, de a szenvedések közössége is forrasztja össze a két nagy embert, s bár egymástól távol élnek, állandó köztük az érintkezés: sűrűn mennek a levelek Freywaldauból meg Zsibórol Pestre és Pozsonyba meg viszont. Nem szűnik meg e levelezés akkor sem, midőn Wesselényi teljesen elveszti szemévilágát. Attól kezdve tollba mondja leveleit, kezdve azon, melyben bejelenti barátjának a nagy csapást. Ez a levél 1844. július 31-én kelt Zsibón. Kossuth akkor már megvált volt a *Pesti Hírlap* szerkesztésétől s a Pest megyei Tinnyére vonult vissza, azzal az elhatározással, hogy búcsút mond a politikai pályának. „Falusi magányodban fogod hihetően venni ezen leveletem - írja Wesselényi -, melyet én a teljesen rám borult örök éj borzalmi közt mondom. E borzalmak, barátom, rémítőbbek és gyötrőbbek, mint amilyeneknek azokat még én is képes voltam előre gondolni, ki pedig azokra évek óta készültem s azokat eléggé feketéni festésére képzelő tehetségemet a lehetőségig felcsigáztam. Azonban erős vállak sokat bírnak, s az enyimek még nem roskadnak, s roskadni, remélem, nem is fognak. Igenis, barátom, remélem, hogy lelkeim és idegeim szilárdsága megmentend a szenvedések legsúlyosabbikától, ti. hallásától azon gúnykacajnak, mely a huzamosig rendítenül állott törpülésekor a pokol diadalma. Ha a pokolnak e diadalt nem engedem is, de részesül abban, mi annak, ha nem fontos győzelme is, de valódi öröme lehet, azaz sötétségbe taszíthatni a világot keresőt és imádót. Talán én nagyástól szintoly távol, mint hízelgéstől, méltán állíthatom, hogy az én örök éjbe taszítatásom s a te világitó fényednek láthatárunkról kiszorítása a gonosznak egynemű örömet okozó, csak hogy engem illetőleg öröme maradandó, téged illetőleg pedig remélem múlandó leszen, s ha az én éjem a sírboltig nyúl is, de a te világod nemsokára élesztve s melegítve fog újra feltűnni.”

A vak ember világosan látott. Látta, hogy Kossuth rendkívüli tehetségét holmi alacsony cselvetésekkel ideig-óráig tétlenségre lehet kárhóztatni, de elnyomni nem. Korán felismerte Kossuthban a jövő emberét, s mindent elkövet, hogy a jövő emberének útját egyengesse. Midőn Kossuth újság nélkül marad, erdélyi barátaival sűrű levelezésbe kezd, hogy nyerjék meg Kossuthot az *Erdélyi Híradó* munkatársának, teljesen átérezve a nagy veszteséget, mely a hazát érte, midőn Kossuthot leszorították az újságírói tevékenység teréről; Kossuthot „amilyen emberrel csak jó kedvében szokott a menny egy-egy nemzetet olykor megajándékozni s milyen másutt a fény és jólét s a használás fokán állana bizonytalán”. Azt akarja, hogy Kossuth, ha egyebütt nem teheti, az *Erdélyi Híradó*n át beszéljen a nemzethez, s egyben legyen meg a mindennapi kenyere. De a világtalan ember aggódó gondoskodása feleslegessé vált: Kossuthnak sikerült új lapot alapítania, a *Hetilapot*, s országos akciót indít a magyar ipar védelmére.

Wesselényi levele, melyben teljes megvakulását jelenti, mélyen megrendíti Kossuthot. „Mélyen tisztelt szerencsétlen Barátom” - megszólítása a levélnek, melyet e szomorú alkalommal ír Wesselényinek. „Reszkető kézzel fogok tollat kezembe - így szól a levél eleje - július 31-ikéről boldogtalan levelednek megérkezését tanúsítani. Egy egész nap késtem a válasszal, - idegeim eltompultanak, eszem szívemnek, kezem eszemnek megtagadják a szolgálatot. Tehát csakugyan? Te vak? Te, te vesztéd el szemed világát, ki szegény hazádnak világot adtál, ki - de hagyjuk ezt, te férfi vagy, erős s határozott, mint tán senki más, s barátaid is csak férfiak lehetnek. Láttalak derült, láttalak borult napjaidban egyenlőn nagynak mindenkoron. Láttalak vészek közepette, miként állottál; mint egy szikla hegy, rendíthetetlenül, megtörhetetlenül, nem hiú daczból, hanem az erők büszke érzetében, melyek kebledben egyesültek, s ha leélt napjaimból nekem is nyújt valamit az emlékezet, mire némi önérzettel szabad gondolnom: *a te példád volt erőm forrása*; de nagyobbak sohasem láttalak, mint minőnek a levél tanúsít, mely vakságotat hírül hozá. Légy nekem idvez, nagy férfiú, légy nekem idvez, világtalan óriás, hazámnak így is első bajnoka. Szegény árva magyar, de nehéz súllyal fekszik hazádon a fátum keze, hogy legjobb fiaidban annyi csapás ér. Azonban légy te vezérünk ezentúl is, mint eddig voltál; éleszd kettős lángra lelked szellemi szövétnekét, hogy kipótolja testi szemednek vesztett világát: légy magad egy világító oszlop, mint volt, mely a vándor Izraelt vezeté; és istenem engem akként áldjon meg, miként híven követni fogom a vak vezérnek fényszövétnekét; talán hogy meghallod egy jobb jövőnek hajnalhasadását; ha látni nem fogod is - hisz e nép nem lesz talán érzéketlenebb Memnon szobránál, mely megkondult, midőn a napsugár réalövellt.”

Midőn Kossuth e levelét írta, akkor már fentjárt volt Bécsben a mindenható kancellárnál, Metternichnél, hogy új lap indítására engedelmet eszközöljön ki. A két nagy ember barátságának mélységét, bizalmosságát talán semmi sem bizonyítja jobban, mint az a nagy terjedelmű beszámolólevél, melyet Kossuth Wesselényinek a Metternichhel való rendkívül érdekes beszélgetéséről írt. Kossuth életrajzában lesz helye e beszélgetés ismertetésének,⁴ itt csak jelzem annak bizonyosságként, hogy még mindig Wesselényi a „vezér”, ő az, kivel Kossuth bizalmas természetű dolgait, terveit közli, és sohasem szűnik meg vigasztalni, buzdítani a vezért, kit világtalansága mindjobban elkedvetlenít. Akiben mind erősebbé válik a szomorú hit, hogy az ő ideje már lejárt... „Jól tudom s keserv nélkül érzem - írja Kossuthnak 1846. január 27-én Zsibóról, hogy én már alig tehetek, alig használhatok valamit, nemcsak azért, mert béna és vak vagyok, hanem *mivel lejárt időm*.”

Valóban, a gyorsan rohanó események ha nem is szorítják le a világtalan embert teljesen a cselekvés mezejéről, de már vezére nem lehet a nemzetnek. A vezérséget Kossuth Lajos ragadja magához s csakhamar igazolódik Wesselényi mondása: az ő ideje lejárt.

9.

Megnyílt az 1847-iki, az utolsó rendi országgyűlés, de a világtalan Wesselényi azon nem vett részt sem mint a főrendiház tagja, sem mint követ. Nem vett, nem vehetett részt megalkotásában ama korszakalkotó törvényeknek, melyeknek útját szóval, tollal oly hosszú időn át, oly bátor szívvel egyengeté. Ám feszült érdekek kísérik Zsibón az eseményeket, az 6 eszményeinek diadalát. A márciusi nagy napok az öröm és aggodalom érzelmeit keltik fel a világtalan óriás lelkében. Mert a világtalan óriás amily nagyon örül eszményei diadalának, oly nagyon aggasztja a reakció. S vajon a hirtelen szabaddá lett nép nem azt érti-e szabadságon, hogy ezután előjáróinak nem kell engedelmeskedni? Nagyon aggasztja a horvátok hallgatása

⁴ Kossuth életrajzát Benedek Elek már nem írta meg. (*A szerk.*)

is. Ő ezt a hallgatást vihar előtti csendnek tekinti... Örömét, aggodalmát mind elmondja Kossuthhoz intézett leveleiben. De nincs maradása otthon. Megírja végrendeletét, fiai nevelésének felügyeletére Kossuthot, Deákot és Újfalvy Sándort kérve fel, s megy Pestre, onnét Pozsonyba. A főrendiházban április elején kétszer fel is szólal. Közben a király szentesíti az 1848-iki törvényeket, megalakul az első felelős minisztérium. Hiába írta már két év előtt, hogy ő már alig tehet, alig használhat valamit. Ha vaksága és betegeskedése miatt nem is lehetett tagja az első felelős minisztériumnak, nem húzódott félre s két hivatalt vállalt egyszerre: István nádor kinevezte a Részek, vagyis Középszolnok, Kraszna, Zaránd megye, Kővárvidéke és Zilah városnak az anyaországhoz való visszakapcsolására királyi biztosnak, s ugyanakkor Középszolnok vármegye és Zilah város főispánjának. És összehívta a király május 29-ére az utolsó erdélyi országgyűlést is, s azon Wesselényi mint Udvarhelyszék követe jelent meg.

A világtalan óriás ideje még nem járt le. Midőn Pozsonyba utaztában Pesten egy-két napra megállapodott, a pesti polgárság és ifjúság fáklyászenével tisztelte meg. Vagy harmincezer ember hullámozott a „nagy piacon”, Klauzál miniszter háza előtt. Ennek erkélyéről beszélt Wesselényi. „Ezúttal is nyíltan s hízelgés nélkül szóltam a néphez s annak vezetőihez - írja az ügyvédjének. - Rendre, békére s törvényes kormányunk iránti engedelmességre intettem, kértem.” Mielőtt még lement volna az erdélyi országgyűlésre, nyílt levelet intézett erdélyi honfitársaihoz. Még nem valósult volt meg Wesselényi egyik legszebb álma: Erdélynek az anyaországgal való egyesítése, s Erdélyben még nem volt felszabadítva a jobbágyság. Az utolsó erdélyi országgyűlésre vártak e nagyszerű feladatok. Wesselényi tehát addig is, míg a jobbágyság törvényes felszabadítása megtörténnék, arra kéri honfitársait, hogy a robotot kevesbítsék, az országgyűlésen a robot és dézsma eltörlését a Magyarországgal való teljes unióval kössék össze.

Alig alakult meg az első felelős kormány, a reakció, amint azt a világtalan óriás jól sejtette, megkezdette átkos működését. A gondjaira bízott Részekből nyugtalanító híreket kapott, s ugyanakkor már Jellasics horvát bán is nyíltan pártot ütött. Wesselényi sietett haza Erdélybe, de Pozsonyból jövet újra megállapodott Pesten, hol a radikális kör április 30-án nagy lakomát adott a tiszteletére. Ez alkalommal tartott beszéde valóságos harci riadó. „Fegyverre minden, ki azt csak valamennyire is bírja! - kezdte beszédét a világtalan óriás. - Tudatni kell a haza és a világ minden népével a horvátok merényletének vétkességét, az orosz kormány átkos célzatát. Fel kell világosítani a tótokat, hogy az ő szabadságuk ellen is törnek fajrokonai. Fel kell világosítani Ausztria polgárait, hogy ellenük is háborút üzent Jellasics, nemcsak a magyarok ellen. De nem elég a szó, tenni is kell. Fegyverre, azért! - így folytatta beszédét. - Legyünk szilárdul elhatározva: küzdeni ernyedetlen; s ha a sors enyészetet mér reánk, ne korszodás s lankadtság sorvasztó, rút halálával múltunk ki a nemzetek közül. Rabigában görnyedni egy szomorú élet fenntartásáért: gyalázó! Ne engedjük soha, hogy a szolgáltság mirigye nemzetünket s szabadságunkat izmonként rothassza le rólunk s úgy undorhalált haljunk. Lehető legdrágábban eladva s habár mindent, de a becsületet el nem veszttve, szálljunk a dicsők sírjába. Fegyverre, polgártársak! Elszánt ember kevés is sokat tehet. Engem a balsors megfosztott attól, hogy zászlót ragadva felkereshessem azt a helyet, hol legtöbb a veszély s legméltóbb a küzdés. De így is nemzetünknek néhány ellenségét fojtandja meg ez az izmos két kar, mielőtt honomnak még szabad földjén elvérzendem. Élet vagy enyészet vár-e nemzetünkre, isten kezében áll; de a mi kezünkben van: becsületünk s a nemzet becsülete. Azért éljünk vagy haljunk, de maradjunk magyarok s szabadok véglehetünkig.”

Így beszélt a világtalan óriás. S mit nem cselekedhetik vala, ha el nem veszi szeme világát!

Mire az erdélyi országgyűlés megnyílt, a felbujtogatott parasztság már több helyen megtagadta a jobbágyi szolgálatot. Valóban, ideje volt, hogy az erdélyi országgyűlés is kimondja a nagy szót, szabaddá tegye a földet s a népet, ámbár, ha egy időben is teheti vala ezt a pozsonyi országgyűléssel, akkor sem marad el a nép lelketlen felbujtogatása. Amint megnyílt az országgyűlés, második nap már az unió tárgyalására került a sor. Wesselényit két barátja kísérte fel a tanácskozóterembe, s övé volt az első szó. Kié lett volna másé?! Halálos csendben hallgatták a nagy hazafi szavait, s csak akkor tört ki a lelkes éljenzés, mielőtt befejezte beszédét. E szavakkal fejezte be: éljen s örökre létezzen az unió! Nagy pillanat volt ez. Megtörtént, mit annyian hiába vártak addig: a két testvérország ölelkezése. És egy hét múlva megtörtént a robot és dézsma eltörlése is. Ez alkalommal is Wesselényié volt az első szó. Ritkán mondott oly szép beszédet, mint ezen a nevezetes napon: június 6-án. Egy nagy, nemes szív, fennkölt lélek nyilatkozik meg e beszéd minden szavában. „Szent az ügy, mely mellett most szavamat emelem - mondá -, szent, mert az emberiség ügye ez. Ügye egy milliónál több és igazságtalan teher alatt nyögő embertársainknak. Azon embertársainknak ügye, kiknek keze munkája után éltünk mi kényelemben és munka nélkül; kik hordozták helyettünk még az adó terheit is; kik verejtékeztek a közmunkában, és kiknek nyakukra kényszerítve volt a véradó is. Aki ez ügyet igaz részvétellel nem hordja kebelében; kinek kettőzve nem ver a szíve a vágytól az ügyet szeretettel karolni fel s látni el: annak szájában nem valóság, csak pengő üres hang a kor három dicső jelszava, átalakulásunk e három tényezője: szabadság, egyenlőség, testvériség. Remélem s hinni akarom, hogy nincs senki itt, ki ne érezné vagy át ne látná örök igazságszabta helyességét s körülmények-parancsolta szükségét annak, hogy mi is tegyük azt, mit a most már közös, akkor még csak testvér Magyar hon ez ügyben már havak előtt tett. Ha mégis volna itt ilyen, *távozzék az innen*, mert fertőztetné jelenlétével ez nap a termet, mely, ha Isten úgy akarja, ma a valódi szabadság, az igaz egyenlőség s a cselekvő testvériség szent temploma leend, amelyben mi az örök igazság papjaiként áldozandunk buzgó ihletéssel s magasztos közlelkéssel.

Fogjunk hát, tisztelt polgártársaim, a szabadság, egyenlőség és testvériség szent nevében az áldozathoz! Nekem jutott a szerencse Isten igéjét e tárgyban elől mondani ki, s hiszem, mindnyájatok ajkairól harsogva fognak az ima s áldozat szavai visszhangzani. Érzem mostani szerepem megtisztelő nagyszerűségét. Jutalom ez, méltó és teljes azon üldözések s szenvedésekért, melyek engem elnyomott embertársaink, az eddigi parasztlak ügye áldozó papjává szenteltek fel.

Imám szavai ezek: *az eddig elnyomottakat emeljük magunkhoz, emeljük oda, hova őket Isten teremtette*. Legyenek az erdélyi jobbágyok s zsellérek többé nem parasztlak, pór nép, *misera plebs*, hanem szabad polgárok, legyenek velünk egyenlő kötelességek alatt álló s jogokkal felruházott honfitársaink és legyenek velünk jog s szabadság közös érdeke által a hon szolgálatjára s védelmére felhívott testvéreink.”

A világtalan óriás beszédének leírhatatlan volt a hatása. A rendek egyhangúlag mondták ki a jobbágyság megszüntetését. Volt-e e pillanatban boldogabb ember ennél a világtalan embernél? Ifjúkori álmái, vágyai, törekvései valóra váltak. A nemesség magához emelte a népet.

A király szentesítette június 22-én az utolsó erdélyi országgyűlésen hozott törvényeket, s július 5-én már meg is nyílt Pesten az első népképviselői alapuló országgyűlés. Az ünnepélyes megnyitáson jelen van Wesselényi is, mint a főrendiház tagja. Zilah városa ugyan megválasztotta képviselőjének, de ő más javára lemondott.

A képviselőház július 11-iki ülésén mondtotta Kossuth a nevezetes beszédet, mely e szavakkal kezdődött: A haza veszélyben! Kétszázezer újoncot s negyvenmillió forintot szavazott meg a

képviselőház Kossuth szózatára. Három nappal később beszél Wesselényi a felsőházban, s ez a beszéd Kossuth hatalmas szózatának a visszhangja. Ő is azt mondja: a haza veszélyben. A segélymegajánlás az alsóház dolga, de a hon iránt való érzés nemcsak az alsóházé, közös ez mindnyájunkkal. És a felsőház ünnepélyes felállással járult Wesselényi indítványához: „Kiáltunk egy szívvel, lélekkel, hogy a veszélyektől fenyegetett hont megvédjük s érte életet és vagyont áldozni készek vagyunk.”

Igen, e beszéd Kossuth híres szózatának a visszhangja, de már második beszédében, melyet a felsőház július 21-iki ülésén mondott, ellentétbe került Kossuthal. Arról volt ugyanis szó, hogy a magyar nemzet adjon-e segítséget a Felső-Olaszországban hadakozó dinasztianak. A kérdés nagyon kényes volt, hisz a dinasztia a szabadságát védő olasz nemzet ellen viselt háborút, s ugyanakkor meg lángra gyúlt már nálunk a bujtogatók szította tűz. Kossuthnak az volt az álláspontja, hogy a segítség csak akkor adandó meg, ha az országban a rend helyreállott, s akkor is csak arra a célra, hogy az olasz nemzettel oly egység és béke megkötése eszközöltessék, mely egyrészt az uralkodó méltóságának, másrészt az olasz nemzet jogainak, méltányos kívánatainak egyaránt megfelel. Wesselényi így okoskodott: ha azt akarjuk, hogy a horvátokkal békésen intéződjék el a dolgunk, akarnunk kell az erre vezető legfőbb eszközt: a dinasztia s az ausztriai kormány rokonszenvét. Kétszázezer fegyveresünk van már papiroson (reméli, hogy nem marad ott), de mondhatja, hogy a dinasztia rokonszenve ennek legalább felével felér. Jellasics ötvenezer katonát ajánlott fel a dinasztianak, s ezzel megnyerte ennek rokonszenvét. Szerinte az eszélyesség azt parancsolja, hogy ezt a rokonszenvet a magyar nemzet a maga részére nyerje meg. Szóval: Wesselényi mindjárt megadná a segítséget, természetesen, ő is kikötné a belső béke helyreállítását s az olasz nemzet szabadságának biztosítását.

Ausztria leverte az olasz forradalmat magyar segítség nélkül, s természetesen, a kamarilla most már egész nyíltan lépett föl ellenünk.

A horvát bán betörését megelőzően az országgyűlés megbízásából százhusz tagú küldöttség ment Bécsbe szeptember 8-ikán, hogy a királlyal megkísértse az ügyek békés rendezését. E küldöttségben Wesselényi is részt vett. A képviselőház elnöke, Pázmándy Dénes, volt a küldöttség szónoka. A király a szép beszédre előre megírt választ olvasott fel s a dolog érdeme elől kitért. Talán helyreáll a rend, ha a király lejön Budára, a nemzet ebbéli kívánsága elől azonban elgyengült egészségének emlegetésével tért ki, holott sohasem volt egészségesebb, mint akkor.

Az események szörnyű gyorsasággal rohantak egymás után. Szeptember 4-én helyezte vissza a báni méltóságába Jellasicsot a király; szeptember 5-én indították az elméjében megháborodott Széchenyit szomorú útjára, a döblingi tébolyházba. Szeptember 8-án járt az országgyűlés küldöttsége Bécsben siker nélkül. Másnap, szeptember 9-én kelt Wesselényi nevezetes újságcikke, melyben mértéktelen felháborodással nyilatkozik azokról az újságokról, melyek Széchenyi megőrülését színlelésnek mondták. Szeptember 11-én tört be az országba Jellasics, aznap mondtak le az összes miniszterek tárcáikról, Kossuth és Szemere kivételével; 15-én Kossuth indítványára a képviselőház elhatározta, hogy nagyobb küldöttséget meneszt Bécsbe, hogy fejezze ki a magyar nemzet rokonszenvét az örökös tartományok képviselői iránt. A főrendiház részéről is négyen csatlakoztak a küldöttséghez, köztük volt Wesselényi, ki a bécsi nép kívánságára beszédet is tartott, egy hordó tetején állva. Szóval: a világtalan óriásnak még nem járt le az ideje. Szeptember 22-én éjjélkor utazott el István nádor Bécsbe, s többé nem is jött vissza... Szeptember 25-én nevezte ki a király gróf Lamberg Ferenc tábornagyot a magyar sereg főparancsnokává - miniszteri ellenjegyzés nélkül; 28-án a

felháborodott tömeg Lamberget a Lánchídon kocsijából kihúzta, agyonverte s aztán a Károly-kaszárnyába hurcolta.

A világtalan óriást mélyen megdöbbsentette Lamberg megölése. Még aznap levelet írt Batthyány miniszterelnöknek. Íme, az érdekes levél egész terjedelmében:

Tisztelt miniszterelnök úr! Itten a dolgok egy borzasztó eseményen oly fordulatot vettek, hogy mint férj és atya kötelességemnek érzem családom bátorlétéről gondoskodni. Ha mint polgár oly működési tért látnék itt, melyen bármi keveset is tevőleg használhatok, úgy személyemre nézve itt maradnék, bármit is bevárandó. Azonban ily tér nem mutatkozott, sőt olyat *egész a tolakodásig keresve* sem tudtam találni. A felsőház hallgatag padjait pedig helyettem más is szintoly sikerrel megülheti. Ennek okáért távozom a családommal, családom nálam nélkül s méginkább én anélkül bajosan lehetnék el. Mindazonáltal ha honom jó ügyének csak kevésre terjedhető, de hív szolgálatomra s e végre jelenlétemre szükség lenne, *elveimmel megegyező* minden munkára, fáradságra és áldozatra készen, bármikor is megjelenendek. A felügyeletemre bízott megyét gondjaim fő tárgyául tartván, nem szűnendek meg annak igazgatásában a szükséges befolyást gyakorolni. Ami rendeletek hozzám intézendők lesznek, azokat Olmützon át Freywaldauban vagy Gräfenbergben veendem. Hazafiúi üdvözzel Wesselényi.

Kossuthnak szóval jelentette be távozását Wesselényi, s szeptember 29-én el is utazott. Akkor már a két nagy ember barátságának *vége volt*. Közös szenvedések s közös elvek forrasztották össze lelküket, de ím, egyszerre csak rések támadnak s az erős barátság alapja megrendül. A világtalan óriást megdöbbsenti Kossuth merész politikája, s miként Széchenyi, ő is forradalomtól tart. Látja a lángtengert, mely végső pusztulással fenyegeti a békés idők alkotásait, s midőn a nemzet és uralkodóház szembe kerül egymással, kétségbeesetten próbálja elhárítani a katasztrófát a nemzet életéről. Augusztus vége táján történt, hogy többször fölkereste Kossuthot, de csak nagy nehezen tudott bejutni hozzá. Kossuthot nyilvánvalóan menti nagy elfoglaltsága, hisz az összetorlódott események számai mind az ő kezében futottak össze, nem csoda hát, ha megvárakoztatta még Wesselényit is, azt a Wesselényit, ki egy egész életre kötelezte őt le önfeláldozó barátságának számtalan bizonyosságával. Ám az sem lehetetlen, hogy ezúttal nem örült a hú barát látogatásának, miután annak célja felől eleve tisztában volt. Becsületes békéről már alig lehetett szó: a nemzetnek meg kellett mutatnia, hogy inkább választja a becsületes halált, mint a megalázó békét.

A világtalan óriást, ki a miniszteri előszoba egyik szegletében üldögélt, képviselőtársa, Kazinczy Gábor vezette be Kossuthhoz. Elmondotta aggodalmait. Elmondott mindent, amivel hú barátjára hatni vélte. Kossuth állítólag azzal igyekezett megnyugtatni Wesselényit, hogy rémképeket lát, ami az ő világtalan állapotának természetes következése. Aggodalmaival, remegéseivel csak megzsibbaszthatja mások tevékenységét, pedig a haza megvédésében minden erő s lelkesedésre szükség van. Engedje azért őket tenni, kiket a sors megkímélt, s kik látnak és a haza sorsát éppúgy szívükben hordják, mint ő. Legyen nyugodt és bizzon bennök, ne lohassza tűnődéseivel azt az isteni ihletet, a lelkesedést a hazafiakban, mi most egyedül képes a hazát megmenteni a pokol hatalma ellen is. Kérte végül, hogy maradjon a szerencsétlen fátum által kényszerült tartózkodó állásban az események közt.

Wesselényit végtelenül bántotta, hogy Kossuth az ő világtalanságát emlegette, hogy ennek tulajdonította aggodalmait, hogy nem ismerte el illetékességét a dolgok megbírálásában. Felállt s röviden köszöntve Kossuthot, távozott.

Ha nem is volt tapintatos Kossuth, midőn megmondotta, hogy világtalan állapotának tulajdonította Wesselényi félelmét, de nyilván igaza volt ebben. A rémképek látása természetes következése a világtalanságnak. Hogy a katasztrófa bekövetkezett: ez sem igazolja Wesselényit, éppúgy nem, mint ahogy nem igazolta Széchenyit, mert a nemzet mégiscsak megmutatta erejét az egész világ előtt, s ez az események későbbi fejlődésében nagy hasznára vált.

A világtalan óriásnak most már csakugyan lejárt az ideje, félre kellett állnia. A nemzet Kossuthot követte, s az egykori vezérnek meg kellett elégednie azzal, hogy közkatona sorban szolgálja hazáját. Mert ha le is szorult a vezető sorból s ha betegsége, világtalansága távol is tartotta a haza földjétől, egy pillanatra sem feledkezett meg kötelességéről. Szeptember végén távozott Pestről, s az év végéig kétszáznál több levelet írt Gräfenbergből barátainak, ismerőseinek, Pestre, Kolozsvárra, Zilahra, Zsibóra. Ő maga nem vehetett részt a csatában, de fegyvereit, lovait felajánlotta a haza védelmére. A két Versényi fiú, az ő természetes fiai, az ő lován, az ő fegyvereivel, az ő költségén szállott hadba. Minden levele, amit erre, arra ír, kérés, buzdítás, bátorítás - a hazáért, a mindenfelől megtámadott hazáért. Szózatot intéz a székelyhez, hogy keljenek fel a hon védelmére. Több levelet ír magának Kossuthnak is, nem a régi barátság hangján, de hivatalos, kimért hangon, ám mindig a haza, sohasem a maga érdekében. A maga személyéről egyeden egyszer esik szó a Kossuthhoz intézett levelekben, midőn a képviselőház október 10-ikén hozott határozatában meghagyta a külföldön élő embereknek, hogy „hütlenség” terhe alatt visszatérjenek az országba s jelentkezzenek a honvédelmi bizottmány előtt. A világtalan óriás magára vette ezt a határozatot s nyomban levelet írt Kossuthnak. E levélben „tisztelt barátom”-nak szólítja Kossuthot s szemére lobbantja, hogy előre nem értesítette arról az indítványról, melynek e megbélyegző határozat lesz a következése. „Ezt nem tévén - írja - barátodat a keserű alternatívába tetted, hogy sorssújtotta napjaiban vagy üldözés tárgyává váljék, vagy pedig az mondassék róla, hogy őt, ki kötelessége teljesítésére soha intést nem várt, arra kényszeríteni kellett és hogy büntetéstől félelmében tért honába vissza. Barátom! Félelemmel a hajdani kormány sem tudott engem semmire is bírni, a jelen vagy jövő sem birand egy lépésre is. Inkább, hogysen a gyávaság bélyegét süttessen nevemre, kész lennék koldusbotra jutni áldott nőmmel s ártatlan gyermekeimmel együtt. Hogy engem honom s a világ előtt úgy jelentessen meg, mint vagy kötelességéről elfelejtkezett, vagy gyáva félelemből cselekvőt, azt én senkitől nem érdemltem meg s legkevésbé tőled, barátom. Ezért egy honáért élt és szenvedett honfi becsülete s a barátság szent nevére kérlek, hozd helyre a sértést, melyet becsületemen, kivétel nélkül mondott ezen szavaiddal: »Nincs most annak ideje, hogy külföldön sétáljanak« - ejtettél.”

Mondanunk sem kell, hogy Kossuth nem gondolt Wesselényire, midőn ezt az indítványt tette. Másokra gondolt ő. Azokra, kik csakugyan a külföldön „sétáltak” s tétlenül, közömbösen nézték a nemzet élethalálharcát. Sietett is megnyugtató Wesselényit, s az október 20-iki ülésen nyilvános kivételt tett Wesselényit illetően. Wesselényi azonban későn értesült erről s közben két levelet is írt még Kossuthnak, melyben már tisztelt elnök úrnak címezte. Azután meg is maradt e címezés mellett...

A két nagy ember többé nem találkozott, alkalom nem nyílt arra, hogy az ellentétek elsimuljanak, a meghidegült barátság újra melegedjen. Az események kereke szédületes sebességgel rohant, nem lehetett azt megállítani. A nemzet eljutott Világoshoz. Beborult az ég a magyar haza felett. A világtalan óriás testben, lélekben megviselten sínylődött Freywaldauban. Még csak egy vágya volt: az édes anyaföldben pihenni meg. A zsibói uradalmat saját parasztjai és az ellenséges hadsereg elpusztították, kirabolták, de a föld megmaradt, hogy kebelébe fogadja kedves fiát.

Az 1850-ik év április havában indult útra Freywaldauból családjával, de útközben rosszul lett s Pesten meg kellett állapodnia, mert tüdőgyulladásba esett. Nagy kínokat szenvedett, de jajszó nélkül tűrte szenvedéseit s még ő vigasztalta övéit. Megkérte feleségét s barátait, hogy pompa nélkül temessék s amint lehet, szállítsák holttestét Zsibóra. Temessék felejtetetlen tanítója és barátja, Pataki Mózes mellé, apja és anyja koporsója közé.

Április 21-én meghalt a világtalan óriás. Egyelőre a Kálvin téri református templom sírboltjába temették, innét vitték 1851. január végén Zsibóra, örök pihenőre. A nemzet néma gyásza követte sírjába: hangosan zokogni nem volt szabad akkor.

Több mint félszáz esztendeje pihen a világtalan óriás a zsibói sírboltban, s azóta nevének, emlékének tisztelete nemcsak hogy nem halványodott, de folyton erősödött. Tisztább jellemű, becsületesebb szívű fia nem volt e hazának, mint Wesselényi Miklós. Nagy volt testben, lélekben, megvolt benne az igazi nagyságnak minden vonása. Örök bálványa marad az ifjú szíveknek, s mindig tisztelettel adózik érdemeinek az emberi és hazafiúi érdemeket hidegen tapogató elme is.

Az ő alakja a legnagyobbak sorában áll ma s fog állani mindörökké. Kevesen adták az önzetlen honszerelemnek oly sok és megható bizonyosságát, mint Wesselényi Miklós. Soha, semmilyen körülmények közt *nem félt szeretni a hazát*, nem félt tenni a hazáért. A hősök hőse volt, kinek szíve nem ismert félelmet. S ez a szív meleg szív volt, a szenvedés, a nyomorúság láttára oly könnyen ellágyuló. Keze, mely kettéroppantotta a kemény vasat, bársonynál puhább volt, mikor könnyet kellett letörölnie...

Megindult lélekkel állunk meg emléke előtt s mint ahogy szoboralakja magához emeli a szegény jobbágyot, úgy érezzük emelkedni lelkünket, valahányszor történelmünk e nemes alakjával foglalkozunk.

SZÉCHENYI ISTVÁN

Az 1825-iki országgyűlést örök időkre emlékezetessé tette egy fenségesen szép jelenet. Az elárvult magyar nyelv ügyét vitatták a tekintetes karok és rendek, midőn egyszerre felállott egy huszártiszt, s a mindenféle indítványokat eltemette egy nagyszerű ajánlattal: egy *magyar tudós társaság* alapítására birtokainak évi jövedelmét, 60 ezer forintot ajánlva föl. A huszártiszt Széchenyi István gróf volt, Széchenyi Ferencnek, a *Nemzeti Múzeum* alapítójának fia.

Széchenyi ajánlatának igazi értékét a mai nemzedék csak akkor tudja kellőképpen megbecsülni, ha ismeri az 1825-iki országgyűlést megelőző korszak szomorú történetét. Ez a korszak egy legyengült nemzet haldoklásának gyászos korszaka volt. A József császár halálát követő, rövid életű nemzeti ébredést hosszú, halálosnak tetsző szendergés követte. A francia népszabadság diadala, melytől a népek világszerte szolgásguk megváltását remélték, Magyarországon az önkényuralmat segíté diadalra. Ólomsúllyal nehezedett a hirtelen fellobbant szabad szellemű gondolkozásra a *reakció*: a francia forradalom következtől megrémült a kiváltságos osztály, s megbánta azt a csekély kedvezést is, mit az elnyomott nép iránt mutatott. Franciaországban kikiáltották a köztársaságot, nyaktilóval végezték ki a királyt s a királynét. Tömegesen kerültek nyaktiló alá a kiváltságosak. Nem csoda, hogy Európa összes országaiban rémület szállottá meg a koronás főket és kiváltságos osztályokat. Ösztönszerűleg szövetkeztek egymás védelmére s az ébredező népszabadság elfojtására.

A húsz esztendeig folyt francia háborúba belekeveredett Magyarország is. 1792-től 1802-ig, a rendes hadiadókon felül százmillió forintnál többet áldozott Magyarország a franciák ellen viselt háborúra, katonát is adott kétszáztezret. Ehhez járult néhány inséges esztendő, s hogy a nyomorúságból semmi se hiányozzék: a kincstár által esztendőről esztendőre kibocsátott papírpénz elvesztette értékének nagy részét, ami rettentő nyomorúságnak lett az okozója. Az osztrák kormány derűre-borúra bocsátotta ki a papirospénzt, melyből 1806-ban már ötfélszáz millió volt forgalomban s nyolcvanmillió forint rézpénz, melynek igazi értéke alig tette a névérték ötödét; ami meg a papirospénzt illeti: száz ezüstforintért kétszázhuszonnégy papírforintot kellett fizetni. De a francia háború miatt újra meg újra meg kellett tölteni az üres kincstárt, s Ferenc császár valósággal hízelgett a rendeknek, hogy megszavazzák a folyton emelkedő hadiadót s az újoncot.

Bécs bevétele után Ferenc császár Magyarországra szorult egész családjával. Magyarországon volt minden reménye. Az 1808-iki országgyűlésen fényes ünnepek közt koronázták meg a feleségét, Ludovikát, s a királyné a régóta sürgetett magyar katonai akadémia alapítására ajánlotta fel a koronázási ajándékot. Ez az akadémia létesült is *félszáz esztendő* múlva Ludovika néven, de most meg kellett elégedni a szemfényvesztéssel s a császár hízelgő szavaival, ki az országgyűlés bezárása után így szólt a magyarokhoz: „Szívemnek legkedvesebb magyarjai! Egyek voltunk, egyek vagyunk és egyek is maradunk, míg a halál bennünket el nem választ.”

A hízelkedő szavaknak meg is volt a hatása. A nagy Napóleon Bécsből kiáltványt intézett a magyar nemzethez: Ausztriától való elszakadásra szólította fel s im, a magyar nemesség azzal válaszolt a kiáltványra, hogy maga is felkelt 1809-ben a magyar határt átlépő francia sereg ellen. Az *utolsó* nemesi felkelés volt ez, mely kudarccal végződött ugyan, de ez a kudarc a nemesek vitézségére nem borít homályt. Gyakorlatlan, fegyelmetlen, hiányosan felszerelt sereg volt a nemesek serege, mely nem állhatta meg helyét a nagy Napóleon hadseregével szemben: az ágyúk tüze megfutamította a nemesek hiányos felszerelésű hadát. A császár békét kötött Napóleonnal újabb tartományok árán. Magyarország is elvesztette egy időre a

tengermelléket és Horvátországot a Szávaig. Majd Napóleon feleségül vette Ferenc császár leányát, Mária Lujzát, s ezzel egy időre helyreállott a nyugalom.

Itt volt az ideje, hogy rendezzék az ország rettenetes pénzügyi állapotát. Egy milliárdnál több papirospénz volt forgalomban. S ím a császár úgy *segített* a bajon, hogy 1811-ben kelt rendeletével a forgalomban volt papirospénz névértékét egyötödére szállította le. Vagyis leszállott az ötförintos egy forintra s így tovább. Ugyanígy leszállította a rézpénzt is, melyből 80 millió volt forgalomban. A 30 krajcárosból lett 6, a tizenötösből 3, a hat-, fél- és negyedkrajcárosokat pedig egyszerűen kivonták a forgalomból, s azoknak csak a pusztá rezét váltották be súly szerint.

Rettentő rémület szállottá meg az ország népét. A pénzes emberek koldusbotra jutottak. Hát az amúgy is szegény nép nyomorát ki tudná híven lerajzolni? A megyék felírnak, tiltakoznak az önkényes rendelet ellen, de Ferenc császár tagadja, hogy az országgyűlésnek joga volna beleszólni a pénzügyek rendezésébe. A kormány, ahol ellentállnak, erőszakkal is végrehajtja a régi pénz beváltását. És az 1811-12-iki országgyűlésnek nincs módjában, hogy a pénzügyi válságot megszüntesse, sőt e válságot az időközben újra kitört francia háború még súlyosabbá teszi. A nagy Napóleon az 1812-iki orosz téli hadjáratban elveszti világverő seregét, aztán sorban érik a vereségek Lipcse, Waterloo mellett. Ferenc császár visszakapja tartományait, a porosz királlyal és az orosz cárral *örök szent szövetségre* lép, s a szent szövetség e gyűlésén, melyen egymás támogatására, a forradalmak elfojtására kötelezik magukat, szó sincs Magyarországról! Az az ország, mely oly rengeteg pénz- és véráldozatot hozott a francia háborúban, s melyet József nádor pár év előtt még az uralkodó székhelyéül ajánlott, *ismét visszasüllyed a tartományi állapotba*.

Metternich herceg, a mindenható kancellár igazgatja Magyarországot, s míg 1808-ban még azt mondta Ferenc császár, hogy a magyarokkal mindig *egy* volt s az is marad halálig, most már országgyűlés nélkül végzik az ország dolgát. A nemesség kezdi megszokni ezt az állapotot. Nem háborgatják a kiváltságaiban s szövetkeznek a reakcióval, nehogy ismétlődjenek a kiváltságokat fenyegető veszedelmek. Nem gondol arra, hogy sor kerül majd az ősi alkotmányra is. Bécsből kormányozzák Magyarországot, ismét feltámad a német világ s a főurak nagy része már alig tud magyarul. Megesik a nagy szégyen, hogy mikor József nádor Olaszországba utazik s Bolognában Mezzofanti bíboros, a híres nyelvtudós magyar beszéddel fogadja, a kíséretében volt magyar urak közül egy sem tud magyarul válaszolni!

A jelen vigasztalan, a jövő reménytelen. Az írók kicsiny csapatja a múlt dicsőségét, a magyar nemzet egykori nagyságát siratja. A szemfüles cenzúra elfojtja a szabadabb gondolkozást, s a népszabadságért nem zeng a költők lantja. Írnak, dalolnak nagy ritkán a népről is, de nem a népért. Berzsenyi Dániel ostromozza a „romlásnak indult hajdan erős magyart”, Kisfaludy Sándor a régi dicsőséget éneklé az ő regéiben, Kisfaludy Károly a „hős vértől pirosult” Mohácsra emlékezteti a nemzetet, Révai és Kazinczy a magyar nyelvet csinosítják, gazdagítják; Horváth Ádám nagy buzgósággal gyűjtögeti a kuruc nótákat s a nép száján élő dalokat; Csokonai Vitéz Mihály néhány szép népies dalt ír; Fazekas Mihály megírja az ő híres *Lúdas Matyi*-ját, melyben ha nem is üzen hadat a nemesi kiváltságoknak, legalább nevetségessé teszi a földesúri gögőt, basáskodást. Széchényi Ferenc megalapítja a Magyar Nemzeti Múzeumot, Festetics György Keszthelyen a ma is virágzó földműves-iskolát, melyet az ő nevével Georgikonnak neveztek el. Mindaz, ami kevés szép, hasznos, a nemzet javát, a nemzeti szellem ébresztését célzó dolog történt, egyes hazafiak érdeme: a bécsi kormány csak adózó tartományt lát Magyarországból.

Mezőgazdaság, gyáripár, kisipar, kereskedelem: mind tengődik. Az ország fővárosa valóképpen egy nagy falu. Az utak országszerte gyalázatosak. A nemesség sem közmunkával,

sem pénzzel nem járul az utak csinálásához, fenntartásához. Ez rést ütne a kiváltságán. „Káros és sáros kiváltság - írja Berzeviczy Gergely, e kor egyik jeles tollú és nemesen gondolkodó írója - pocsolyába süllyedni, vagy életveszély közt felfordulni. Miért kell az útépités terhét a parasztnak viselni?” Magyarország népessége ez idő tájt 8 millió, s ebből minden nemesre 21 nemtelen esik. Ez a tömeg míveli a földet. Ám a föld hasznos művelésének ezer akadálya van. A legfőbb valamennyi közt, hogy a parasztnak nincs örökös földje s birtoka. Ha a föld egy esztendőben megcsalja a népet, nem tud magán segíteni, mert iparral és kereskedéssel nem foglalkozik. Nincs, aki erre nevelje, jó példát mutasson. A bécsi kormány meg mindent elkövet, hogy a magyar ipart elnyomja, amellet, hogy a termények értékesítését a vámokkal megnehezíti. S midőn a gazdasági bajok tetőpontra hágnak, a kormánynak esze ágában sincs, hogy országgyűlést hívjon össze: ismét rendeletekkel kormányozzák az országot, mint József császár idejében.

Sor kerül a megyei önkormányzatra is, erre is halálos csapást akar mérni a kormány. Ezt pedig csak úgy érheti el, ha a tisztújításoknál oly embereket juttat győzelemre, akik az ő kész kezes szolgálói. Ilyen embert talál a kormány eleget, s mert azelőtt a számbeli többséget tevő bocskoros nemesség nem tudta kivárni a tisztújítás lefolyását, a kormány etetéssel, itatással marasztalja ott. A szegény bocskoros nemesség szívesen tanyázik most a kortestanyákon, az adminisztrátorok gondoskodnak ételről, italról, s részeg, garázda tömeg választja a tisztviselőket, a kormány jelöltjeit. Az így választott tisztikar vakon teljesíti a kormány parancsait, s a közgyűléseken a leitatott bocskoros nemesség mindig leszavazza a józan kisebbséget. Mikor aztán Olaszországban forradalmi készülődések nyugtalanítják az osztrák kormányt, s a hadsereg újabb kiegészítése és az adó újabb emelése vált szükségessé, a kormány azt hiszi, hogy az országgyűlés kikerülésével egész bátran fordulhat az erkölcsileg megrontott vármegyékhez. A kormány 35 ezer újonccal akarja kiegészíteni a hadsereget, s egyben azt akarja, hogy az 1812-iki országgyűlésen megszavazott ötmillió 200 ezernyi hadiadót az 1822-ik esztendőből kezdve pengőpénzben fizesse az ország. Ez a kívánság egyértelmű volt a legnagyobb adóemeléssel, mert a papiros- és a pengőpénz értéke közt való különbség 5 millióról 13 millióra emelte volna a hadiadót. József nádor őszintén feltárta az ország súlyos helyzetét s azt ajánlotta, hogyha már sem az országgyűlést össze nem hívja, sem az adóemeléstől el nem áll, legalább tegyen valamit a kormány az adózó nép könnyítésére a szörnyű adóteher fejében. Többrendbeli tanáccsal szolgált a kormánynak, de a nádor becsületes tanácsait az nem hallgatja meg, s kibocsátja rendeletét 1821-ben a hadsereg kiegészítésére s egy évvel később az adónak pengőpénzben való fizetésére. És íme, mindössze 8-10 megye áll ellent, tagadja meg az újoncozást és adót. Ezekben a megyékben a kormány a legdurvább erőszakot alkalmazza: királyi biztosokat és katonákat küld e megyék nyakára. Így csikarja ki az adót és az újoncot.

De ennek a néhány vármegyének az ellentállása is elég, hogy a kormányt gondolkodóba ejtse. Belátta, hogy nem térhet ki az országgyűlés összehívása elől. És íme, tizenhárom esztendei szünetelés, rendeletekkel való kormányzás után, 1825. szeptember 11-ikére országgyűlést hív össze a király.

Ezen az országgyűlésen jelenik meg először a nagy nyilvánosság előtt Széchenyi István. Ezzel az országgyűléssel kezdődik nemzeti életünk új korszaka, a nemzeti újjászületés, a nemzeti állam alkotásának kora. Ennek az új korszaknak lett a lelke, vezére az a huszártiszt, ki *Bécsben* született, *Döblingben* halt meg, s ki e két állomás közt megfutott pályán a „legnagyobb magyar” nevezetét érdemelte ki.

1.

Széchenyi Ferenc grófnak, a Nemzeti Múzeum halhatatlan emlékü alapítójának Festetics Júlia grófnővel való házasságát Isten öt gyermekkel áldotta meg. Ezek közt *István*, ki 1791. szeptember 21-én Bécsben született, volt a legfiatalabb. A „legnagyobb magyar” édesatyjáról is túlzás nélkül mondhatjuk, hogy korának legnagyobb magyarja volt. A szabad szellemű József császárnak igen kedves embere volt, s egy ideig követte is lelkesen a császárt az ország javát célzó újításaiban, de midőn a császár sorban adta ki németesítő rendeleteit, lemondott minden hivataláról s egy igaz magyar lelkű ember szomorúságával húzódott vissza a magánéletbe. Az 1790-91-iki országgyűlés Széchenyi Ferencet visszahelyezte méltóságaiba, de húsz év múlva, 1811-ben ismét csalódottan, keseredett szívvel állott félre, húzódott magányba. Az ok most is az volt, ami József császár idejében: Ferenc császár ugyan megkoronáztatta magát, de országgyűlést alig tartott, rendeletekkel kormányozta Magyarországot.

Ha nem is veti vala meg alapját a Nemzeti Múzeumnak, gazdag könyv- és levéltárát a nemzetnek ajándékozván, az a tény, hogy két ízben tagadta meg a törvénytelen kormányzásban való részességet, egy igaz magyar lelkű ember képét állítja elénk Széchenyi Ferencben. A legmagasabb hivatalokat viselte, a legfényesebb kitüntetésekben volt része, nem volt hát oka, hogy bántó mellőzés miatt hagyja el a közpályát. Az ő magyar lelke nem volt képes részt venni a magyar alkotmány megrontásában, a már ébredező nemzeti szellem megfojtásában, s mert a nagy romlást nem tudta megakadályozni, búskomorságba merült a lelke, s élete alkonyán a vallásban, örökös imádkozásban keresett vigasztalást. „Később tudám s most tudom - írja a fiú apjáról 1820-ban, az apa halála évében -, hogy nemzetünk alacsony létét gyászolta. A magyarnak napról napra mélyebbre süllyedése és azon remény nélküli nézet, mely szerint nemsokára és elkerülhetetlenül fogna éltünk végórája ütni, okozá oly sokszori keserű epedését... Mint »magyar«, reménytelen szállott sírjába”...

Tehát Széchenyi Ferenc mint magyar reménytelen szállott sírjába. Valóban, a 19-ik század eleje, melyre Széchenyi István gyermek- és ifjúkora esik, a reménytelenség kora volt, s nem csoda, ha a gyermekifjú Széchenyi lelkére mély hatást tett apjának csendes szomorúsága, mely lassanként búskomorságba süllyedett.

A gyermek Széchenyinek 12 éves korából megmaradott egy levele, melyben apjának megköszöni, hogy őt is megajándékozta a Nemzeti Múzeum könyvtárának egy lajstromával. A szép gömbölyű betűkkel írt levél Pesten kelt 1803-ban, s nemcsak a gondos, de a magyar nevelésnek is ékes bizonyága. A kis grófnak Liebenberg (Lunkányi) János volt a nevelője, de e derék pedagógus mellett még több tanító foglalkozott vele, többek közt Révai Miklós, a nagy nyelvtudós is, aki az architektúrát, s egy Poupar nevű káplán, aki meg a francia és olasz nyelvet tanította. A nagy Révairól meg is emlékezik a kis diák egy szintén 1803-ban kelt levelében. Ez a levél Pap Ferencnek, a család jószágigazgatójának szól s hangzik a következőképpen:

„Édes jó Pap uram! Botsássa meg, hogy tobákot nem küldöttem, mivel nem tudtam, mikor mennek el a lovak: de most küldök Pap uramnak egy pipaszárt, melyet Bonaparte pálcájának hívják. Az Évának pedig (egykori szárazdajkája) küldök két font tobákot, az egyik Bécsi pác, a másik szagos tobák. Bocsássa Pap uram, hogy oly rosszul írok, mivel már éjjel van. Most mink tanuljuk az architecturát Révai fő tisztelendő urtul, aki gyönyörűen tud rajzolni, a magyar nyelvnek és oskolának professora. Már megint táncolni is tanulunk, hanem még nincs bizonyos mesterem. Igen sok dolgom van és már sötét volt, mikor írtam, hát többet nem írha(atta)m, hanem máskor behozom. Legkedves(ebb) barátja nov. 29. 1803. Széchenyi István.”

Egy hónappal később kelt már említett levele. Hadd álljon itt a gyermeki lélek e megnyilatkozása is.

„Édes kedves jó Atyám! Noha én gyenge időm miatt nem is érdemlem meg e szép Magyar Könyvháznak laistromát és nem is tudhatom megítélni elegendően ennek a bletsét: mégis adott az én kedves Atyám; hogy én is példáját valaha kövessem és édes Hazámnak boldogságát, amennyire tőlem kitelhet, előre mozdítsam. Fogok is iparkodni, jól tanulni is, a’ hogy tsak lehet, és magamat jóságban gyakorolni, hogy így édes Atyámnak örömet tsinyálhassak hálaadásul ezért a szép könyvháznak lajstromáért. Édes jó Atyjának - Pesten 26-ik Dec. 1803. - hálaadatos engedelmes fia Széchenyi István m. p.”

Széchenyi Ferenc, ki különös nagy gondot fordított gyermekei nevelésére, a házi nevelést helyesebbnek tartotta az iskolai nevelésnél, s e véleményét osztotta Liebenberg is, ki hosszabb levélben mondotta el ebbéli nézeteit. Ám István jobb szerette volna, ha nyilvános iskolába járhat, hol szabad versenyre kelhet tanuló társaival. Gyermekifjú kora Pest és Cenk közt oszlott meg, s irigykedve nézte a cenki kastély ablakán át a kertben szaladgáló parasztfiúkat. Ha velük szaladgálhatna ő is! De neki magolnia kellett a latin verseket, a parasztfiúk játékaiban nem vehetett részt. Később, mikor visszagondol nevelésére, éppenséggel nincs egy véleményen sem apjával, sem nevelőjével. Gyermekifjú korában sohasem volt alkalma, hogy erejét a máséval összemérje, s „jókorá legénykoráig” nagy hetykén azt hitte magáról, hogy testileg igen erős, holott a leggyengébbek közé tartozott. Hízlekedő cselédek vették körül otthon, a rossz példák elkerülése végett elzárták a külső világtól, „ugyan - kiált föl - mikép nyílhattak volna meg szemeim?” Ha nyilvános tanodába járok - írja -, tanuló társaimmal kontaktusba jövök s ezek néha jól földhöz vágna, sőt ütlegekkel is megtisztelnék, élhettem volna-e tovább azon kéjbrándban? - pedig a legkisebb, legközömbösebbnek látszó eset is, mely az embert hiúságából, öntúlbecsüléséből kivetkőztet, az embernek igazi kifejtésére, kitisztítására, felemelésére nézve csak üdvös lehet. Majd megvallja, hogy „lelki tehetségei igen lassan fejlődtek, igen későn érlelődtek, *felette nehezen és keveset tanult*”, mindazonáltal mindig szerencsésen átesett az examenen s bizonyítványán ott ragyogott az „óriási hazugság”: kitűnő osztályzatot érdemelt. „Kímélni akartak. Úgy bántak velem, mint púposhátúval, kinek púpját szemére lobbantani nem gyengéd, nem lovagi.”

Szóval: Széchenyi nem volt megalégedve a nevelésével. Nem különösen azzal, hogy a háznál tanították s csak vizsgázni vitték iskolába. Nemhogy dicsekednék a kitűnő bizonyítványával, de őszintén megvallja, hogy nem érdemelte meg. Ám valószínű, hogy túlságosan szigorúan vélekedik magáról, aminthogy látni fogjuk élete későbbi folyamán, hogy magával szemben mindig túlzottan szigorú. Az bizonyos, hogy rendszeres tanulása nagyon korán, már 18 éves korában félbeszakadott, s később pótolta ismereteinek hiányosságait. De ha elégedetlen a nevelésével, ismereteinek fogyatékoságaival, ezzel szemben a szülei házból oly kincset vitt magával az életbe, amelyhez hasonlót kevés sorsabeli ifjú vitt az ő korában. Hogy minő szellemű volt az ő nevelése, kitűnik ama búcsúlevélből, melyet élete alkonyán, 1817-ben intézett hozzá édesatyja. Egy emelkedett szellemű ember, egy igaz magyar lélek intelmeit, bölcs tanácsait tartalmazza e levél, melyet lehetetlen olvasnunk megindulás nélkül. Származásának megbecsülésére intvén fiát, tanácsolja, hogy nagy gonddal ápolja teste épségét is, legyen az méltó lakása lelkének: így könnyebben cselekedheti a jót. Óva inti a születésére való nevetséges elbizakodottságtól, melyhez járulni szokott az ifjagnál „az eszökre való elbizottság” is, mintha ezt is szükségképp őseiktől örökölték volna, holott a tapasztalás éppen az ellenkezőjét mutatja. Minthogy tanulmányait teljesen nem végezte be, pótolja utólagosan. Tanácsot ad, hogy minő könyveket olvasson s hogy idegen nyelveket tanuljon. Alattvalóit, jobbagyait, tisztjeit különösen atyáskodó figyelmébe ajánlja. A földi javakat, mint a jó szerencse ajándékát, ne annyira sajátjának, mint kezére bízott letétnek tekintse, melyről

egykor, hú sáfárként, a mindenek urának számot fog adni. *Jó szívét* is, melyet örömmel ismert fel benne, az Isten különös adományának nézze, s ápolja a jótékonyásra, szánalomra s nemes érzelmekre való, vele született hajlamát; de vigyázzon, nehogy ez is gyengeséggé fajuljon s hiúság által tévútra csábíttassék. Különösen óva inti a hízelkedőktől, kik tehetségeit, nem is mindig őszintén, túlbecsülve, feledtetnék vele a kellő szerénységet s örökös tömjénfüsttel szédítenék meg. Legokosabb az, aki belátja saját tudatlanságát, mert csak az igyekszik mindig jobban tökéletesíteni magát. Nem hallgatja el, hogy „Istennek ingyen adományai úgymint már szerfeletti önszeretetre indították, mely egyelőre gyermekes hiúságban, becsézésben és hírvágyban nyilatkozik, de idővel okvetlen a kevélységnek, irigységnek s a nagyravágyást kísérő minden egyéb bűnöknek fog szülőanyjává lenni”.

E levélnek a fiúra tett mély hatását mi sem bizonyíthatja jobban, mint az, hogy az apa levelét külön tokba foglalva, mindig magával hordotta, s akkor is a keblén volt, mikor az épülő Lánchíd alatt csónokról a Dunába esett. Az átázott levelet később a felesége lemásolta fiai számára.

Valóban, értékesebb útravalóval kevés ifjú indult az életnek. Ám e levél kelte s Széchenyi rendszeres tanulásának megszakadása közé teljes tíz esztendő esik. Mindössze tizennyolc éves volt, mikor félbehagyta a tanulást, „fölkelt” ő is a nagy Napóleon ellen, ki seregével 1809-ben átlépte a magyar határt. Elég lesz vala, ha a három Széchenyi fiú közül egy vesz részt a nemesi felkelésben (az emlékezetes *utolsó* nemesi felkelés), ám Széchenyi Ferenc hadba küldötte mind a három fiát: a 28 éves Lajost, a 20 éves Pált és a 18 éves Istvánt. Ezzel félbeszakadt Széchenyi István rendszeres tanulása, innen kezdve vezetés, támogatás nélkül tanul, a maga ízlése, kedve szerint válogatja össze az olvasni való könyveket, a maga szemével látja az életet itthon és az idegen országokban. Bizony sokat kellett olvasnia, tanulnia, sokat utaznia, hogy az ifjú kor mulasztásait helyreépítse. „Neveltetésem, ha így nevezhetem - írja ő maga -, megszűnt az 1809. háború folytán. Tizenhét éves voltam (illetőleg 18) s *oly tudatlan*, minő egy tizenhét éves fiú csak lehet. A magyar felkelés szerveztetvén, *főhadnaggyá* lettem, s még *helyesen írni se tudtam*. Utóbb mint huszár- és dzsídásfőhadnagy helyőrségemen, több éven át kövér és köpcös, de épp *oly tudatlan* maradtam, mint annak előtte. A francia háború után Párizsból, Olaszországon át, négy rendjellel kitüntetve tértem hazámba. Eddig életem teljes tudatlanságban folyt le, de azután gondolkozni kezdék.”

Az igazi nagyság egyik ismertető vonása a magával való elégedetlenség. E tekintetben Széchenyi talán túltesz minden nagy emberen. Ő gyakran túlságba is megy a magával való elégedetlenségben, saját magának a lekicsinylésében, s bizonyára nem volt ő *oly tudatlan* már akkor sem, mikor a nemesi felkelés miatt félbeszakadt a tanulása, mint amilyen tudatlannak írja magát később. Mindenesetre szép jellemvonása az ifjúnak, hogy az elbizakodottságnak nyoma sincs benne, hogy beismeri a tudatlanságát, mert ez a beismerés, a magával való elégedetlenség természetesen ösztönzi munkára, tanulásra, fogyatékos ismereteinek bővítésére.

Hogy a Széchenyi Ferenc, a főkancellár fia egyenesen főhadnagyi ranggal indult a háborúba, ezen az akkori viszonyok ismerője nem botránkozik meg. A legelőkelőbb mágnáscsaládok egyikének fia csak nem kezdhetette a katonai pályát közlegénységen. Az akkori társadalom ezen botránkozott volna meg. De mi történt? Széchenyi István, ki főhadnagyságon kezdette, sohasem tudta feljebb vinni a kapitányságnál, jóllehet egyike lett a legtanultabb tisztnek s háborúban nemegyszer tűnt ki személyes bátorságával. A katonai pályára azzal a komoly elhatározással lépett, hogy egész erejével szolgálja ezen a pályán hazáját és királyát. Erre vall első levele is, melyet még a hadba vonulás előtt, Cenken írt a szüleihez. Fogadalmat tesz e levélben, hogy becsülettel teljesíti e pályán kötelességét, hogy mindene, vére és élete a királyé

és a hazáé. S ha évek múltán, bebarangolva a világot, visszakerül jó szüleikhez, velük együtt, levette az élet nehéz porhüvelyét, örök üdvösségben boldogan fogják Istent magasztalni.

Úgy e levele, mint a többi, melyeket sűrűn ír szüleikhez, mély vallásos lélekről tesznek tanúbizonyságot. És tanúságot tesznek arról, hogy a pályát, melyre lépett, komolyan vette: itt akar dicsőséget szerezni a Széchenyi s ezzel a magyar névnek. A magyar nemzetnek nagy szerencséje, hogy Széchenyit súlyos csalódás érte a katonai pályán: így lett ő egészen, az ő lángelméjével, az ő nagy alkotó, az ő nagy újító munkakedvével és fáradhatatlan munkaerejével a nemzeté. Ezé a szegény, elmaradott, haldoklásnak indult nemzeté.

Hosszadalmas volna végigkísérni Széchenyit a katonai pályán. Elég tudnunk, hogy az újra kitört francia háborút végigküzdötte, személyes bátorságával, jelentős szolgálataival több érdemrendet szerzett; hogy a híres lipcsei csatában (1813) kapitányi rangot kapott - s ezzel is maradott. Minket sokkal inkább érdekel Széchenyinek egy-egy levele, mit innét-onnét ír szüleikhez a messze idegenből. Hány országot bejár a háború során, hány szép városban fordul meg, mennyi szép, mennyi új dolog ragadja meg lelkét s tölti el gyönyörűséggel (és irigységgel, elmaradott hazájára gondolván), de lám mégis mit ír Párizsból, a világszép városból: „Ámbár ez a Párizs a legszebb és legkellemesebb tartózkodási hely, minőt csak a legmerészebb képzelet alkothat magának, van mégis az emberi szív mélyében valami, mely ellenállhatatlanul vonzza őt hazájához, szülővárosához; még az orosz is szinte sóvárog az ő havas vidékeire, s ennek sivatagjait nem cserélné fel a Szajna-part enyhe, bájos éghajlatával. Hát még mi, kiknek oly szép hazájok van! Megvallom, úgy örülök, mint egy gyermek, hogy ezt az őszit ismét egyszer Cenken fogom vígan, boldogan tölthetni.”

Hat éve múlt már, hogy kifejlett a szülei karokból, e hat év alatt három országot: Német-, Francia- és Olaszországot nyílt alkalma megismerni, már annyira, amennyire a hadi élet engedte. Akkor aztán teljesült szíve vágya: újra láthatta az édes anyaföldet, újra ölelhetette szüleit, testvéreit. Az 1814-ik év nyarán volt ez. Idősebb testvérei ekkor már kiröpültek a cenki fészekből, Lajos az apáti, Pál a horpácsi uradalmat kapta, Istvánnak a cenki uradalom jutott. A háborúnak vége volt, tőle függött, hogy megkezdje a nyugodalmas életet, megrakja a maga fészket a cenki kastélyban, melyet édesanyja szerető gonddal rendezett be a legkisebb fiú részére. A katonai étellel már jóllakott, de még mindig nem vált ki a hadsereg kötelékéből. Ám arra sem gondol még, hogy fészket rakjon a cenki házban. Ifjú szíve sebet kapott, titkos sebet, nincs maradása sokáig otthon: útra készül. Alig néhány hónapot tölt a meleg családi fészekben, újra látni akarja Olaszországot. Az 1814-ik év őszén búcsút vesz övéitől, s alig állapodva meg itt-ott, egyenest Nápolynak tart. Megkezdte a naplóírást, azzal az elhatározással, hogy napról napra leírja élményeit, válogatás nélkül. *Németül* ír, bár tudjuk, hogy magyar nevelést kapott; hogy otthon a szülei háznál, Bécsben, Pesten, Cenken magyar volt a társalgás nyelve, de íme a katonaeletnek, az idegen országokban való hosszas tartózkodásnak az lett az eredménye, hogy németül tökéletesebben tud írni, mint magyarul. Németül ír, mert könnyebb az neki, mint a magyar írás, de a lelke magyar. Szébbnél szébb tájakat lát az idegen földön, de íme, mit ír Naplójában! „Hogy nekem okvetlen a legősibb hun fajból kell származnom, az már abból is kitetszik, mert a svájci Alpések legszebb vidékein, vagy Olaszhon legbujább völgyeiben sohasem tudtam úgy felbuzdulni, átmelegülni, mint hazám kopár pusztáin!” Máskor meg ezt írja: „Úgy el tudok lágyulni, ha bármi honit látok, hogy egy hegedű, egy cimbalom, de még egy duda is szinte könnyekre fakaszt.”

Így szólal meg német szavakon keresztül Széchenyi magyar lelke! Bármerre jár, bármit lát, mindig s mindenütt hazájára gondol, mely minden elmaradottsága mellett is a legdrágább, a legszebb öneki. Erre az elmaradott országra gondolva nézi, tanulmányozza idegen országok intézményeit. Nemcsak az ország elmaradott, magamagával is elégedetlen, s utazásai közben

olvas, tanul szakadatlan. Olaszországban megtanul olaszul s megismerkedik az olasz irodalom, az olasz művészet remekeivel. A következő évben Franciaországban, majd Angliában gyarapítja ismereteit, s mindent azzal a gondolattal néz meg, azzal a gondolattal tanulmányoz, hogy majdan „hazájának szolgálhasson”. Különösen angolországi útja volt termékenyítő. S mikor lelke megtelt kincsekkel, azt kérdi magától: „Vajon jobb és okosabb lettem-e? Mit hajhászok állást és rangot? *Hisz van nekem egy hazám, egy szerencsétlen hazám!*” Azt hiszi azonban, hogy azon a szerencsétlen hazán *most még nem* lehet segíteni... Egyelőre arra gondol, hogy leteszi a kardot s az eke mellé áll...

Hiszen a kardot le is teszi, bár még sok idő van addig: teljes tíz esztendő. És odaáll majd az eke mellé is, de ez az eke nem afféle közönséges eke lesz, hanem az ország ekéje. Vajon gondolt-e már arra, hogy ő lesz az a nagy szántóvető?

Londonból csak rövid időre tért vissza Cenkre, onnét szabadsága leteltével újra be kellett vonulnia ezredéhez, mely akkor (1817) Milánóban állomásozott, de a következő évben újabb nagy utazásra készül. Még egyszer bejárja Olaszországot, közvetlen utána Görögországot. És mennek mindenünnét a levelek az édes jó szülékhez. Minden levél egy hálás gyermeki szív megható áradozása. Ez a *gyermek* akkor már 28 éves volt. Íme bejárt országokat, látott ezer meg ezer dolgot, miknek híre-nyoma sem volt az ő szegény hazájában. Itt az ideje, hogy hazamenjen s értékesítse tapasztalatait. De valóképpen ismeri-e ő az ő hazáját? E haza népét? Hiszen tíz év óta valóképpen idegen országok vándora, a maga országát még jóformán nem is látta. Tudja, hogy Magyarország elmaradott, hallott erről eleget, látott is valamit, de valójában nem ismeri a saját hazáját, mert eddig mind más országokban utazott. Azzal a fogadással ér haza Görögországból, hogy bejárja Magyarországot is. És Istenhez fordul, az ő segedelmét kéri: „Engedd, óh Istenem, hogy miután már férfikort értem, hű szolgálja váljék belőlem, bárminő szerény állásban is, királyomnak és hazámnak!”

Erős vágy szállja meg újra látni az ő szerencsétlen hazáját. Negropontban Ibrahim pasától kiváltott három görög rabszolgát pénzzel és jó szóval, s ebből eszébe jutnak az ő szegény honfitársai, „akik ellentállás nélkül hagyták magukat szabadságuktól, boldogságuktól megfosztatni: mert nem láttak közelükben leigázott népet s nem ismerik a szabadság isteni voltát”. S tovább elmélkedvén a szabadságról, azt írja: „Az ifjúságot úgy kellene nevelni, hogy gyermekkorától fogva megszokja egyéni hajlamát, szenvedélyeit a haza javának, dicsőségének alárendelni. De hogyan lehetne az egy államban, amelyben annak, aki némi bírálati és szatírái hajlamot hozott magával a világra, szinte lehetetlen a kormánynak bármely tettét és tervét neveltségesnek nem találni.

Ilyen országban, biz’ Isten, jobb az ifjakat semmire se nevelni és külföldre sem engedni utazni; mert mihelyt a középszerűség színvonalán csak kissé felülemelkednek, azonnal be fogják látni, hogy ostobaság és renyhesség foglalja el itt a legfőbb polcokat.”

Ezt a keserű nyilatkozatot eléggé magyarázza Magyarország akkori helyzetének sivár, vigasztalan volta, s ez eléggé magyarázza Széchenyinek saját pályáján való megakadását is. Íme hiábavaló volt a születés, rang, hiába tehetsége, buzgósága, csúfosan megakadott a katonai pályán - kapitányságnál nem tudta feljebb vinni.

Bármennyire szigorú saját magával szemben, érzi, éreznie kell, hogy kiválik a közönséges, a mindennapi emberek tömegéből. Hogy neki küldetése van ebben a szegény, elhagyatott országban. Merre indul, mit fog cselekedni, még ezzel nincs tisztában. Midőn görögországi útjából 1819 nyarán hazatér a cenki kastélyba, munkatervet készít magának a következő tételre, melyet Diószegen fog tölteni az ezredével. Nyolc pontba foglalja munkatervét:

1. Görögországi úti jegyzeteinek rendezése.
2. Annak a kérdésnek, mennyire egyeztethető össze a lélek tökéletesítésével a gyakorlati életrevalóság? - kidolgozása s *befejezése*.
3. Egy értekezés a lótenyésztésről.
4. Értekezés a portyázó hadjáratról és az előőrsi szolgálatról.
5. Általános reform Ausztriában.
6. *Nemzeti nevelés terve*.
7. Egy megkezdett regény befejezése.
8. Byron Childe Harold-jának lefordítása.

Egy évvel később így gúnyolódik magával: „Lássuk, mi minden akarna lenni ez a gróf Széchenyi István?

Szeretne híres katona lenni, kinek melle mindenféle rendjellel van ékesítve, neve pedig minden újságban kihíresztelve.

Szeretne örökké utazni s magának végre *új hazát keresni*.

Megházasodni s minden gondtól menten csak a magán- és a társadalmi életnek szentelni magát.

Vagy nőtlen maradni, minden társaságtól ordas farkas módjára visszahúzódni, lovat nevelni.

Diplomáciánál karriert csinálni.

Élére állni egy pártnak, a jog és alkotmányosság ügyének élni.

Szépíróvá lenni, verseket, tragédiákat írni.

El lehet képzelni - így gúnyolódik magával -, ez az ifjú ember, ki az én koromban még nem tudott életének irányt adni, mily sokra fogja vinni majd mindezekben. Pedig úgy érzem, hogy *még sok minden lakik bennem s egykor mégis kifogok válni a nagy tömegeből.*”

Huszonkilenc éves és íme még forrong, hánykolódik a lelke, gúnyolódik magával, hogy mi minden szeretne lenni; de azt már sejti a lángelmék ritkán csalódó sejtelmével, hogy ki fog válni a nagy tömegeből.

Sejtése nem csalta meg. Nemcsak hogy kivált a tömegeből, de reformátora, újjáteremtője lett nemzetének.

2.

Görögországi útjából hazatérve, a cenki fészekből sűrűn látogatott el a közeli helységekbe. Meglátogatta felsőbüki Nagy Pált is, a híres ellenzéki szónokot, a magyar nyelv lelkes bajnokát, ki ez időben bús magányosságban töltötte napjait kertjének fái közt, szomorkodván a „föltett s hön szeretett haza” romlásán... Aztán beszólítják ezredéhez, s útba ejti Debrecent: ott ismerkedik meg Wesselényi Miklóssal, aki ekkor még 23 éves volt, de már híre átcsapott a Királyhágón: Erdélyben heves harcot vívott a törvénytelen kormány ellen. Széchenyi katonatiszt létére még nem foglalkozott ekkor a politikával, nem is foglalkozhatott, de naplója tanúsága szerint élénk figyelemmel kísérte a vármegyéknek a kormány törvénytelen rendeletei ellen folytatott harcát. „Amint most mennek a magyar ügyek - írja -, nekem, ha a katonaságról leköszönök, a polgári pályán nem lesz más jövőm, mint a börtön, holott nincs szív, melyet

őszintébb és forróbb hazaszeretetet éltetne, mint az enyém. De mikor a közéletben különválasztják a királyt a hazától, s ki az egyiknek szolgál, a másiknak megrovását vonja magára...”

E befejezetlen mondat után felkiált: „Megyek Kolumbiába meghalni!”

Mélyen lehangolja minden, amit útjában tapasztal. Midőn Debrecenbe érkezik, ezt írja naplójába: „Szegény elsüllyedt ország, mily kevés műveltség, mily kevés természetes tehetség és erő! Pedig egy kell a kettő közül: vagy velő vagy váll!”

Forrongó, tépelődő lelkének valóságos oázis volt a Wesselényivel való megismerkedés. Még eddig nem ismert ifjút, ki tartósabb barátságot ébresztett volna szívében. S íme egyszerre megismerkedik egy ifjúval, ki hat évvel fiatalabb mint ő, testben, lélekben erős, s kinek szívében a haza szent szerelme lángolva ég.

Huszonhárom év múlva, 1843-ban, mikor a jó barátok politikai ellenfelekként állottak egymással szemben. Így írta le Széchenyi Wesselényivel való ismeretségét s barátságát:

„Wesselényivel ez előtt huszonhárom évvel találkoztam legelőször Debrecenben. Lángoló hazaszeretete, magasztos felfogása és bizonyos varázs, melyet annyiakra gyakorolt, majd elbájoló lelkemet. S midőn szívemben napról napra megerősödött azon hit, hogy az ember csak annyit ér, amennyi hasznot hajt embertársainak, hazájának s ezáltal az egész emberiségnek, Wesselényi is érzett vonzalmat felém, s tán azon okból is, mert számosabb utaim, hosszabb tapasztalásaim után én sem ítélek a dolgokról éppen mindennapi alacsony szempontilag; és így lőn, hogy csakhamar a legőszintébb barátság és leggyengédebb méltánylat láncolata szöve egybe létünket, mi részemről azóta legkisebbé nem is változott, nem is gyengült soha. *Mindketten pirultunk* hazánk hátramaradt, oly annyira elaljasodott léte felett, s mindketten érzünk magunkban kimondhatatlan vágyat, habár csak egy mákszemnyire is járulhatni honunk, véreink ápolásához.”

Debrecenben kezdődik a két nemes lélek barátsága, mely a következő évben, midőn Széchenyi három napot tölt Wesselényinél Zsibón, még erősebbé szövődik. Azt írja naplójába 1821. augusztus 1-én: „Wesselényi Miklós közelebbi ismeretségével vajmi sokat nyertem. Érzem, hogy vele szoros és feloldhatatlan barátságban fogok élni.”

Minden földi érzésen felülemelkedő, tiszta, nemes frigy volt, mely a két ifjú között szövődött. „Eltökélők magunkban, és minden kötés vagy titok nélkül - mert minek oda kötés, ahol minden csepp vér kezes, vagy titok, hol inkább kérkedésre, mint pirulásra volna ok, hogy mi ketten, ha senki más, szigorúan el fogunk járni, bár sikerüljön, bár nem, hazafiúi köteleseinkben, amennyire ezt körülményeink és nem egészen egyenlő állásunk - minthogy ő minden szolgálaton kívüli, én pedig katona valék - csak engedni fognák. És ekként erősödött napról-napra, valóban sem kiseded hiúságtól, sem önző hajlamtól el nem rútított szövetségünk... Célunk, túlszerénység nélkül mondhatom, *nemes és hozzánk illő volt.*”

Tehát eltökélték, hogy minden kötés és titok nélkül, szigorúan el fognak járni hazafiúi köteleseinkben. Az ő barátságuk több volt, sokkal több az egyéni rokonszenvből fejlődött barátságnál: két magyar lélek szent frigye volt ez. „Magam sem tudtam - írja Széchenyi egy levelében -, hamis vagy valódi étvágy (ha ez nem volna egy emberevő hasonlata) vonzott-e feléd? Vajon nem az emberek hiánya tett-e becsesebbé? Vajon magyarságodnak lángoló tüze csábított-e el, hogy el nem foglalt szívemet neked ajándékozzam? Gyanakodtam magam ellen. Barátom vagy és az maradsz rokonszenvből éppúgy, mint meggyőződésből.”

Ugyanezen az áradó hangon ír Wesselényi édesanyjának is: „Nem képzelheti, mily nyereség rám nézve ez az ismeretség, s mily új érdeket ad életemnek ez a szerzemény, mert valóban

kevés embert ismerek, akinek elvei tisztábbak volnának, mint fia gondolkozásmódja. Oly vén, kimerült országban, mint a mienk, képzelheti, mily meglepő és kellemes lehetett rám nézve oly férfiúval találkozni, mint az ön fia. Barátságunk állandó lesz, mert a kölcsönös tökéletesítés óhajására van alapítva.”

Széchenyi és Wesselényi kiegészítették egymást. Széchenyi sokat utazott már idegen országokban, mikor megismerkedett Wesselényivel, Wesselényi pedig még nem járt túl az ország határán, de annál jobban ismerte hazája földjét. Mind a ketten látták s fájlalták hazájuk elmaradottságát, s midőn elhatározzák, hogy együtt indulnak hosszabb külföldi útra, egy közös cél lelkesíti mind a kettőt: tanulmányozni az előrehaladott nyugat intézményeit, s azokból megvalósítani itthon a megvalósíthatót. Széchenyi maga elismeri, hogy Wesselényi lángoló hazaszeretete elbájolta őt, viszont Wesselényi megvallja, hogy sok mindenben mestere volt neki Széchenyi. A negyvenes években Wesselényi Kemény Zsigmond előtt így jellemezte Széchenyit:

„Széchenyi fiatal korát a szalonokban, a hadmezőn és utazásokban tölté. Rendkívül kellemes társalgási modora, de kevés ismerete volt... Később, az európai béke meg lévén kötve, Széchenyi ritkán mulatott ezredénél s idejét többnyire vándorlásban tölté. Hogy világtapasztalásokat szerzett, az természetes volt. Azonban a gazdasági s államgazdasági rapszodisztikus ismereteken kívül csak a szépirodalomban volt jártas. Az igaz, hogy esztétikai ítélete finom és kiművelt volt. Sohasem találtam emberre, ki, ha e mezőre ment át a beszélgetés, több élvezetet és felvilágosítást tudott volna nekem nyújtani.

Az idő tájt a politikáról még keveset gondolkodott. Hite nem volt a magyar nemzet jövőjében, s a hazai nyelvet, midőn vele megismerkedtem, csak tördelte. Egyedül én tudom, mennyi fáradságomba került őt rábírnai, hogy az ország sorsa felőli sötét nézeteiről lemondjon. Midőn munkásságra, együttműködésre ösztönzém, sóhajta mondá, jobb föl nem ébreszteni az alvó magyart, hogy ne érezze a vonaglás fájdalmait, ne hordja az elkorcsosodás büntudatát s csendesen múljék ki, a végperceig nem gyanítva, hogy az ő osztályrésze a szemfödél és koporsó.

Nehéz elhatározni: apátia vagy könnyelműség volt-e e sivár nézet alapja? Menteni akarta-e magát eddigi gondtalan életéért e sötét eszme által, vagy azért volt oly gondatlan, mert amit mondott, komolyan hitte? Sejdíteni alig lehet. De az kétségtelen, hogy még indulásunkkor nem vetkezte le különtségét s *ritkán szeretett a magyar ügyekről beszélni*. Én neki sok kellemes óráért vagyok adós. Ő tanított meg a többek közt angolul s mondhatom, praktikusabb nyelvmestert kívánni sem lehet. Byron Manfrédjét, midőn majd semmi nyelvtani előismeretem nem volt, kezembe adta, s míg e gyönyörű művön átmentünk, eszméinek annyi kincsét közlé velem, annyi elragadtatással szólt e nagy költő ragyogó sajtáságairól, annyi titkos szépségeit leplezte föl a brit lángésznek, hogy az esztétikai gyönyörökért, melyekkel megajándékozott, szívesen elengedtem a három unalmas napot, melyet a »nagy pusztaságon«, a kartauziak kolostorában tölték, mikor ő szüntelen böjtölt, imádkozott, kétségbeesett és apja vakbuzgóságával csókolta a feszületet. Az én protestáns szkepticizmusom föllázadt e csodás jeleneten; de legyen neki Manfrédért megbocsátva. Egyébiránt valamint én a gazdaság, az ipar s főként a lótarás és növelés körül szereztem tőle ismereteket; valamint a szépirodalomban mesterem volt: úgy talán *büszkeség nélkül mondhatom el, hogy a hazaszeretet lángját én tápláltam keblében*, s hogy az ország állapotáról több felvilágosítást nyújtottam neki, mint amennyit tőle nyertem.”

Wesselényi, természetesen, nem ismerte Széchenyi naplóját s nyilvánvaló, hogy Széchenyi töprenkedő természete némiképp megtévesztette ítéletében. A hazaszeretet lángját kétség-telenül táplálta Széchenyi keblében, de ez a láng már lobogott, mikor a két ifjú megismer-

kedett. Avagy nem a hazaszeretet lángja lobogott-e Széchenyi keblében, mikor már 1815-ben, tehát öt évvel ismeretségük előtt, így sóhajt fel naplójában: „Nekem van hazám, szegény szerencsétlen hazám, melyen nem lehet segíteni, legalább *most még nem!*” Nem a hazaszeretet szent tüze hevítette-e lelkét, midőn ugyanabban az évben Angliában huszárcapitány létere gépészekről és munkásoktól gyakorlati leckéket vesz, mindennap három óra hosszant? Nem hazájára gondol-e, midőn ezt írja naplójába a 24 éves ifjú: „Nézetem szerint csak három dolog van, amit Angliában tanulni kell, a többi semmi: az alkotmányt, a gépeket, a lótenyésztést.”

Két évvel később, 1817-ben ezt írja: „Magyarországon *még nincs nemzet* s még sok csapásnak kell jönni, hogy közszellemet alkosson ebben az országban, mely a bátor férfiúnak kijelöli az utat s legalább a közvélemény helyesléssel kecsegteti, hogy kárpótolja az őt érő balsorsért. Ma oly kevés lelki emelkedettség s helyes észjárás van közöttünk, hogy nem lehet más sorsot remélni a politikai pályán, mint vagy elítélést kegyelem nélkül, ha szerencsétlenek vagyunk, vagy ha hatalmas az ember, engedelmességet becsülés nélkül.”

Így elmélkedik Széchenyi úgy három-négy évvel a Wesselényivel való ismeretség előtt, s elmélkedése amellet bizonyít, hogy a könnyelműnek, gondtalannak látszó Széchenyi jól látta s helyesen ítélte meg az akkori állapotokat.

Ismét két évvel később, 1819-ben már *Magyarország újjászületése* foglalkoztatja elméjét, írván: „Egy virágzó és gyümölcsöt termő országban az élet és a polgári tevékenység csupa gyönyör és boldogság, mert minden munka, minden áldozat kész jutalomra talál. *Nekem ily haza nem jutott osztályrészül, kicsi és szűk az*, s kívülről alig látja meg valaki. Honfitársaim nem is sejtik, mily gyengék, tudatlanok, sőt rosszak is. Ezeket a *dicsőség* útjára vezérelni lehetetlen; ám örvendjenek a maguk szűk körében legalább kissé nagyobb *anyagi jólétnek*, mint aminőben eddig részesülhettek. De a *jövendő nemzedék* azután hadd menjen egy lépéssel előbbre a világosság felé - *erre én akarok vállalkozni*. Tudom jól, hogy gyűlölni fognak a hálátlanok, amíg élek s szétszórt hamvaim hamar feledve lesznek; de én boldognak fogom érezni magamat, ha utolsó órámban azt mondhatom: íme él egy fiatal ember, aki általam szerencsésebb lett, semmint nélkülem lett volna.”

Tehát már 1819-ben *ő* akar vállalkozni arra, hogy legalább az ifjú nemzedék egy lépéssel előbbre menjen. Már forrnak a nemzet javát, újjászületését célzó eszmék agyában. Említettem már, hogy mikor 1820-ban ezredéhez rendelik be, nyolc pontból álló munkatervet készít magának a téli időre, s ebben egy pont a *nemzeti nevelés*, egy másik pont általános reform Ausztriában, amely alatt bizonyára Magyarország javára gondol. És foglalkozik már ekkor a Budát és Pestet összekötő Lánchíd eszméjével is, ezt írván 1821. január 4-én a naplójába: „Ma Brudernnél azt mondtam, hogy *egy évi jövedelmemet kötöm le*, ha Buda és Pest közt híd jön létre s hogy én, ámbár aligha fogok Pesten lakni, egy krajcár kamatot vagy visszafizetést nem fogok követelni. Az a gondolat, hogy *hazámnak lényeges szolgálatot* tettem, eléggé kárpótolni fog.”

Tudjuk, hogy öt évvel később csakugyan felajánlotta évi jövedelmét, nem a Lánchídra, hanem az Akadémiára, de megvalósult a Lánchíd is később, megvalósult az *ő* szüntelen való agitációja következtében. Íme, tehát már 1820-ban kicsírázott lelkében a nagyszerű gondolat: nagyot cselekedni nagy áldozattal, melynek hatása a fogékony hazafi lelkekre nem maradhat el!

Valóban csak az *ő* tépelődő, el-elcsüggedő, a sötét valóságot még sötétebbnek látó lelke tévesztette meg Wesselényit, s midőn azt mondja, hogy a hazaszeretet lángját táplálta Széchenyi lelkében, úgy kell ezt értenünk: erősítette Széchenyi lelkében a nemzet jövőjében, újjászületésében való hitet. Az *ő* ingadozó, tépelődő természete magyarázza, hogy nemcsak a

nemzet jövőjében rendül meg újra meg újra a hite, de magamagában sem bízik, „maga sem tudja, mit akar s határozatlanul, terv nélkül engedi folyni az életét”. Azt sem tudja - írja 1820-ban, hogy mint generális, mint férj, mint gazda, vagy tulajdonképpen mint mi fogja befejezni életét. „Gyakran úgy érzem - írja ugyanakkor -, *mintha sok volna bennem elrejtve* és sok ember felett kitüntetve kellene lennem és gyakran, hogy hirtelen végem lesz. De valami közönyös, mindennapi élet nekem egész lényemmel összeegyeztethetetlennek látszik.”

Mielőtt Wesselényivel a tervezett útra kelt, a lóversenyek ügye foglalkoztatta lelkét erősebben, s evégből kihallgatáson is volt Ferenc császárnál. A lóversenyek rendezését nemcsak a lótenyésztés emelése szempontjából tartotta ő fontosnak, de még inkább társadalmi és nemzeti szempontból: azt remélte, hogy a lóversenyek haza-haza csalogatják a külföldön élő mágnásokat, s ez is egy alkalom lesz, hol a haza jobbjai találkoznak, eszmét cserélnek s lassankint újraéled a szendergő magyar társadalom. A császár kegyesen fogadta, de Széchenyi keserűen panaszolja naplójában, hogy semmi sem jutott eszébe abból, mit el kellett volna mondania. Azzal bocsátotta el a császár, hogy javaslatait adja be írásban. Közben Pesten sikerült annyira fölkeltenie az érdeklődést, hogy a lóversenyek rendezésére egyesület alakult, s maga József nádor lett annak védnöke.

A jég egy helyen már meg volt törve.

3.

Széchenyi, mielőtt útra kelt Wesselényivel, az 1822-iki újév napján tisztelkedett Metternichnél. A mindenható kancellár azt kérdezte tőle: hol szándékozik tölteni ezt az évet.

Külföldön, felelte Széchenyi.

A kancellár szokatlan melegséggel helyeselte Széchenyi tervét, s nem is titkolta el, hogy szívesebben látja Széchenyit külföldön, mint otthon. Nyilvánvalóan tartott attól a kancellár, hogy Széchenyi is belekeveredik a politikába s ő is majd ellenzékieskedik a megyei gyűléseken.

És Széchenyi el is indul március 1-én Bécsből a nevezetes külföldi útra. Három nap múlva Münchenben van, ott a színházban észreveszi Károly herceg, Ferenc császár veje, áthívhatja a páholyába, *kedves Steferlijének* szólítgatja, ebédre hívja, s csak jöjjön hozzá bármikor, mindig szívesen látja. No lám, a császár őrnagynak sem akarja kinevezni, a veje meg hogy kitünteti!

Nem sokáig maradnak Münchenben, már március közepén Franciaországban az epernayi híres pezsgőtelepet tanulmányozzák, aztán Párizsban teremnek, innét rándultak abba a trappista zárdába, melyről Wesselényi is megemlékezik s hol három napot töltött szigorú böjtben és imádkozásban. A zárda felé gyalog teszik meg az utat, hátukon cipelve úti táskájukat. Felváltva gyalog, kocsin, hajón utazik a két jó barát, mindent megnéznak, vizsgálnak alaposan, gyűjtik, gyűjtögetik hazájuk számára a kincseket - önként, honszerelmük sugallatára, önzetlenül!

De útjuk főcélja: Anglia. Itt van tanulmányozni való bőven. Tanulmányozzák a lótenyésztést, tanulmányozzák az országgyűlést, a társadalmi, a gazdasági életet. Csak úgy gyűl a kincs. Ha mindazt megvalósítani lehetne otthon, ami szépet, hasznosat látnak itt!

Teljes egy évet vannak távol a hazától, az 1823-ik év tavaszán érnek haza, eszmékkel, tervekkel megrakodva. A cenki kastély újra megelevenedik: hazajött a gazdája s itthon is marad - egy évig. A sok külföldi utazás, költekezés tenger pénzt emésztett fel, s itt volt az ideje, hogy rendezze gazdaságát. Ezzel és tanulmányainak rendbeszedésével, egyben-másban fogyatékos ismereteinek pótlásával telik el az esztendő. Közben nagy csapás éri gyermeki

szívét: a jó édesanya, ki oly szerető gonddal rendezte számára a cenki kastélyt, követte a sírba halhatatlan emlékű urát, a nagy Széchényi Ferencet. Testvérei biztatják, hogy ő is alapítson családot. Valóban itt lett volna az ideje. Hiszen már talán behegedtek a sebek is, mit ifjúkori szerelme ütött szívében. De ím új szerelem támad szívében, új és reménytelennek látszó. Férjes asszony volt már a csudaszép Seilern Crescencia, az öreg gróf Zichy Károly felesége, midőn legelőször látta s megszerette. E pillanattól kezdve a házasság gondolatát eltemette. A legeszményibb barátság szövődött e nő és Széchényi között, s ez az érzés valósággal szárnyakat adott Széchényi lelkének. Ez a rendkívüli nő lett az ő jó szelleme, nagy, nemes elhatározásokra, cselekedetekre serkentője, s mert más nővel frigyét kötni képtelen lett volna: most már tisztán, világosan állott előtte életének célja. E cél: Magyarország újjáteremtése. Még egy utat tett Franciaországban, onnét hazahozza magával a Duna és Tisza szabályozásának eszméjét, aztán egyszerre csak Pozsonyban terem s megjelenik a nevezetes 1825-iki országgyűlésen.

Új korszak kezdődik Széchényi életében. Új korszak kezdődik általa Magyarország életében is.

4.

Midőn tizenhárom évi, rendeletekkel és erőszakoskodásokkal való kormányzás után a tekintetes Karok és Rendek ismét találkoznak a pozsonyi országgyűlésen, az elméket teljesen lefoglalják az alkotmányos sérelmek, s legfőbb gondjuk a nemesi kiváltságoknak az eddiginél is erősebb körülsáncolása. A királyhoz intézett feliratban összegezik a sérelmeket, nevezetesen: a tizenhárom évi országgyűlés nélkül való kormányzást, a törvénytelen rendeleteket, törvénytelen adózást, újoncozást, a királyi biztosok erőszakoskodását, a megyék egymással való levelezésének megtiltását. Hogy mindez többé ne ismétlődhessék, kívánják, hogy ezentúl a király az országgyűlést minden három évben hívja össze. A köztisztviselők, az egyházi személyek is, az ország alkotmányára és törvényeire esküdjének meg, s a megyék közt a levelezést a kormány többé ne akadályozza meg. Mindaddig, míg biztosítékot nem kapnak a sérelmek orvoslásáról, az ősi alkotmány visszaállításáról, hallani sem akarnak a király által az országgyűlés elé terjesztett reformmunkálatok tárgyalásáról.

De míg a rendek közt, még a szabadszellemeű gondolkozók is, most minden erejüket az ősi alkotmány körülbástyázására fordítják, egyszerre csak megjelenik köztük egy huszártiszt, ki éppenséggel nem kicsinyli az alkotmányos sérelmeket s igaz lélekkel munkál a magyar alkotmány megerősítésén, de látnoki szeme a jövőbe tekint s erős hittel hirdeti, hogy csak *a művelt és gazdag Magyarország őrizheti meg függetlenségét*, s nem a sérelmek örökös hánytorgatása s még kevésbé a nemesi kiváltságok sáncai mögé való húzódás.

A huszártiszt, Széchényi István, ha nem is alapos ismerője a Corpus jurisnak, nem jött készületlenül az országgyűlésre. A törvényekben nem volt járatos, de helyesen ítélte meg az ország állapotát, helyesebben, mint bárki más. Ő is szükségesnek tartotta a magyar alkotmánynak az abszolútizmus ellen való védelmét, de nem állította, mint a többi politikusok, az ősi alkotmányt tökéletesnek, változatlanul fenntartandónak. Jól látta alkotmányunk hiányosságait, a közszabadság megvédésére elégtelenségét. Már 1822-ben ezt írta naplójában: „Melyek a nevetséges dolgok Magyarországon? Egyik az, hogy a nemesek a parasztok képviselői. A farkas, mely a bárányt veszi pártfogása alá.” A következő évben így elmélkedik: „A szabadságot csak vérrel lehet megvásárolni. Mikor egy Cassius, Brutus, Cato öngyilkossá válik anélkül, hogy a római köztársaságot újra fel tudná támasztani, az megható; de bohózat lenne, ha egy magyar az ő *egyoldalú* szabadsága elvesztéséért, melyben ő a parasztot dögönyözi, ez pedig óbégathat, a Dunába vetné magát. Elvem: becsület, hűség,

engedelmesség a császár iránt. Forró ragaszkodás az alkotmányhoz. Szigorú megtartása a törvénynek. De mi legyen, ha a király maga sérti meg a törvényt? Nincs más jog, mint az erősebb joga. A hipokrizis tetőfokra hágott.”

De menjünk csak tovább, naplója nyomán lépésről lépésre kísérelhetjük az örökösen töprenkedő s mindig csak a haza sorsán töprenkedő Széchenyit. „Egy olyan monarchiában - ezt írja 1823-ban -, amelyben a magyart, ha a királytól szentesített s esküvel megpecsételt törvényt szentnek tartja s szeplőtlenségére s szigorú végrehajtására felügyel, mindjárt lázítónak, békeháborítónak, szóval rebellisnek nézik s aszerint bánnak el vele; egy olyan országban, ahol a hízelgő, a törvény- és esküszegő, szóval a hazaáruló szinte *jogosnak látszó* igénnyel bír hivatalra, jutalomra, kitüntetésre, míg a másik rész, mely a törvényt tiszteli s ahhoz tartja magát, üldöztetést szenved *azoktól*, kiknek a gyötrésre mindmáig bátorságuk és lehetőségük van. Minő jövő vár azokra, kiknek csak az utókor fog tán valamikor igazságot szolgáltatni? Én például személyemre nézve kitűnő kegynek vehetem, ha öfelsége fel nem akasztat és egyedül Istennek köszönöm életemet. Igaz, hogy az isteni és emberi törvényekhez alkalmazom életemet; de mit használ az, ha minden leheletem csak kegyelemből van. Követelni bármit nyomatékosan, a szó szoros értelmében követelni, azt nem tehetem. E tekintetben úgy állunk a király irányában, mint a mindenható Isten irányában. Ezt a viszonyt találja jónak a szent szövetség, s mindig ily szellemben jár el. De él az igazságos Isten s megóvjá a magyar alkotmányt, mint megóvta minden időben, az olaszok akár le legyenek már igazva, akár fegyvert ragadjanak szabadságuk megvédésére.”

Megvilágítván a megalázó viszonyt, melyben a magyar nemzet királyával szemben áll, tovább folytatja elmélgését, nem kíméli a véréből való vért sem, rámutat az áldatlan állapotok igazi kútfejére is. Két párt van - mondja -, a támadó és védekező. Mit akar az egyik, mit a másik? „A *támadó* azt akarja, hogy a magyar nemes adózzék, fizessen s viseljen minden közterhet úgy, mint a paraszt. Ezt egyenesen kimondani eddig sem nem merte, sem a viszonyok nem engedték. Most az időpont kedvezőbbnek látszik, azért kezdi meg. A *védekező* nem akar fizetni, nem akar adni, nem akar viselni semmit. De szégyelli, hogy nagy birtokai s az állam javaiban való részesülése mellett is semmit se adjon, mert hisz a nemesi felkelés, kiviteli vám stb. a cseh és osztrák tartományok terheléséhez képest nevetség. Állapotot vesz tehát, hogy szegénypírját eltakarja, annyira nem süllyedt még, hogy pirulni ne tudjon, gyengeségének érzetében lármát csap, gorombáskodik, hogy érdekét a hazafisággal, az alkotmány és szabadság szeretetével takargassa. De vajon szabad ország-e Magyarország? Az igazságos Istenre, nem az. A nemes ember szabad, a paraszt csak rabszolga! Lehet-e eszerint vonzó, saját jogainak ily *nemtelen* védelmében, ily *egyoldalú* szabadság védelmében kockára tenni életét?”

Közvetlen az országgyűlés megnyitásakor ezt írja: „A császár most nyomtatásban ad ki egy trónbeszédet, amely - Isten áldja meg az íróját akárki volt legyen! - annyi fegyvert ad kezünkbe, hogy azzal, ha ügyesen tudjuk használni, a mi alkotmányunkat soká, igen soká megvédhetjük. Egyébiránt mindegy! Ennek az antiliberális alkotmánynak a védelmére kelni nem olyan dicső dolog. Azt látjuk, hogy 400 ezer lélek a maga előjogait és privilégiumait tíz millió ellenében, akiről az országgyűlésen említés sem történik, akarja érvényre emelni. Ha az ember erre a pontra viszi a beszédet, olyan nézetekkel, olyan egyoldalúsággal találkozik, hogy a tunguzok és baskírok országában képzeli magát.”

„A magyar parasztnak mégis jobb dolga van, mint az osztráknak, mondják. Mintha ez az okoskodás, mert el akarom hinni, hogy így van, elég ok volna arra, hogy a magyar paraszt sorsa felett megnyugtatta legyünk. A ló jobb bánásmódban részesül, mint a szamár, sőt még zabot is kap, *tehát a ló boldog*. Szép következtetés! Ha egy parasztnak leég a háza, elvesz a

marhája stb., földesura mindjárt segít kárát kipótolni, ez egy másik megnyugtatója a magyar földbirtokosnak. Felelet: az amerikai méznád birtokosa is jól tartja rabszolgáit s nem sanyargatja őket; vajon irántok vagy önmaga iránti szeretetből teszi-e?”

Mindezek az itt közölt elmélkedések megelőzik az 1825-iki országgyűlést s nyilvánvalóvá teszik, hogy Széchenyi nem jött készületlenül az országgyűlésre, s ha még nincs is egészen kész programja, már magával hozta a csíráját annak a programnak, melynek végső célja a rendi Magyarország újjáteremtése.

Amint megnyílik az országgyűlés, szorgalmasan eljár a kerületi ülésekre, el az alsó- és felsőtábla üléseire, a hivatalos tudósítók- és jurátusokkal együtt jegyzi a szónokok beszédeit, pedig legtöbbször ülőhelyhez sem jut, állva, a tömegben szorongva csinál jegyzeteket. Aztán hazamegy s beírja naplójába megfigyeléseit a tanácskozásról, az egyes szónokokról. Természetesen szörnyen unatja a sok felesleges beszéd, a sok üres szóvirág. Ő, a cselekedetek embere, lelkéből gyűlöli a terjengős beszédeket, s már az országgyűlés kezdetén azt írja naplójába, hogy kevés gyakorlati embert lát a követek közt. „Szép szónok van köztük akárhány. Költők a mesék országából. Sok elmélet, kevés gyakorlat, amit a legtöbb követnél találunk.” Ő maga az országgyűlés megnyitása után egy hónappal, október 12-én szólal fel először, mégpedig a főrendek ülésén. Az alsótábla válaszolt a trónbeszédre, ez a válasz volt napirenden a felsőtáblán, ez szólaltatta meg Széchenyit. Érthető a lámpaláza, hisz most beszélt először a nyilvánosság előtt. Saját bevallása szerint úgy érezte magát, „mintha akasztófa alá vitték volna”. Hogy mi volt első felszólalásának tartalma, annak kevés nyoma maradt, de a tartalomnál sokkal fontosabb, hogy *magyarul* beszélt: ez volt az *első magyar beszéd a felsőtáblán*. A főrendek mind latinul dikcióztak, magyarul vajmi kevesen tudtak, s képzelhető, hogy nagy feltűnést keltett az első magyar beszéd. Annyi hatása már akkor volt e beszédnek, hogy két-három mágnás követte a példát s szintén magyarul beszélt. Mások feljegyzéseiből tudjuk meg, hogy „Széchenyi kapitány szép magyarsággal s hazafiúi szívvvel adta elő a státusok (ti. az alsótáblának) méltó panaszait és azt mondá, hogy *még világosabban* kellene beszélni”. Aztán többek közt ezt mondotta: „Én katona vagyok s keveset tudhatok az ilyen dologhoz, de azért jussom lévén szólani, kérem: hagyassék meg a nuncium (ti. az alsótábla üzenete) a maga valóságában. Ha én hűséges jobbagy nem volnék, nem viselném ezt a ruhát és fegyvert. Azért szólok, mert hűséges vagyok. Őfelsége, mint jóatyánk, maga parancsolta, hogy ontsuk ki keblébe érzéseinket.” Ugyane feljegyzés szerint „epochalis esemény” volt, hogy egy mágnás a felsőházban: hol eddig latinul folyt a tanácskozás, magyarul szólalt fel.

De hiába mondotta magát hűséges jobbagynak, Metternichnek, a mindenható kancellárnak nem tetszett, hogy Széchenyi politikába elegyedett, s ettől a naptól kezdve - elveszett embernek tekintette. Reá nézve, ha azt gondolta, hogy Széchenyit majd eszközül használhatja fel nemzetellenes célokra, csakugyan elveszett. Ha véletlenül betekinthez Széchenyi naplójába, meggyőződhetek vala arról, hogy a huszáruniformis alatt erős magyar szív dobog. Természetes, hogy Széchenyi, ki különben is már rég kedvetlenül viselte az uniformist, most hogy megtartotta szűzbeszédjét, kényelmetlenül érezte magát benne. Öt nappal a szűzbeszédje után ezt írta naplójába: „Most le a vörös nadrággal, s tanuljunk törvényt s gazdaságot!” Négy hónap múlva le is mondott a tiszti rangjáról azzal az eltökéléssel, hogy még akkor sem maradna katonai szolgálatban, ha a császár ezredessé nevezné ki.

Ám mielőtt lemond tiszti rangjáról, egy nagyszerű cselekedettel írja be nevét a halhatatlanság könyvébe. A mindenféle sérelmi ügyek közt a magyar nyelv ügye is napirendre került, mégpedig először a kerületi ülésen. November 2-án kezdték tárgyalni a magyar nyelv ügyét s ezzel kapcsolatban egy magyar tudós társaság felállítását. Felsőbüki Nagy Pál, az ellenzék vezérszónoka, heves beszédben kelt ki a nemzetiségüket megtagadó főurak ellen, kik

terjedelmes jószágaikon csupa német tisztet tartanak, de minden baj forrását a bécsi kormány magyarellenes politikájában s folytonos beolvasztó kísérleteiben jelölte meg. Kívüle még többen beszéltek hasonló szellemben. Mind szívvel-lélekkel kívánták egy magyar tudós társaság felállítását, de hol az erre való pénz? A következő napon, november 3-án aztán szót kért a „huszárcapitány” s megtette nevezetes ajánlatát, birtokainak egy évi jövedelmét ajánlva fel.

Széchenyi e korszakos fellépéséről több egykori feljegyzés maradt fenn.

Ponori Thewrewk József írja: „Most a figyelmező sokaságot mélyebb csendesség lebegé körül; és a lánglelkű gróf, a neki tulajdon spártai rövidséggel és magyar nemesszívűséggel egy esztendei minden jövedelmét (60 ezer ezüst forintot) az honi nyelv előmenetelére szentelé.”

Döbrentei Gábor a beszéd tartalmát így örökíté meg: „Felszólalt gróf Széchenyi István: Nekem itt szavam - mondá - nincs (minthogy nem volt követ); az országnak nagyja nem vagyok, de birtokos vagyok és ha feláll oly intézet, mely a magyar nyelvet kifejti, mely ezzel segíti honosainknak magyarokká neveltetését: jószágaim egy esztendei jövedelmét feláldozom. Érett meggondolással teszem ezt - mondotta még -, azért célra vezetettő felvigyázást kívánok, hogy a nemzetnek ajánlott summa haszontalanul el ne pazaroltassék.”

Szoboszlai Pap István ezt írja: „Ma a sok diskursust nagy ajánlások rekesztették be. Ugyanis gróf Széchenyi István, a kapitány, a magyar nyelv pallérozására s az erre a végre felállítandó társaság számára egy egész esztendei jövedelmét ajánlotta. Nem azért teszem ezt, mondá, hogy vivátokat kapjak érte; nem is azért, hogy másokat hasonló tette tüzeljek. Ezt nem mindenki teheti, úgy amint én. Én nőtlen ember és katona vagyok. Jó barátim vannak, akiknél én el tudok élni egy esztendeig úgy, hogy a magaméhoz nem nyúlok.”

Wesselényi is megemlékezik az örökké emlékezetes jelenetről, mindjárt másnap, november 4-én ezt írta egyik barátjának, Földváry Gábornak: „Ki szeretném az egész világnak kiáltani örömeimet. Tegnap nemzetünknek egy dicső napja volt, hiszem, századokra át fog hatni melegítő sugárinak élesztő ereje. Minekutána a napokba circulusainkba (ti. a kerületi ülésekben) előbb a nat. independentiáról (nemzeti függetlenségről), kereskedésről, pénzről s utóbb a nemzeti nevelésről igen felséges tanácskozások folytak, tegnap a nemzeti nyelv terjesztése s pallérozása fordult elő - ezt úgy vévén, mint a nemzetiség legfőbb s erősebb kötését - igen sokan lelkesen szólottak. N. Pál felséges tüsszel s elragadó ékesenszólással hordotta elő azon okokat, melyek nemzetiségünk lassanként való elhalását okozták, egy igen fontos oknak mutatta meg a mágnások elkorcsosodását s a nyelv és a nationalitás iránt való tompa hidegségeket. Erre *az én Széchenyim* felállott s deklaráta, hogy ámbár ezen fontos szavaknak igaz voltát elesméri, de mindenekre nem gondolja, hogy ki lehessen terjeszteni; magába is érezvén, hogy a nemzetiségért akármit is tenni kész, azért a nemzetiség és nyelv erősítése, terjesztése és pallérozása szent céljaira ezennel ajánlja s adja egy esztendei minden jószágának egész jövedelmét! *Kibeszélhetetlen lett a közelérzékenyedés s lelkes felbuzdulás*, - minden szemekben örömkönnyek látszottak, s elfogódott szavakkal történt a szíves köszönet s azon határozás, hogy neve és ajánlása a nunciumba bele menjen, csak az elérzékenyedés csillapodásával tudtak szólni többen” stb. - „Látod Barátom, még nem holt ki egészen a hazafiúi érzés, ha látnád ezen elragadtatásig való buzgó örömet, mely minden képen ragyog, ha hallottad volna mindent, még a városok követjeit is tüsszel beszélni a magyar nyelv mellett, áldanád velem a Magyarok Istenét. Lám, a jól és, hála az égnek, jó földbe vetett magok felségesen kezdenek csírázni!”

Lelkünk elszáll az ősi koronázó város falai közé, ott vagyunk a tekintetes Karok és Rendek gyülekezetében, látjuk a csudás varázslat hatalmába került hazafiakat, amint szemük könnybe

borul s megindultán nézik a huszárcapitányt, ki egyszerre valósítja meg néhány jó hazafi szép álmát. Hol vagy, Bessenyei György, hol vagy Révai Miklós, hogy tanúja nem lehetsz e fenséges, égbeemelő jelenetnek? Íme, amiért ti, a magyar nyelv tüzes lelkű apostolai hasztalan epekedtetek, nagyszerű elhatározással megvalósítja egy huszárcapitány, aki még nem is igen járatos a magyar nyelvben. Aki németül és franciául írja naplójába töprenkedéseit, de ím, magyar a lelke, magyar szó csendül meg az ajkán s új korszakot nyit meg a nemzet életében. Nem azért teszi le a haza oltárára a nagy áldozatot, hogy másokat „hasonló tette tüzeljen”, de a fenséges jelenet hatása nem nyilvánul csupán örömkönnyekben, a felemelő példát többen követik, s mindjárt azon a napon gróf Károlyi György fél évi jövedelmét, negyvenezer forintot ajánl fel s ezen kívül évenként ezer forintot, Vay Ábrahám nyolcezer forintot, gróf Andrássy György tízezeret.

Széchenyi már az országgyűlésre azzal az elhatározással ment, hogy egy évi jövedelmét felajánlja az Akadémia felállítására, s Nagy Pál hatalmas beszéde csak alkalom volt, hogy elhatározását meg is valósítsa. Kitűnik ez egy 1830-ban Nagy Pálhoz intézett leveléből, melyben többek közt ezt írja: „Több 15 esztendejénél - ha nem csalatkozom - (valójában 9 év előtt, 1821-ben), hogy itt Pesten egy álló hídra esztendei jövedelmemet ajánlottam, de akkor szavam éppen nem hallatott. Országgyűlés előtt jó idővel számos barátimmal azon tanácskoztunk, min kellene kezdeni? Pályafutás (lóverseny), rókavadászat stb. - mindez *Egyesítés* végett történt - de végre abban egyeztünk meg, hogy semmi által sem emelkedhetik honunk nagyobb méltóságra, mint a *Nemzetiség* nemesb s hathatósab kifejtése s így az *anyai nyelv csinosítása* által. Eltökélett szándékom volt tehát, még minekelőtte az országgyűlésre mennék, egy Magyar Tudós Társaságot projektumba hozni s ahhoz tetemesen áldozni. S azt, kedves Barátom, akár az országgyűlésen lettél volna, akár nem, hidd el, mindenesetre mozgásba indítottam volna.”

Nyilvánvaló e levélből, hogy az 1825-iki országgyűlésen már kialakult Széchenyi programja, már tisztában volt az ő missziójával. Már világosan állott előtte, hogy a haza „semmi által sem emelkedhetik nagyobb méltóságra”, mint a nemzeti nyelv és szellem kifejtése, megerősítése által. *Nemzetté* kell tenni a magyart, s ehhez az első lépés a nemzeti öntudat felébresztése, a nemzeti nyelv megbecsülése, érvényesítése az egész vonalon. Ezzel párhuzamosan gazdaggá kell tenni az országot, ki kell emelni anyagi és szellemi elmaradottságából.

Az „elveszett ember”-ben Metternich csakhamar meglátta a *veszedelmes* embert. Mindenképpen próbálja letéríteni arról az útról, melyen elindult.

- Ön elrontja az ifjú embereket, mondja neki Metternich. Nagyon messzire mennek. Meg fogja ön bánni. Hisz ön az lehet, ami akar lenni, a császárnak semmi kifogása ön ellen, csak az, hogy soha sincs az ezredénél. Most rögtön azonban feltűnő volna. Olyan látszatja volna, mintha önt le akarnák kenyerezni.

Így ijesztgeti meg édesgeti egyszerre a mindenható kancellár, de Széchenyi már elindult azon az úton, melyről nincs visszatérés. Midőn aztán visszaszólítják az ezredéhez, hogy lehetlenné tegyék a politikai szereplését, tiszti rangjáról való lemondással válaszol. Még 1826. január 30-án azt írja naplójába, hogy Crescence, a titkon imádott Crescence határozza el az ő sorsát. „Ő fogja elhatározni, hogy tovább szolgáljak-e vagy kvietáljak; *ő lehet az oka, hogy egy nemzet újjászülessék.*” Két hét múlva, február 15-én lemond tiszti rangjáról, s június 20-án ezt írja naplójába: „*Komolyan elhatároztam magamban, hogy egészen hazámnak szentelem életemet.* Mennél többet gondolkodom a szerepről, melyet *elvallaltam*, annál nehezebbnek, kivihetlenebbnek s hálátlanabbnak látszik az ebben a vén, elkorcsosult országban.”

A habozásnak, az ingadozásnak vége, életének célja tisztán, világosan áll előtte. „Bensőm minden nap nyugodtabb - írja november havában. - *Végre világosan látom rendeltetésemet.* Eszméim, terveim ingadozása lassanként megszűnik, s egész életem határozott, szilárd irányt vesz. Életem hazámnak, az emberiségnek legyen szentelve. Minden, amibe kezdek, haladni fog, minden mag, melyet elvetek, ki fog kelni, fáim virágozni s gyümölcsöt fognak teremni. Ez azonban nem lesz az én nevémmel összekötve; mert hogy kikeljenek, el kell hitetnem a világgal, hogy más kertész ültette. Rám nézve az irigység, a rosszakarat veszélyes volna. *Engem nem szeretnek.*”

Íme így indul, szent fogadalommal, erejében való bizakodással, de az akadályoknak bölcs számbavételével, igen, így indul a nagy útra a legnagyobb magyar, hogy újraterejtse a vén, az elkorcsosult Magyarországot!

5.

Jóformán magára állott Széchenyi, midőn a nagy munkába kezdett. A célt: gazdaggá és műveltté tenni egy szegény és elmaradott országot, kitűzte, de éppenséggel nem állottak rendelkezésére a nagy munkához szükséges eszközök. Bármibe kezdett, számolnia kellett a kormánnyal: vajon milyen szemmel nézi az ő akcióját. Számolnia kellett a főnemességgel, mely nagy többségében közömbösen nézte az ország elmaradottságát; s számolnia kellett a nemességgel, mely csak a maga kiváltságaiért lelkesült s irtózott minden újítástól, mely részéről áldozatot követelt. A magyar udvari kancellária valóképpen az osztrák kormány alárendelt közege volt: minden jó és minden rossz Bécsből eredett, s ha Széchenyi valamit meg akart valósítani, előbb meg kellett ehhez nyernie az osztrák kormány jóváhagyását és segítségét. Vigyáznia kellett, nehogy a kormányban gyanút keltsenek újító terveit. Wesselényi állandóan rosszalotta Széchenyinek a kormánnyal való érintkezését, de midőn figyelmeztette, hogy nem látja-e az „ördögi” szarvakat, azt felelte, hogy azok valóképpen csak - ökörszarvak. Szóval, nem volt valami hízelgő véleménye az osztrák kormány okosságáról, viszont jól tudta, hogy e kormány nélkül a legártatlanabb *közmunkába* is hiába kezd. Előbb meg kell győzni a kormányt, hogy amit Magyarország javára munkál, valóképpen Ausztriának is haszna lesz abban.

A kormány mellett elsősorban a főnemességet akarta megnyerni a nagy munkának: az ő segítségükkel szerette volna létesíteni a demokratikus intézményeket, mert attól tartott, hogyha az alsóbb osztályokkal szövetkezik, az akció vége forradalom lesz s a forradalom megsemmisíti az arisztokráciát. De csakhamar belátja, hogy a főnemességgel, az akkori nemzedékkel, nem fogja újjáteremteni Magyarországot. Nem tudja a nyelvében és lelkében idegenné vált főnemességet, vagy annak legalábbis számottevő részét nagyobb akcióra bírni. Valóságos gyűlölettel ír naplójában mágnástársairól. „Az utolsó ülésben - írja 1826-ban - a legtöbb mágnással meghasonlottam. Ennek a nemzedéknek vége. A következőből talán még lehet valami.” Születésénél s neveltetésénél fogva arra van utalva, hogy a mágnások közt éljen, bár nem érzi jól magát köztük. De itt legalább megtalálja a műveltség külső mázát, míg a köznemesség nagy tömegében durva, faragatlan, a vele való érintkezéstől irtózik. A köznemesség hazafiasabb volt ugyan, mint a főnemesség, de alig járt túl a faluja vagy a megyéje határán, az iránt, ami azon kívül történt, nem érdeklődött, könyvet, újságot alig olvasott, s igen jól érezte magát kiváltságainak sáncái között. Nagymértékű tudatlanságot, maradiságot, a kiváltságokhoz való oktalan ragaszkodást tapasztal mindenütt, ahol megfordul: számíthatott-e nagy munkájában ennek az osztálynak a segítségére? A későbbi események megmutatták, hogy túlságosan elfogultan ítélte meg a köznemességet, mely - hogy több nevet ne említsünk - Deák Ferencet és Kossuth Lajost adta a hazának. A vezető szerep végre is a

köznemességé lett, viszont igaz, hogy amikor Széchenyi a nagy munkába kezdett: a köznemesség volt egyik legfőbb akadályozója az újításoknak. Arra nem is gondolhatott, hogy a vármegyéket a rendi intézmények ellen való állásfoglalásra bírja, s így fogamzott meg lelkében a terv, hogy *társadalmi úton*, egyesülés által tömörítse a jobb erőket, s mikor így megtörte a jeget, következik a munka másik fele: az ország újjászületését gátló kiváltságok, ősdi intézmények megszüntetése, különböző néposztályoknak jogokban és terhekben egyként osztozó *nemzetté* való egyesítése. Erős hitté válik a lelkében: „hogy ha valami fölemelheti még a hazát önboldogságára s hozzá illő magasságra, az semmi egyéb nem lehet, mint *nemzetiség és közértelmesség*”.

E főcél felé igyekezik minden alkotása. Ezt a főcél szolgálja a Magyar Tudós Társaság megalapítása, ezt a lóversenyek rendezése, és ez a nagy nemzeti cél izgatja, midőn nagy küzdelemmel megalapítja Budapesten (ő már Budát és Pestet összefoglalja s Budapestnek nevezi) a Nemzeti Kaszinót. Ezt a célt szolgálja első könyve is, a *Lovakrúl*, mely 1828-ban jelent meg ezzel a jellegével: „A kisdéd Makkbúl, ha nem romlott, idővel termő tölgyfa lesz, csak senki el ne gázolja.” Ennek a könyvnek nem az a legnagyobb érdeme - amint azt egyik akkori olvasója is megjegyezte -, hogy sok jó tanácsot ad a lótenyésztést illetően, de az a magyar lélek, mely minden sorában megnyilatkozik. Szebbnél szebb elmetermékenyítő mondás van a könyvecskében, s amellet meg-meglegyinti azt a „gyűlöletes” fajt, mely minden újítást ellenez, mely „csak rontani s a forró hazaszeretetre hideg vizet önteni tud”. Gyönyörű mondása ez: „Aki életében sok gyümölcsfát nevelt, a föld alatt is csendesebben nyugszik”, s megkapó hasonlattal világítja meg a nemzetiség fogalmát, mondván: „A nemzetiség egy nemzetnek az, ami a fognak a zománc, ha az egyszer megtörik, a belső csont is utána rothad, - s azon ember, ki nemzetiségét elvesztette, se királyának hív jobbágya, se hazájának jó polgára nem lehet.”

Már a következő évben elkészült második, az elsőnél nagyobb szabású munkája, a *Hitel*, mely azonban csak 1830-ban jelenhetett meg, mivelhogy előbb még át kellett esnie a cenzúrán. Ez a könyv korszakalkotó Magyarország történetében. Nemcsak a nagy reformátor lelke szólal meg ebben, de a költő lelke is. Jogos „önérvéssel” mondhatta Berzsenyinek: „rokonok vagyunk”. Egy magasan szárnyaló lélek alkotása e könyv, mely valóságos forradalmat idézett elő a lelkekben. Igazi költői ihlettel: „honunk szebb lelkű asszonyainak” ajánlja könyvét, mely a címből ítélve száraznak, unalmasnak tetsző dologgal foglalkozik, valójában pedig tükröt állít a nemzet elé: nézze meg magát benne. „Nem fogok én hazám dicsérője lenni - írja bevezetőül -, mert az arra nem szorult, s mert oly szoros kapcsolatban látom magamat vele, mintha rokonomat vagy önszemélyemet dicsérném. Csak a gyöngé szereti magát, az erős egész nemzeteket (nemzedékeket) hordoz szívében.” Egyáltalán nem legyezgeti a nemzeti hiúságot, nyíltan rámutat a nemzet testén rágódó sebekre, de mindjárt ott is az orvosság a kezében. Az országgyűlések idejét - írja - az alkotmányjogi sérelmek vitája foglalja le, igazi munkára nem marad idő. A birtok nem jövedelmez annyit, amennyit jövedelmezhetne, mert semmi rendszer a gazdaságban s ami főbaj: a magyar gazdának nincs hitele. Más nemzetet gazdaggá tenne csak az a föld, mely nálunk parlagon hever. Sok birtokos a gulyái s búzavermei mellett is szegény, holott az országnak jóformán semmi terhét nem viszi. És keresi a szegénység okait. A főok: a hitel tökéletes hiánya. Százezer hold birtokosa csak egy forintról sem tud biztos hitelt adni s pénzben szűkölködik, a tőkepénzes pedig alig helyezheti el pénzét biztos kamatra és biztos visszafizetésre. A szegénység főoka tehát a hitel hiánya, ez meg minden erkölcsi romlottság s lelki elaljasodás egyik fő okozója. Hiábavaló beszéd: maradjunk szabadok, ha szegények leszünk is. Könnyebben összerogy az üres, mint a teli zsák. Aki jobban bírja magát, rendesen függetlenebb, mint aki néha más segedelmére szorul; több ideje marad öntapasztalására, gyermekeit jobban neveltetheti, ellenben a szegénységből elaljasodás, abból pedig

végre szolgálás lesz, vagy pásztori s rabló életmód. Nagy baj, hogy a legtöbben azt sem tudják, mi a vagyonuk. Az egyetértés hiánya okozza, hogy az ország jó részét víz és posvány borítja, és sokszor valami rossz kotyogó malom hátráltatja egy egész vidék virágzását. Méltatlankodással szemléli a Körös berkeit, a Tisza, Dráva, Bodrog kiöntését, a Hanságot stb., melyeken ezernyi családok élhetnének boldogul, melyek tán most nyomorúsággal küszködnek. „Mily szép tartományokat nyerhetnénk - kiált föl - egy csepp vérontás nélkül a hazának, s mennyire szelídülne, nyájasadnék még anyaföldünk levegője is, ha nád és zombék helyett, melyben most róka és farkas csatangol, kies mezők s mosolygó lakhelyek támadnának! Ez az oka, hogy a föld gyomrában fekvő legnagyobb kincs, a vas és kőszén csak kis mennyiségben jut napvilágra; oka, hogy sokszor hazánkfiainak egy része éhezik, midőn másik része feleslegben tombol, s a haza oly testhez hasonló, melyben a vér nem kereng.”

De Széchenyi nem fél belenyúlni az igazi darázs-fészekbe, s megnevezi az általános szegénység, a gazdasági fejletlenség oly okait is, melyekről az akkori nemesség nem szívesen hallott. Íme, szép sorrendben felvonultatja ezeket az okokat: a robot, a dézsma, az ösiség, az egyéni tulajdon hiánya, az igazságszolgáltatás hibái, a törvény előtti egyenlőség hiánya stb. stb., mind megannyi kerékkötői a haladásnak, a boldogulásnak. S midőn például a robotról beszél, nem annak igazságtalan, embertelen voltával akarja megnyerni olvasóit a robot eltörlésének, hanem bebizonyítja, hogy gazdasági tekintetben mennyire káros ez!

Elmondván, hogy a legelők, a faizás s birtokok el nem választása mennyi kárt okoz, rátér a robotra, mely szerinte még nagyobb figyelmet érdemel. Mily iszonyú a kézi munka vesztesége minden esztendőben! „Vegyünk számításunkban csak egy harmadnyi veszteséget, s hogy annyi elvész, tán még az se tagadná, aki a robot feltalálója volt; vegyük továbbá számba az 52 vasárnapot, a sok ünnepet, búcsút, vásárt, rossz időt, katonák körül jobbra elfecsérelt időt stb., s azt fogjuk következtetni, hogy nem annyira népességünk csekély, mint rendszerünk hiányos; hogy nem azért fedi posvány s díszteleníti sivatag a hazát, mert nincs ember, nincs kéz, hanem azért, mert annyi munka foganatlan vész el. Hát még az ingyen útcinálásnál, melyre gyakran 4-5 mértföldről hajtatik az adózó nép és sokszor más 4-5 mértföldről visz egy része követ stb., mennyit vesz a gyarapodás! Már ha csak a robot által okozott veszteséget vesszük is fel, 30 millió napszámnál, mely minden esztendőben szolgáltatik hazánkban, 10 millió vész el! És ha ezen idő el nem veszne s ésszel lenne javításra fordítva, ugyan mit állítana elő csak 30 esztendő forgása alatt is! Nem a munka, hanem a jól elrendelt munka, szóval az *ész* a nemzeti gazdaság talpköve. Ha 1830-ban minden erőmet arra fordítom, hogy egy nagy gödröt ássak, s azt 1831-ben megint betöltöm s így tovább, akkor munkámat hiába vesztetem; ha ellenben úgy tudnám elrendelni, hogy embereim csak egy lépést se tegyenek haszon nélkül, akkor minden munkám nyereség lenne.”

Egy egész sereg akadálya van tehát az ország gazdasági kifejlődésének, ám Széchenyi mindezek fölé helyezi a *nemzetiség* ügyét. Szerinte, „mielőtt magasabbra emelkedhetik az ember s tulajdonai kifejlődhetnek, s a polgári vagy nemzeti erény mélyebb gyökereket verhet, mindenekelőtt szükséges, hogy legyen *nemzetiség*. (Ma így mondanók: legyen előbb *magyar nemzet*.) Mert *lenni* kell előbb, s csak azután lehet jóra, derékre, erényesre kifejlenie... Mily szomorú sors öntagjainak egymás utáni lassú sorvadását nyilván érezni s az életerő fogyatkozásait napról napra csalhatatlanabban észrevenni - s ennél csak annak kínja lehet még fájdalmasabb, ki kénytelen átlátni, hogy ő egy rothadó nemzet tagja; mert százszor könnyebb testi, mint lelki aljasodást szenvedni. Hol pedig a nemzetiség (a nemzeti öntudat) semmivé vált, hol a lakosok elkorcsosodtak, vagy hol a nemzeti szellem és sajátosság hiábavalóságokon, gyermeki bábokon alapul már, ott, ha a sokaság vakságában nem is gyanítja, keserű, de csalhatatlan tekintettel nézi a gondba merült hazafit, miképp folydogál le szemenként a hátramaradt kevés fővény a nemzet életórája üvegszelencéjébe.”

És mindjárt megmagyarázza: mi a nemzetiség. „A nemzetiség nem egyéb, mint az emberi lény minden ereibe s lelke legbelsőbb rejtekeibe szőtt természeti tulajdon, melyet az önbecs megsemmisítése nélkül szinte oly lehetetlen kiirtani, mint bizonyos, hogy a szív kiszakíttatása után világunkon többé élni nem lehet. S ha a világ történeteit vizsgáljuk, nem áll-e a nemzetiség legszebb fényében, mint azon szent varázserő, mely valaha Marathon mezeit dicsőíté s Thermopyle kőszirteit legnemesebb vérral pirosítá, s nem érezzük-e, hogy futja át velőnk közepét valami édes érzélem, mely egész létünket előzönlí, ha kérdés forog magyar honunk dísze s boldogsága felől?”

„Igaz - mondja tovább -, hogy hazánk most nemigen van divatban s a külföld alig tudja, hogy vagyunk. Mintha valami kút fenekén ülnénk, se testi, se lelki alkotásainknak nincs híre... Igaz, hogy sok, annyi káposzta, juhászbunda s pipaszagot s több effélét kevert nemzeti szellemünkbe, hogy a gyengébb rész egy ideig szinte szégyenlé a magyarságot, s jobb ízlésűnek s pallérozottabbnak tartá magát, ha külföldieskedett. Amit igen természetesnek látok s megint azt tanácslom, inkább magunkban keressük a hibát, mert minden hazafiságunk mellett se tapsolhatunk bizony, teszem: a szegedi sárnak, hortobágyi vidéknek, pesti kövezetnek, Duna partjának, szennyes theátrumának, csömörindító, útonálló számtalan koldusainak. S hogy ilyeneket minden erővel szeretni akartunk s szinte magunkra fogtuk, hogy szeretjük, legfőbb oka a magyarság divattalanságának. - De azért, mivel ezeket mondom, *ne bátorodjék* neki a kozmopolita, ki tudom, utazásaiban sokkal szebb intézeteket látott, s ne higgye, hogy vele valaha egyértelmű lehessenek... *Csak honosai s övéi közt élhet megelégedetten az ember*, ha már körülnézte a világot s létének dele elérkezett. *S mennél hátrább van hazája, annál inkább tartozik annak elővitelén fáradozni...* s hogy nincs oly ürügy, mely minden időre való kivándorlást megbocsáthatóvá tenne abban, ki hazája számos ajándékát vevé; *mert ama földet elhagyni nem egyéb, mint azt elárulni*; s hogy végre, ha már minden életiskolán keresztülmentünk, semmi sem oltja el megelégedési szomjunkat, mint néhány élő honosaink megbecsülése s utóink áldása. Hazánk akkor lesz boldog, ha ily főlemelkedett nemzeti szellem éleszti földieinket, melynek felébredésére úgy volna kötelességünk magunkat ösztönözni, mint Dárius pohárnoka, ki neki minden nap azt jelenté komoly figyelemmel: „Király, emlékezzél a görögökről” - így mi: „Emlékezzél nemzetiségünkről”. - Az egészséges nemzetiségnek pedig egyik főkísérője a *nemzeti nyelv*, mert míg az fennmarad, a nemzet is él, bár sínlődve is sokszor, de ha az egyszer elnémul, akkor csak gyászfűzt terem a hon, mely a holtakért komoran eregeti földre csüggeteg lombjait.”

Hirdetvén a hazaszeretet evangéliumát (minden sora érdemes volna, hogy márványba vésettessék!), hirtelen korbácsot ragad a kezébe s kíméletlenül vág saját vérei, az arisztokraták közé. Éppenséggel nem tartja szükségesnek az oly famíliák mesterséges fenntartását, melyek többel adósak, mint ami értékük van, s melyeket tulajdonképpen mások birtoka közt csak a „születési sáncaik” tartanak fenn. „A famíliákat akarják fenntartani - kiált fel -, s valóban szép szerencsájuk van, mert nehéz találni országot, hol annyi dús oly szomorúan vagy nevetségesen bukott volna el, kivált újabb időkben, mint szegény anyaföldünkön!...” Ezeknek a létele Széchenyi szerint „se nem szükséges, se nem hasznos, s egész becsük csak ama képzeletben áll, mely a régi nemzetségeket a korona drágaköveivé varázsolja. Azonban, hol csak a régi név maradt meg, a régi becsület s tehetség pedig eltűnt, ott a gyémánt kitört s csak üveg tölti be a helyét. S többet ér a királyra s országra nézve egy új nemzetség, mely érdemeket szerez, egy oly régi famíliánál, mely ahelyett, hogy eldődei dicső példája által hasonló nagy tettekre buzdíttatnék, inkább magát minden áldozat s munkától mentnek hiszi, mert már ősei vittek végbe valaha sok szépet, halhatatlant s így azt gondolja: ingyen élhet s csak ünnepelve töltheti napjait.”

Hogy mennyire nem kíméli saját véreit, legyen elég annak jellemzésére a sok közül ez egyetlen mondása: „Íme, nyíltan ama vallást teszem, hogy *hazánk előmenetele s magasabb fölemelkedésének legfőbb gátjai mi tehetősebb birtokosok vagyunk!*”

Valóságos szózáttá válik a könyv, a nemzet költőjét halljuk, ki fel akarja rázni beteg álmából a magyart: „Semmi sem áll csendesen a világon, még a naprendszerek is mozognak - tehát csak Magyarország álljon s vesztegeljen mozdulatlan? Vagy azt gondoljuk, hogy a Lajtától Feketetőig, a Beszkid bérceitől a Dráváig fekvő, csak 4000 négyszögmérföldnyi tartomány az univerzum közepe, mely körül milliárd világok forognak? Istenért! nyissuk fel szemeinket, vegyük hasznát eszünknek. Minekünk is mozdulnunk kell, akár akarjuk, akár nem, s nehogy hátrafelé nyomattassunk, lépünk inkább előre! - Nem nézek én, megvallom, annyit hátra, mint sok hazámfia, hanem inkább előre; nincs annyi gondom tudni, *valaha mik voltunk*, de inkább átnézni, idővel *mik lehetünk s leendünk*. A *múlt* elesett hatalmunkból, a *jövendőnek* urai vagyunk. Ne bajlódjunk azért hiábavaló reminiscenciákkal, de bírjuk inkább elszánt hazafiságunk s hív egyesülésünk által drága anyaföldünket szebb virradásra. Sokan azt gondolják: Magyarország *volt*; én azt szeretem hinni: *lesz*.”

A *Hitelnek* rendkívül nagy volt a hatása a lelkekre. Darázsfészekbe nyúlt e könyvvel, s míg a szabadelvű haladás hívei tapssal fogadták, a maradiakat valósággal felháborította. A kiváltságos osztály zöme zokon vette Széchenyi keserű kifakadásait, kíméletlen igazmondását. Sok szavát, mondását félreértették vagy meg sem értették, s fájdalmasan kellett tapasztalnia, hogy könyve miatt jó barátai közül többen elhidegültek tőle. Még oly előkelő szellemű férfiú is, minő gróf Dessewffy József, ki Széchenyit az Akadémia megalapításakor ódában üdvözölte, *Taglalat* címmel könyvet írt a *Hitel* ellen, erősen hibáztatja Széchenyit kíméletlenségeért s igazságtalansággal vádolja. Különösen az bántotta Dessewffyt, hogy a *Hitel* németül is megjelent, bár különben elismeri, hogy „a fátyolnak, lepelnek lerántása szükséges volt a sebek meglátására”. A tudós gróf Teleki József sajnálkozva jegyezte meg, hogy mennyi jót tehetett volna Széchenyi, ha ezt a könyvét meg nem írja; Teleki Adám pedig szemére hányta, hogy könyvével meggyalázta a nemzetet.

De e szemrehányásokkal szemben állottak a felvilágosodottabb elmék dicsőítő levelei, s különösen a tudósok és írók, a magyar nyelv és irodalom lelkes apostolai elárasztották magasztaló versekkel és levelekkel. Legnagyobb öröme azonban bizonyára abban a levélben telt, melyet a titkon imádott Crescence intézett *hózzá*, ki magyarul ugyan nem tudott még írni s a könyvét sem olvashatta eredetiben, de magyar volt a lelke: méltó a lelkéhez ama férfiúnak, kinek később felesége lett. „A gondviselés - írja többek közt a lelkes honleány - önt magasbra helyezi, mint millió embertársait: használja föl tehetségeit a jóra. *Hazánknak ön által kell felemelkednie*. Önnek kell a kedélyeket s a különböző nézeteket egy közös reformációra összeegyeztetni. Én segítségére leszek önnek, s magam is érdemet akarok szerezni a szeretett haza iránt. *Ez az a frigy, melyet kész vagyok önnel megkötni életem fogytáig*. Ebben célt érni a legszebb s a legnagyobb jutalom lenne mindkettőnkre! Úgy majd a legkésőbb utókor hálás érzülettel fogja önt dicsőíteni; tisztelettel fogják önt emlegetni. Igen! Emeljük föl hazánkat a jelentékeny országok sorába. De hogy ez sikerüljön, mindenkinek *hózzá* kell járulni. Egy napot sem szabad elmulasztanunk anélkül, hogy a nagy feladaton valamit ne lendítsünk. Én úgy vagyok meggyőződve, hogy az isteni Gondviselésnek tetszett önt állítani élére a mi nemzetünknek. Önnek adományozta az isteni ihlet sugarát, hogy ön legyen Magyarország jótevője, mentője, aki a szunnyadó lágymeleg hazafiakat felébressze, némi lelket öntsön beléjük s a gyengének erőt, a gyámoltalannak tanácsot adjon. Igenis! kötelességünk annyit tenni, amennyit tehetünk s nem hagyni elrozdásodni a bennünk rejlő tehetséget. Úgy nyugodtan be is várhatjuk törekvésünk jutalmát, mely erőt, tevékenységet s kötelességérzetet szül. De nem elég a kezdet, a további fejlemények fognak csak minket kielégíteni. Kövesse ön

tehát szép hivatását. Az önnemesítés még nem elég; magasabbra utal önnek rendeltetése, sokkal magasabbra! Önnek honfitársait kell tökéletesbíteni s a bennük rejlő jóindulatokat kifejteni s egyenként érvényre emelni. *Ez önnek életfeladata.*”

Így ír *németül* a magyar lelkű nő. Csuda volna-e, ha ez az egy levél szárnyat adna Széchenyi lelkének, s újult erővel, lelkeséggel folytatná a megkezdett munkát. És ír legjobb barátja is, Wesselényi Miklós, ki ugyanakkor foglalkozott *Balítéletek* című, hasonló irányú munkájával s a legkisebb keserűség nélkül vallja meg, hogy Széchenyi megelőzte őt s szinte feleslegessé tette a munkáját. „Lelkes munka - írja Wesselényi -, szép, jó, erős, nem lehet, hogy sokat ne használjon. Tiszta szívemből örülök neki, pedig több s megvallom, kedvelt magzatimat gyilkolta meg, mert te éppen azt, de sokkal szebben, jobban már mondod. Érzéseink s látásunk egyformasága oly nagy, hogy egész darabokat, sőt konstrukciókat is találok, melyek az enyémben megvannak.” Természetesen, Széchenyi siet megnyugtanni Wesselényit s buzdítani, hogy csak adja ki könyvét, aminthogy Wesselényi könyve meg is jelenik három évvel később. És készül ő is, hogy újabb könyvet írjon, alaposabban, bővebben mondja el reformterveit s eloszlassa a *Hitel* okozta félreértéseket. Mindenekelőtt Dessewffynek akar válaszolni s megírja a *Világot*, melyben megmagyarázza, hogy pl. magyarosítás alatt nemcsak a mindenben s elsősorban magyarrá tevést érti, hanem azt is, hogy a magyarság a nemzetiségekkel szemben erkölcsi és értelmi felsőbbiséget szerezzen. „Ki kell előbb tisztítani a magyarságot minden szennyeiből, hogy elfogadható s idővel követhető legyen.” Aztán világos programot ad. Szabályozni kell a folyamokat. Lehetővé kell tenni a hajózást a Vaskapun át. Budát és Pestet állandó híddal kell összekötni. Nem szabad túrni tovább, hogy a népre évről évre súlyosabb adóteher nehezedjék; nem szabad túrni, hogy egy sovány esztendő gyászba borítsa a fél országot; nem szabad túrni, hogy „a szabadságról való idétlen képzetünk” s törvényeink balmagyarázata a haladást lehetetlenné tegyék; hogy a gyáripar s kereskedelem lábra ne kapjon. S így tovább. Az elnyomtatásért nem a kormányt okolja, hanem a nemzetet, mely magát elnyomni engedte. A népet tudatlanságban hagyták s így természetes, hogy az uralkodók elnyomták, mert „a műveletlenséggel együtt jár az elnyomtatás”. Haladás és átalakulás a közművelődés és közgazdaság terén: ez az első, ez a fő. Nem bánja ugyan, ha a nemesség már most fizet vámot, viseli a megyei és országos költségeket, de első a művelődési és gazdasági átalakulás, a többi magától következik azután. Ez az első teendő, a közjogi sérelmek hánytorgatását idő előttinek tartja.

Jóformán egyedül állott e programjával, s az ellenzéki férfiak zokon vették tőle, hogy annyira kicsinyli az általuk üzött sérelmi politikát. Legjobb barátja, Wesselényi Miklós is megneheztelt rá a sérelmi politika kicsinyléseért. Pedig Wesselényi nem tartozott az ósdiak közé, a jobbágyság ügyét is senki lelkesebben nem karolta fel abban az időben, mint ő, de másrészt kérlelhetetlen harcot folytatott az alkotmányjogi sérelmek ellen, s idejének, tehetségének javát ez a harc vette igénybe.

A *Világ*, mely egyenes felelet volt Dessewffy *Taglalat*-jára, 1831-ben jelent meg. Ezt megelőzően, Széchenyi 1830 nyarán egy nevezetes utat tett a Dunán. Mielőtt tovább mennék, meg kell emlékeznünk erről az utazásról: ez volt Széchenyi első dunai útja. Soha nem pihenő lelkét erősen izgatta az a kérdés: lehet-e hajózhatóvá tenni a Dunát le egészen a Fekete-tengerig. A maga felelősségére s a maga költségére tette meg az első dunai utat. Pesten összetákolgatott egy kezdetleges hajót, melyet Desdemonára keresztelt, magával vitte gróf Waldstein Jánost, Beszédes mérnököt, aztán volt még a hajón egy szakács, három inas és négy hajóslegény. Ilyen lehetett az első emberek hajója. Írja ő maga a naplójában. Volt egy kis csónakjuk is. Hajó és csónak együtt ötszáz pengő forintba került. Aztán vittek száz forint ára élelmiszert, ezer arany készpénzt s tízezer forintra szóló utalványt. Ezzel a felszereléssel indult első dunai útjára Széchenyi 1830. június 24-én reggel.

Természetesen, nagyon lassan haladtak a kezdetleges, szegényes alkotmányon: Széchenyinek volt ideje a megfigyelésre, az elmélkedésre, a naplóíráásra. Bús gondolatokba mélyed, látván itt-ott a hajók vontatását, hallván a hajóvontatóknak egymást és lovaikat ütem szerint nógató gajdácslását s felkiált: „Mennyire hátra vagyunk még! Egy angol farmer vagy egy yankee el sem hinné, hogy a magyar paraszt, egy olyan ország lakója, mely magát nemesnek és boldognak vallja, önként beáll oktalan állatnak, hogy hajót húzzon s oly munkát végezzen, mely ellen náluk még az utolsó rabszolga is fellázadna.”

Verőce megye partján kiszáll s megnézi a pusztuló Erdőd várát. Ez a vár egykor Újlakié volt, aki bírta Szlavónia, Bosznia és Szerbia nagyobb részét. „Kihalt a család vagy elsatnyult? Isten tudja!... Lehet-e egy ilyen testet, aminővé Magyarország süllyedett, újraszervezni? Szívem, vágyam, reményem azt súgják: igen; belátásom azt mondja: nem!”

Így tűnődik, kétségeskedik a nagy reformátor. Nyomon kísérik a borús, a csüggesztő gondolatok, miközben elméje a Duna hajózhatóvá tételével, a gőzhajózás meghonosításával foglalkozik. Borús gondolatait magyarázza különben betegsége is. Az egész úton rosszul érzi magát. Szívszorulás rohanta meg egy ízben, s „merev szemmel nézett pisztolyaira”. Attól tart, hogy egyszer *őrülési rohamában* kivégzi magát. Imádkozik, hogy Isten vegye magához, ha Magyarországnak nem válhatik hasznára; adja vissza egészségét, ha még valami jót tehet!

Ilyen kétségbeesett testi s lelki állapotban teszi meg az utat Konstantinápolyig és vissza. Októberben ér Pestre, hol szomorú hír várja: Kisfaludy Károly, kit a megindítandó *Jelenkor* szerkesztőjéül szemelt ki, a halállal viaskodik. A néhány hónapig tartó országgyűlésen részt vesz, mond néhány beszédet, aztán újra írásnak lát; megírja egyik híres munkáját: a *Stádiumot*.

6.

Abban, hogy a *Hitel*t s utána a *Világ*ot is kedvezőtlenül fogadták a kiváltságokhoz ragaszkodó magyarok, jelentékeny része volt annak a hivatalos véleménynek is, melyet a cenzor adott a *Hitel*ről s mely, természetesen, a kormány véleménye is volt: éppen elég arra, hogy a nemesség bizalmatlanul fogadja (sok helyen el is égették!) a könyvnek oly részeit is, melyeknek igazságát különben nem tagadhatá. A cenzor előrebocsátván, hogy „a könyvben a dinasztia iránt a leghívebb ragaszkodás és a magyarországi közkormányzat szándékai iránt a legjobb akarat és szolgálatkészség nyilatkozik”, ezt írja tovább: „Csak a magyar nemességnek nagy részben korholt közömbössége, valamint annak *rikító* világításba helyezett ragaszkodása *avult, káros szokásaihoz*, mely alatt *félreértett privilégiumok* megóvása, valóságban azonban *saját tétlenségének* továbbra is fenntartása, az *adózők elnyomása* és az államtól minden segélynek megtagadása értetik, vonhatná magára a nemesség visszatetszését; de miután ezt nem kiszaggatva, hanem egész összeköttetésében kell megítélni s így fogva fel, e munka valóban azok sorába tartozik, amelyek az államnak inkább javára, mint kárára szolgáló eszméket terjesztenek... egyszóval a nemzetet, vagyis inkább a *tétlen, önző s önmagával tehetetlen nemességet* letargikus álmából kelti fel, kereskedésre, a föld jobb művelésére, a váltójog behozatalára, nagy társadalmi egyesülésekre, közhasznú intézkedések útján szólítja fel, én tehát aláírtam azt, lényeges kihagyásával oly helyeknek, amelyekben a szerző *a nemesség renyheségét és ellenszegülését* s nagyon is részletezett egyes *visszaéléseket szerfelett élesen támadott meg.*” A cenzor ezután, kifejezvévén abbéli meggyőződését, hogy üdvösebb, ha a keserű igazságokat egy érdekelt fél, egy magyar mágnás mondja meg egész leplezetlenül, mintha ezt idegen tenné idegen nyelven, azt hiszi, hogy kezdetben ugyan feltűnést fog okozni, de lassankint mind jobb benyomást tesz a könyv, míg végre alkalmi fog szolgáltatni oly elmélkedésekre, hogy „miként lehetne a rendi kiváltságokat jobb törvényekkel, élénk keres-

kedéssel és általános műveltséggel összeegyeztetni”, azt azonban ő is óhajtandónak tartja, hogy a könyvet néhány évig semmiféle nyelvre ne fordítsák le, hadd maradjon meg mintegy házi orvosságnak.

Szóval, mint látható, a cenzor véleménye csakugyan különösen alkalmas volt arra, hogy a nemességet bizalmatlanná tegye a könyv iránt, nem is beszélve a cenzori véleménynek a nemességet felette sértő kifejezéseiről. Széchenyit nagyon elkedvetlenítették a félreértések, de azért nem csüggedett: a *Világ* után nyomban megírta a *Stádiumot* is, 1831-ben, ám ez a könyve a cenzor akadékoskodása miatt csak 1833-ban jelenhetett meg s akkor is külföldön. E könyvében már sokkal szabatosabban jelöli meg reformterveit, s azokat a következő tizenkét pontba foglalja össze: 1. Hitel. 2. Ősiségi jog. 3. Fiskalitás. 4. Birtokképeség. 5. Törvény előtti egyenlőség. 6. Nemtelenek pártvéde. 7. Házi pénztár és országgyűlési költség terheit mindenki idom (arány) szerint fizesse. 8. Vizek, utak, belvámok országgyűlésen tárgyaltsanak. 9. Monopóliumok, céhek eltörlése. 10. Törvény csak magyar nyelven szerkesztessék. 11. Csak a helytartótanács kormányozzon. 12. Ítéletek, tanácsok nyilvánossága.

„A hon minden lakosának *polgári létet* adni”: ez a könyv alapeszméje. Ez, szerinte, már nem időelőtti, hanem *időutáni* kérdés. A jobbágyi és földesúri viszony fokozatos rendezésével véget kell vetni azoknak a gazdasági bajoknak, melyek főképp e viszonyból erednek. Nem emberieségi, hanem *hasznossági* szempontból sürgeti a jobbágy felszabadítását. Nem a könyörületes szívekre apellál, mint a nép barátjai tették addig, hanem a józan észre: az országnak és egyeseknek jól felfogott érdekében tartja kívánatosnak e tarthatatlan, áldatlan viszony rendezését. Éles szeme jól látja, hogy a nemességet csak úgy lehet megnyerni a felszabadulás ügyének, ha meggyőződött arról, hogy ebből valóképpen haszna van. Mint két előbbi művében, ebben is óvatosan kerüli az alkotmányjogi sérelmek bolygatását. Előbb meg akarja valósítani az ő reformjait. Attól fél, hogy a kormány megghiúsítja terveit, ha az ellenzéki követek példájára, az alkotmányjogi sérelmekkel foglalkozik. Itt válik el útja Wesselényitől s általában az ellenzéki férfiktól.

A *Stádiumot* Széchenyi az 1832-iki országgyűlés előtt írta meg, de csak 1833-ban jelent meg. Az 1831-ik évben tudvalevően nem volt országgyűlés az Oroszországból Galicián keresztül betört kolera miatt. A kolera egy évvel hátravetette az országgyűlést, de a parasztlázadás, mely a Felvidéken a kolera következtében kitört, határozottan javára vált a reformeszméknek. Ebben reménykedik Széchenyi, s reménykedésében nem is csalódik. Az 1832-36-iki országgyűlés nevezetes fordulatot jelent a nép életében. Ezen az országgyűlésen foglalkoznak először komolyan a jobbágyság sorsával, jogi viszonyainak rendezésével. Ez országgyűlés folyamán lát napvilágot a *Stádium*, s ekkor, 1833-ban jelenik meg Wesselényi Miklós *Balítéletekről* című könyve is. A nagy fontosságú javaslatoknak egész tömege áll a rendek előtt s vár megvalósításra, nevezetesen az úrbér szabályozása, az igazságszolgáltatás rendezése, az adózó nép terheinek arányosabb megosztása, az országgyűlés költségeinek a nemesség által való elvállalása. Az ellenzék, mint rendesen, most is főként az alkotmányjogi sérelmekkel foglalkozik, de már feltűnik a sérelmi politikát űző ellenzékiek sorában Kölcsény Ferenc és Deák Ferenc nemes alakja: mindkettő igaz híve és bajnoka a szabadelvűségnek. És ezen az országgyűlésen találkozunk először *Kossuth Lajossal*, ki egy távollevő főrendet képvisel, s bár mint szónok még nem szerepel, de mint az *Országgyűlési Tudósítások* szerkesztője tollával már szolgálja a nemes ügyet, melynek majd vezére lesz.

Az 1832-36-iki országgyűlésen összesen nyolc törvénycikket alkottak az úrbér szabályozásáról. Heves, elkeseredett küzdelem után született meg e nyolc törvénycikk, mert a szabadelvű követeknek nemcsak a kiváltságokhoz csökönyösen ragaszkodó, ósdi gondolkodású követekkel kell megvívni a nagy harcot, de a kormánnyal is, mely eddig mindig a

jobbágyság mellett foglalt állást a nemesség ellen, most meg egyszerre szint váltott s szövetkezett a kiváltságokat védő rendekkel. Mi a magyarázata e színváltozásnak? Semmi egyéb, mint hogy a jobbágyság ügye egyszermind a szabadelvűség ügye is volt, a kormány pedig valósággal irtózott a szabadelvű törekvésektől. Tagadhatatlan, hogy az 1832-36-iki országgyűlésen alkotott úrbéri törvények némiképp javították a jobbágyok helyzetét, de ezen az országgyűlésen egész meztelenségében kitűnt a bécsi udvar több százados politikájának kétszínűsége is. Kitűnt, hogy a hírhedt Kollonics adójavaslatától kezdve mindig csak saját érdekében lelkesült a közteherviselésért, a nép iránt mutatott jóindulata nem volt őszinte, s mihelyt látta, hogy a jobbágyság felszabadítása, a közteherviselés kimondása nem csupán annyit jelent, hogy ezentúl több adó foly be az állam pénztárába, de jelenti azt is, hogy az osztályokra darabolt lakosság egységes, erős magyar nemzetté fejlődik (vagyis megvalósul Széchenyi nagy nemzeti gondolata), s hogy ez az egységes, erős magyar nemzet majd nem fogja túrni Ausztria gyámkodását, nem az önkényuralmat, de elég erős lesz megvédeni alkotmányos szabadságát, függetlenségét: szakított több százados politikájával s szövetségre lépett azokkal, kik mindig konokul védték a kiváltságos alkotmány düledező bástyáit.

Mondanunk sem kell, hogy e bástyák düledezésében oroszlánrésze van Széchenyi könyveinek. A *Stádium* ugyan 1833-ban, tehát az országgyűlés megnyitását követő esztendőben jelent meg, de az országgyűlési tanácskozások folyására nagy hatása volt. Miként a *Hitel*, a *Stádium* is valósággal forrongásba hozta a lelkeket. A szabadelvűek tapsoltak a könyvnek, az ósdiak meg szörnyülködtek a könyv erős radikalizmusán. A merész újítások még Andrassy Györgyöt is megdöbbenették, Széchenyi egyik legjobb barátját és hívét, ki hosszabb utat tett vele külföldön az állandó híd ügyében s kinek különben szabadelvű gondolkozását eléggé jellemzi, hogy lelkesen pártolta a jobbágy birtokszerző jogát és egy beszédében feltűnő élességgel támadta az arisztokráciát. „Mi az arisztokrácia? - kérdé - melyet némelyek fenn akarnak tartani. A nemesség fele oly szegény, hogy jószágot nem vehet, amit nem szemrehányás-képpen mondok, mert a szegénység nem szégyen, a másik fele részint külföldön lakik, részint szekvesztrum alatt nyög. Hát ezt az arisztokráciát akarják fenntartani? Vigyázzon ki-ki magára, s az lesz a legjobb arisztokrata, aki legjobban vigyáz magára.”

Midőn a *Stádium* megjelent, Széchenyi az Al-Dunán volt, most már másodszor s most már munkában: megkezdődött a hajózást akadályozó sziklák repesztése. E második al-dunai útját megelőzően, 1832 nyarán és őszén, hosszabb tanulmányutat tett Andrassy Györggyel az állandó híd ügyében, Németországon, Belgiumon át Angol- és Franciaországba. Mire e tanulmányújról visszatért, megnyílt az 1832-36-ik országgyűlés. Széchenyi aránylag kevés részt vett az 1832-iki tanácskozásokban, mindegyre elszólították Pozsonyból azok az országos érdekű ügyek (állandó híd, akadémia, nemzeti színház stb.), melyek állandóan foglalkoztatták a lelkét. Mindazonáltal néhányszor felszólt, többek közt a magyar nyelv ügyében. Kossuth az ő *Országgyűlési Tudósításaiban* hasonlíthatatlan szépségűnek nevezte e beszédet. Eleink - mondá Széchenyi - a nyelvre nézve anyagyilkosok voltak, s ő sohasem látott nemzetet, pedig utazásai közben sokat látott, mely így tapodta volna lábbal legszentebb nemzeti kincsét. „Mi az országos érdekeket otthon (házi körben) németül vitatjuk, itt (az ülésben) magyarul szólunk róluk, fel (a királyhoz) diákul küldjük, ott németre fordítják, németül készítik a választ, nekünk diákra fordítva küldik le, mi ismét magyarul vitatjuk és magyarul csinálunk diák törvényt. A sok fordítás sokszor egészen megváltoztatja a dolgok értelmét. Ami eredetileg szerény bár, de őszinte volt, első fordításban sanyarú, másodikban goromba lesz; kész Babel tornya!”

Az 1833-ik év június havában nagy dolog történt: József nádor levélben, majd Pozsonyban élőszóval is felszólította Széchenyit, hogy mint *királyi biztos* vállalkozzék a Duna szabályozásának nagy munkájára. Egy régi szép álma valósul meg, s nagy lelkesedéssel kezd a

munkába. Oldalán van Vásárhelyi Pál, a hírneves mérnök, ki az Al-Duna és a Tisza szabályozása körül végzett munkálataival tette halhatatlanná a nevét. Vásárhelyi már előzetesen elvégezte volt a Duna térképezésének nehéz munkáját, s Széchenyi nem találhatott volna alkalmasabb embert, aki az ő eszméit megértse, az al-dunai zuhatagokon és szorulatokon keresztül a hajóút tervét megkésztíse. Széchenyi készpénzben 5000 forintot kapott a kincstártól, ezenkívül 35 ezer forintra utalványt. Július 8-án hajnalban indult Pestről az I. Ferenc hajón. Az úton folyton sanyargatják mell- és gyomorgörccsei, miközben tanulmányozza Schmied oravicai bányamester számításait, mely szerint arra, hogy a Duna Moldovától Orsováig hajózhatóvá legyen, 90 év és 3 millió pengőforint szükséges. Ez a számítás valósággal megdöbent Széchenyit. Kilencven év és 3 millió forint! Rengeteg idő s rengeteg pénz! Az, rengeteg pénz volt ez akkor. Balsejtések kezdik gyötreni töprengő, bizalmatlankodó lelkét: hátha csak jómódjával el akarták távolítani az országgyűléstől, hogy *aztán* majd az Al-Dunán „fedezet hiánya” miatt cserbenhagyják? (Aminthogy úgy is történt.) De Széchenyi folytatja útját, s augusztusban már jelentés ment a nádornak, hogy a Kazán-szorosnál megkezdették a sziklarepesztéseket. Egyelőre meg kellett elégednie azzal, hogy a főbb akadályokat eltávolítsák s egy vontatóutat létesítsenek. Ennek az útnak pedig a legnagyobb részét sziklába kellett vágni. Tenger nehézséggel kellett megküzdeni, míg ez az út, mely ma Széchenyi nevét viseli s mely az ország egyik legszebb útja, a Duna bal partján elkészült. Közben a zuhatagok szikláit is több helyen eltávolították.

A nagy munka tökéletes végrehajtása egy későbbi kor számára maradt fenn, de a kezdet dicsősége Széchenyi és Vásárhelyi nevéhez fűződik.

Széchenyi szeptember közepén azzal a reménnyel fordult vissza, hogy a következő év tavaszán az I. Ferenc hajó áthatol a zuhatagokon, s „birtokba veszi” a Dunát... Alig ér haza, újabb útra készül Angol- és Franciaországba, újabb tanulmányútra a Duna-szabályozás és a dunai gőzhajózás érdekében. Vele van jobb keze, Vásárhelyi Pál, ki azért megy, hogy a víz alatti sziklák eltávolításának módjaival megismerkedjék s az ehhez szükséges gépeket beszerezzék. Év végén indulnak a tanulmányútra, s a négy hónapig tartó úton alig pihen Széchenyi és munkatársa. Mindent látni, tudni akarnak, hogy otthon hasznosítsák. Széchenyi folytonosan betegeskedik s sokszor töprenkedik azon, hogy vagy hazafias vállalatát, vagy egészségét fel kell áldoznia. De inkább az utóbbit - kiált fel - s életemet is! Tavasszal, 1834. április havában érkezik meg útjáról Pozsonyba. Az ifjúság fáklyászenével fogadja, lelkesen ünnepli. Ő meg válaszában fogadást tesz, hogy ezentúl minden nap egy órával később fekszik s egy órával korábban kel föl, hogy annál több időt szentelhesen hazájának. És csakugyan nem ismer pihenést. Júniusban már ismét a Vaskapunál van, közben nem feledkezik meg az elmaradott, elhanyagolt fővárosról, s belefog *Pesti por és sár* című könyvének írásába. Aztán ismét visszazsalad Pestre, részt vesz a megyegyűléseken, tanácskozik, vitatkozik a nemzeti színház dolgában, alkalmas kikötőt keres Óbudán, és ismét vissza a Vaskapuhoz. Míg a szabályozási munkák folynak, ő közben írogat, dolgozik a *Stádium* második részén soha, soha nem tud pihenni ez a nyugtalan lélek. Szeptember 15-én ismét Pesten van s itt azzal a hírrel fogadják, hogy Zichy Károly, a titkon imádott Crescence férje meghalt. Majd leesik a lábáról... Közeleg egy titkolt, rejtegetett szép álmom a megvalósuláshoz...

Ám mielőtt a boldogság kikötőjébe kísérik Széchenyit, vissza kell még térnünk az 1832-36-iki országgyűlésre. Széchenyi régi, kedves eszméje: állandó híd Pest és Buda között, ezen az országgyűlésen került napirendre. A szabadelvűek és a konzervatívok elkeseredett harcot vívtak e javaslat fölött, mely a részvénytársaság által építendő híd költségeinek megtérítése végett a nemes embert is meg akarja adóztatni - hídvám képében. Csak arról volt szó, hogy nemes és paraszt, ki a hídon átmegy, vámot fizessen, s az ósdiak már ebben a csekélységben is

a nemesi kiváltság súlyos sérelmét látták. Lehetetlen mosolygás nélkül olvasni egyes követek keserves feljajdulását. A „nyolc századon át szűzen maradt nemzeti szabadság fölé emelt fényes ravatalnak” mondja Nyitra megye követe a Lánchidat, s látni véli a késő nemzedéket, amint „gyászbaborultan” sír e ravatal fölött... Gróf Cziráky megfogadta, hogy sohasem lép a hídra s mindig csónakon megy Pestről Budára meg vissza. De végre is győztek a szabadelvűek, nemcsak az alsó-, de a felsőtáblán is, megtörtént a hídvám törvénybe iktatása s ezzel az első részütés a nemesi kiváltságon.

Igazi ünnepnapja volt ez Széchenyinek, s hogy teljes legyen boldogsága, az imádott Crescence-től, kinek kezét megkérte, kedvező választ kapott. A negyvenöt éves Széchenyi végre oltárhoz vezet (1836. febr. 4.) az imádott nőt, „a nagy vihar után partra vetődik, fáradtan, de boldogan”.

Ha mindig tépelődő természete meg nem rontaná boldogságát, most a világ legboldogabb emberének mondhatná magát. Övé lett az éveken át titkon imádott nő, nagy volt a népszerűsége országszerte, ünnepelték, tömjéneztek, s ím a boldogságnak, a nagy ünneplésnek közepette, az esküvő után négy nappal ezt írja naplójába: „Csak a sír ad nyugalmat; csak a szellemnek országa igazi boldogságot!”

7.

Mielőtt tovább mennénk, vissza kell még egyszer térnünk az 1832-36-iki országgyűlésre, hogy az ezután következő események képe tisztán álljon előttünk. Az 1835-ik évben meghalt I. Ferenc negyvenhárom évi uralkodása után s helyét V. Ferdinánd foglalta el. Csak a király személye változott, az udvar, a kormány szelleme a régi maradt. Ellenséges indulattal nézik a szabadelvű törekvéseket, s ez az indulat abban az arányban válik mérgeesebbé, erőszakosabbá, amelyben a szabadelvű férfiak mind határozottabb formában lépnek fel követeléseikkel. Midőn a kormány látja, hogy az alsótábla lelkesen kitart az örökváltság dolgában, megdolgozza a vármegyéket, s a szabadelvűek egyik vezérférfiát, Kölcsey Ferencet Szatmár megye visszahívja, megmásítván az örökváltság kérdésében előbb adott utasítását. Kölcsey visszamegy, s Wesselényivel együtt hatalmas beszédekben próbálják meggyőzni a nemességet s megnyerni újra az örökváltság ügyének, de a becsődített s leitatott bocskoros nemesség leszavazza a haladás barátait, s Kölcsey keseredett szívvel, a nemzet jövődjébe vetett hitében megrendülve vonul vissza a magánéletbe...

Ugyanakkor a kormány, mely már régóta gyanús szemmel kísérte Wesselényi működését, üldözőbe veszi ezt a testben-lélekben hatalmas, a szó nemes értelmében szabadelvű embert, s felségsértés címén perbe fogja a Szatmár megyei közgyűlésen mondott szenvedelmes hangú beszédeért. Wesselényi már korábban magára zúdította a kormány haragját azzal, hogy saját uradalmában a törvénytelen katonafogdosást megakadályozta s már 1831-ben el akarták fogni. De úgy látszik, akkor meggondolták a dolgot. A pozsonyi és erdélyi országgyűléseken sok kellemetlenséget okozott a kormánynak kíméletlen támadásaival. A kormány ellenére könyomdát állított fel Kolozsvárt s naplót nyomtatott ki az országgyűlés tanácskozásairól. Egyszerre két pört indítanak ellene: egyiket az erdélyi királyi tábla „a közrend zavarására célzó törekvései, veszélyes mesterkedései s még más, kárhózatot érdemlő közveszélyei miatt”, a másikat a magyarországi királyi tábla a szatmári gyűlésen mondott beszédeiért s abbéli büneiért, hogy az országgyűlési (a követek mellé országgyűlési gyakorlatra küldött) ifjak veszedelmes társulatával, melynek Kossuth volt a feje s a lelke, összeköttetésben áll. Tudvalevően Kölcsey vállalkozik Wesselényi védelmére, s bár nem tudnak ellene semmit bizonyítani, a kormány mégis célt ér: Wesselényit - amint azt e nagy ember életrajzában bőven elmondjuk - leszorítja a cselekvés színteréről.

Azt a könyomdát, melyen Wesselényi az országgyűlés tudósításait nyomta, a kormány elkoboztatta, s ugyanígy cselekedett Kossuth könyomdájával is Pozsonyban. Csakhogy Kossuth túljárt a kormány eszén: az országgyűlési lelkes ifjúságot maga mellé vette, s velük másoltatta a tudósításokat. Ezek a tudósítások adták hírül az országnak, hogy mi történik Pozsonyban, s az írott újságnak nagy volt a hatása országszerte. A kormány minden követ megmozgatott, hogy a veszedelmes újságot lehetetlenné tegye. Megpróbálta a fenyegetést meg a vesztegetést, a hivatalal való kecségetést, de Kossuth rendületlenül folytatta a munkát.

Sok aggodalmat okozott a kormánynak az országgyűlési ifjak szereplése is, akik a követek mellett mint írkok szerepeltek s az országgyűlési tanácskozásoknak rendes hallgatói voltak. Már koruknál fogva is lelkes hívei voltak a szabadság eszméinek, s az országgyűlésen lehurrogatták a nekik nem tetsző szónokokat, tapssal, éljenzéssel tüntettek a szabadelvűek mellett, s az országgyűlésen kívül is minden alkalmat felhasználtak, hogy a szabadelvűek iránt kimutassák rokonszenvüket. Alighogy az országgyűlés bezáródott (melynek egyik nevezetes eseménye volt az is, hogy ezen az országgyűlésen hoztak először magyar nyelven törvényeket, mióta a Habsburgok fején ragyogott a szent korona), a kormány valóságos hajszát indított a szabadelvűség apostolai ellen, kikben a forradalmi eszmék terjesztőit látta. Alkalmas magyar embert keresett, ki vak eszköze legyen a forradalmi eszmék elnyomásában s azt meg is találta gróf Pálffy Fidél kancellár személyében, ebben az osztrák lelkű mágnásban. Ez a Pálffy Fidél még magyarul sem tudott, hazája földjét, népét nem ismerte, s lázadót vélt rejtőzni minden bokorban. Különösen Kossuthot, Wesselényit s az ifjúság vezéreit kellett ártalmatlanná tenni. Egy Bihar megyei nemes ifjú, Lovassy László, a pozsonyi országgyűlési ifjúság nevében szótartot írt az erdélyi ifjúsághoz, a közszabadság és az Unió érdekében való küzdelemre szólítván fel azt. Majd az ifjúság *társalkodó egyesületet* alakított, melynek a művelődés volt a célja; eszközei a finomabb társalkodás, a tudomány terjesztése. Amint az országgyűlés eloszlott, a kormány az egyesület négy tagja (Lovassy László, Tormássy János, Lovassy Ferenc és Lapsánszky) ellen kiadta az elfogató parancsot felségsértés címén. Lovassy László önként jelentkezett Nagyváradon, a többi hármat elfogták. A vád szerint felségsértést követtek el, mert lengyel menekülteket rejtegettek (a levert lengyel forradalom után sok lengyel menekült Magyarországra s rejtőzött nemesi házaknál), s nevezetesen Lovassy László a perbe fogott Wesselényi tiszteletére adott fáklýászene alkalmával lázító beszédet tartott. A per a nyilvánosság kizárásával folyt le, a vármegyék tiltakozása, közbelépése nem használt: Lovassy Lászlót tíz esztendei börtönre ítélték, s a börtönből megháborodott elmével került haza a szülei házhoz a szépreményű ifjú.

Börtönre vetették Kossuth Lajost is, ki az országgyűlés berekesztése után *Törvényhatósági Tudósítások* címen folytatta az ő írott újságját. Ennek az újságnak igen rövid volt az élete: 1836. július 1-én jelent meg az első levél s 1837. május 6-án az utolsó, melyet már Kossuth édesatyja, Kossuth László intézett az előfizetőkhez, jelentvén, hogy fiát május 4-ről 5-re virradó éjjel egy órakor, a Zugligetben letartóztatták s a budai várban levő laktanyába vitték.

Széchenyi az alatt az idő alatt, míg Pesten az ifjakat, majd Kossuthot is elfogták, a Vaskapunál volt a feleségével. Midőn meghallotta Pálffy kineveztetését, valósággal kétségbeesett. Ismét halottnak látja Magyarországot, s Wesselényiről azt írja naplójában, hogy vagy börtönben hal meg, vagy az örültek házában. Kossuth elfogatásában politikai hibát lát, s megjósolja az egyszerű újságíró későbbi „roppant befolyását”. Az elfogatások napirenden voltak, a vármegyék felírtak, sőt deputációt is menesztettek Bécsbe, de a király nem fogadta a deputációt. Széchenyi, ki különben sem helyeselte taktikai szempontból az ellenzék harcmodját, lehetőleg távol tartotta magát ezektől a mozgalmaktól. Megtörtént, hogy a nádorné a Pest megyei gyűlésről, hol a kormány garázdálkodásait felháborodva tárgyalták, valami fontos dolog ürügye alatt kihívatta Széchenyit, ki a nádornénak különösen kedves

embere volt, nehogy ő is felszólaljon a törvénytelenések ellen. Majd meg közvetítőnek kérték fel. Tőle várták Bécsben, hogy békességet csináljon. Mert hát valóképpen ő volt az udvar szemében minden bajnak az okozója. Ki kezdte ébresztgetni a szendergő magyarságot?...

De a nemzet felébredt, elaltatni már nem lehetett. Kossuthot hűtlenség címén perbe fogta a kormány, mivelhogy a király nevében kibocsátott parancs ellenére megindította a *Törvényhatósági Tudósításokat* s abban a személy- és vagyonbeli egyenlőség elveit hirdette; a felségsértéssel és hűtlenséggel vádolt Wesselényit és az országgyűlési ifjakat pártolta, s általában az állam ellen lázított. Már huszonegy hónapja ült a börtönben, s akkor hirdették ki az ítéletet, mely a vizsgálati fogság betudásával három évre szólt. Ám a hétszemélyes táblának nem volt elég a három év: fölemelte négyre. Azt hitte a rövidlátó kormány, hogy Kossuth bebörtönzésével elfojtja az ébredező közszellemet, megfélemlíti a szabadelvűek táborát. Wesselényi hiába érdemelte ki a nemzet háláját és csodálatát az 1838-iki árvíznél kifejtett emberfeletti mentőmunkájával, a következő év február 1-én a királyi tábla kimondta rá az ítéletet, s mint a közbéke háborítójára, három évi börtönt mért reá. A hétszemélyes tábla február 9-én helybenhagyta az ítéletet. Ezen a napon Wesselényi ebédre volt hivatalos Széchenyihez, de Wesselényinek fel kellett mennie Budára s ott is marasztották mint foglyot. És csak közbevetőleg jegyzem meg, hogy a Nemzeti Kaszinó Wesselényi elfogatása estéjén bált adott! A Nemzeti Kaszinó, Széchenyi alkotása! Mely nagy lehetett Széchenyi lelkének keserősége ezen az estén!

De hát a kormányt keserű csalódás érte. Wesselényi és Kossuth bebörtönzése olajat öntött a tűzre, s az országgyűlési ellenzék még nagyobb erővel s elszántsággal kezdett a küzdelemben. Az 1839-40-iki országgyűlésen Deák Ferenc hatalmas szelleme egyesítette az ellenzék különböző töredékeit. Ott állottak oldalán a szabadelvű haladás régi apostolai: Bezerédj István, Beöthy Ödön, Klauzál Gábor, Palóczy László stb., s új emberek is léptek a cselekvés színterére: Szentmihályi Móricz, Pulszky Ferenc, Wenckheim Béla s mások. A főrendiházban Batthyány Lajos állott az ellenzék élére, s mellette Teleki László, Eötvös József, Károlyi György, Andrássy Károly, Eszterházy Kálmán stb. tűntek ki. És Széchenyi? Az ő neve is ott ragyogott a szabadelvű ellenzék táborában, jóllehet a párt kötelékébe nem tartozott, nehogy a pártfegyelem korlátozza őt a szabad cselekvésben.

Ennek az országgyűlésnek az volt az első vívmánya, hogy a királyt magyar nyelven üdvözölhették az országgyűlés megnyitásakor; a második, hogy úgy az országgyűlés, mint a vármegyék magyar nyelven szerkeszthetik ezentúl a feliratokat; az udvari kamara és a helytartótanács latin helyett magyar nyelven végzi levelezéseit; az anyakönyveket a lelkészeknek három év alatt magyarul kell vezetniök és pap nem lehet, ki magyarul nem tud. És magyarul kell levelezniök a magyar ezredeknek a magyar hatóságokkal. Kívívják azt is, hogy az újságok közölhetik az országgyűlési beszédeket, de csak az illető szónok megnevezése nélkül. Természetes, az újságok okkal-móddal értésére adják a közönségnek, hogy melyik beszéd kitől való s a kormány nem ért célt az akadékoskodásával: nem gyengítheti a szabadelvű követek népszerűségét. Törvénybe iktatták az örökváltság elvét is. Nem kötelező ugyan még az örökváltság, de mégis nagy a haladás: törvény mondja ki, hogy a jobbágy örökre megválthatja magát a földesúri tartozások és adósságok alól, ha a földesúrral megegyezhetik. És ez az országgyűlés vívja ki a politikai foglyok szabadon bocsátását is, miben Deák Ferencnek volt a legnagyobb érdeme. Ekkor írta róla Széchenyi: „Félre minden irigységgel, hazámfi, adjuk neki az elsőséget”.

Az elsőség csakugyan Deáké volt az országgyűlésen. Széchenyi több rendben felszólalt ezen az országgyűlésen is, de az ellenzék nem tekinthette vezérének, mivelhogy a pártokon felül

állott. Akadtak is, kiknek ez rosszul esett s ezeket Deák azzal csitítgatta, hogy „szerencsés keze van”, vagyis szükséges az ő közvetítő, békéltető, az ellentéteket kiegyenlítő szerepe. Viszont Bécsben is zokon vették, hogy nem áll egyenesen a kormány mellé, ezeket Majláth országbíró azzal csitította, hogy „megzsibbasztaná hatáskörét, ha egészen hozzánk állna”. A valóság az, hogy Széchenyi sokkal közelebb állott az ellenzékhez, mint a kormányhoz, s Metterninch annyira neheztelt rá, hogy az országgyűlés vége felé még nem is akarta magas színe elé bocsátani s csak a hercegné közbenjárására nyert bebocsáttatást.

Az 1839-40-iki országgyűlés bezárása után Széchenyi egy időre visszahúzódott Cenkre, élvezni a családi élet melegét. De a vendégtúrának vége-hossza nem volt. Az előkelő vendégek egymásnak adták az ajtót (többek közt meglátogatta Károly főherceg is), de mind ez előkelő vendégek közt minket leginkább érdekel Deák Ferenc látogatása. Szent István napján az ellenzék főemberei, Deák, Eötvös, Bezerédj, Klauzál s rajtuk kívül még több ellenzéki férfiú megjelent Cenken, hogy üdvözlőjk Széchenyit a neve napján. Deák vezette az üdvözlőket, s nevükben „néhány bátorító szót” intézett hozzá. Mintegy hetvenen voltak, s a házigazda a nagy üvegházban terített vendégeinek, este pedig a juhakolban népnünetet rendeztek. Az akkori sajtóviszonyok mellett a *Jelenkor*, (Széchenyi lapja, melyet Helmeucz szerkesztett) csak röviden vehetett tudomást a nevezetes vendégségről. Deák felköszöntötte asztalnál Széchenyit, s *Világ* című könyvére célozva, magasztalta azt a világosságot, mely kezdetben, midőn derengeni kezdett, nem minden szemnek volt elviselhető, de ma már szinte nélkülözhetetlenné vált a nemzet elszántsága és szilárd akarata következtében. A háziasszony Berzsenyi egy költeményét szavalta, első férjétől való fiai pedig, a Zichy fiúk, Vörösmarty, Kölcsey és Bajza költeményeit szavalták, sőt az egyik ifjú, Zichy Hermann, ki később a Bach-kormány egyik támasza lett, Wesselényit köszöntötte fel.

Nyilvánvaló, hogy az ellenzéki férfiak e látogatásának politikai célja volt: teljesen megnyerni Széchenyit az ellenzéknek. Ugyanez a cél vezérelte az időközben fogságából kiszabadult Kossuthot is, midőn Pest megye gyűlésén (1840. nov.19.) a jelen volt Széchenyit a *legnagyobb magyarnak* nevezte a közönség szünni nem akaró tapsai és éljenzései között. Az éljenzés lecsillapodtával Széchenyi Kossuthhoz ment s ezt mondta: „Miért emel oly magasra, hol nem tarthatom fenn magamat?” Vajon sejtette-e a két nagy ember, hogy rövid idő múltán ellenfelekként állanak szemben?

8.

A kormány, midőn Kossuthot börtönbe vetette, azt hitte, hogy a fogságban testileg-lelkileg megtörik a „veszedelmes” ember; de a kormány ismét csalódott. A háromévi fogság alatt Kossuth tökéletesen megtanult angolul és olaszul, s közben elméje azzal foglalatalkodott, miként vezesse diadalra Magyarország újjászületésének már megkezdett munkáját. Alig egy fél év múlva, hogy kiszabadult a börtönből, 1841. január 2-ikán nyomtatott újsággal lepte meg az országot, a hetenként kétszer megjelenő *Pesti Hírlappal*. Maga a kormány bátorította fel Landerer kiadót, hogy Kossuthot szólítsa fel újságszerkesztésre. A terv világos volt: így könnyebben ellenőrizhetik a veszedelmes embert. Vagy megvesztegetik, hogy a kormány szája íze szerint írjon, vagy ha ez nem sikerül, majd elbánnak vele, csak ne írjon a kormánynak tetsző dolgokat. Az okoskodás nem volt rossz, csak hogy nem ismerték Kossuth jellemét, s így e számítás balul ütött ki.

Kossuth ugyanazokat a célokat tűzte ki, mint Széchenyi, de a megvalósításban más sorrendet követ: előbb szabadságot a népnek, a földnek, s a szabadságot követi egyesek gyarapodása, haladása. Széchenyit valósággal megdöbbeníti a *Pesti Hírlap* merész, követelő hangja, mely már az első számban e híres mondásban csendül meg: „Veletek, sőt általatok, ha akarjátok,

nélkületek, sőt ellenetek, ha kell!” Már egy hónap múlva, hogy megindul az újság, aggodalmakkal teljes levelet ír Deáknak Kehidára. A levelet Pulszky Ferenc vitte Deákhhoz azzal a megbízással, hogy ami nincs a levélben, azt szóval mondja el. Emlékezteti Deákot egy év előtti mondására: „Most nincs ok az agitációra.” És ő benső gyönyörrel szemlélte, mint virul napról napra honunk léte, de - folytatja levelét - „nem lehetne az örömem tartós, mert íme, minden érdeket felráz és azoknak legtöbbször ellentétbe hozza a *Pesti Hírlap!* Ennél nagyobb agitáció még nem vala Magyarországon, és gyökeriből soha semmi nem rázá fel annyira nemzeti létünket”. Majd ezt írja levele folyamán: „Én azt nem fogom túrni, valóban nem, hogy otrombául elgázolják azon magot, mely már csírádzik és az egész hazai erőmű túlhév, vagy Isten tudja mi által minden irányon túlhajtva, végképp annyira megakadjon... miként azt ismét egyedül valami diktatúra hozhassa helyre... Ön tudja, célom nem egyéb, mint honunk nemesebb kifejtése; de valamint elég erőt érzek magamban homlokegyenest állani a felsőbb önkény ellen, úgy kész vagyok és váltig elhatározott - ám induljanak holt testemen keresztül - ily mindent felzavaró terrorizmusi (megfélemlítő) irányok ellen szegülni, melyek jóllehet csak kezdetben még, már is telvék sansculotti (forradalmi) szellemmel. Nem tudom még, mit teszek, de ha Kossuth más irányt nem vesz, most, midőn nagyobb, vagy legalább igen nagy rész, minden koncessziókra (engedményekre) kész, és az idő okvetlen elhoz mindent - akkor ne csodálkozzék ön,... hogy Széchenyi Istvánt, ki, mikor ezeket írja, lehető legnagyobb lelkierejét érez magában - nem sokára elgázolja a közvélemény, vagy legalább a Kossuth-párt! Senki nem hátráltatott, mikor ezelőtt több évvel a *Hitelt* írtam, semmi sem fog most hátráltatni, hogy ilyféle és egyoldalú tendenciáknak, hamis prófétáknak le ne rántsam az álorcát. Élceknek oly kevéssé hódolok, mint bajoneteknek. Vértük szívem, nem magamért, de szegény nemzetünkért!”

Széchenyi aggódó, tépelődő lelke - mint e levélből is kitűnik - nagy nemzeti veszedelemtől tart, már látja is a forradalmat, hová Kossuth gyökeres újításai okvetlen elvezetik az országot, s ebben a lelkiállapotban írja meg a *Kelet népe* című könyvet, melyben kíméletlenül megtámadja Kossuthot. Igen, Széchenyi tépelődő lelke forradalmat lát Kossuth hírlapi agitációjában, s idézi a francia Corberon mondását: „lelkesezés kezd, őrjöngés kíséri, megbánás követi a forradalmakat.” De Széchenyit aggосkodó, tépelődő lelke túlságba ragadta, s aggodalmaival nem is értettek egyet az akkori ellenzék vezérférfiai. Deák Ferenc, mint mondá, sokért nem adta volna, ha a *Kelet népe* meg nem jelenik, s általában mind attól félték, hogy a támadás következtében szakadás áll be az ellenzékben.

Az ifjúság azzal felelt a *Kelet népére*, hogy Kossuthnak fáklyászenét adott, Kossuth pedig könyvvel felelt a könyvre (*felelet gróf Széchenyi Istvánnak*), s e felelet nemes hangja, a tisztelet, mely Széchenyi iránt a könyv minden sorában megnyilatkozik, Kossuth javára döntötte el a két nagy szellem diadalát. Ő ugyanazt akarja, amit Széchenyi, csak más sorrendet követ. Ő nem *kéri*, de *követeli* a kiváltságosoktól az áldozatokat, mert nem tartja tanácsosnak, hogy a nép béketűrését továbbra is próbára tegyék.

9.

A *Kelet népe* érzékenyen meggyengítette Széchenyi népszerűségét. Az emberek nem tudták megmagyarázni maguknak a támadás szenvedelmes hangját, különösen azért nem, mert hisz Széchenyi elismerte, hogy Kossuthal és az ellenzékkel az elvekre nézve egyetért. Vagyis Széchenyi valóképpen azokat támadta, kik az általa régóta hirdetett eszméket, reformokat képviselték. A legendákban ítélték meg azok a Széchenyi eljárását, kik azt következetlennek mondták, de voltak, kik meg is gyanúsították, hogy a bécsi udvar szolgálatába állott. Mások ismét azzal gyanúsították, hogy irigylit Kossuthot, félti tőle vezéri szerepét. Arra senki sem

gondolt, hogy Széchenyi következetlenségének igazi oka folyton súlyosodó testi és lelki bajaiban gyökeredzik. Hogy a testi és lelki bajoktól sanyargatott nagy ember rémképeket látott s attól tartott, hogy a gyors, a rohamos átalakulás forradalomba s ezzel nagy katasztrófába kergeti a nemzetet. Már 1838-ban, a pesti árvíz idején, rosszabbra fordult Széchenyinek kora ifjúságától lappangó betegsége. Idegrendszerét rettenetesen megviselték a gyakran ismétlődő fuldoklások, görcsök, szédülések. Szörnyű főfájások kínozták és sokszor azt hitte, hogy ég az agyveleje, lángol a vére, rothad a teste. Érveréseinek száma 48-ra, majd 43-ra szállott, testének súlya 138 fontról néhány év alatt 113-ra hanyatlott. Gyakran lepi meg az elmezavar előérzete s az az érzése, hogy valakit meg kellene ölnie. Azt hiszi, hogy sötét hatalmak kezében van, hogy el van kárhozva. Szívszorongások kínozzák s a szívszorongásokból eredő rettegések, képzelődések. Félálomban látomásai vannak, melyek leírhatatlan szenvedéseket okoznak neki. Megesik, hogy éjjel halálos rettegésben ugrik ki az ágyából s agyon akarja magát lőni, hogy a haldoklás kínjaitól megmeneküljön. Idegei már 1838-ban annyira elgyengültek, hogy minden ok nélkül sírvafakad. Éjjeli látomásaiban az ő s családja tagjainak halála, pusztulás, vérontás, forradalom, katasztrófák rémképei jelennek meg lelke előtt.

E szörnyű lelkiállapotát senki sem ismerte, mert annak titkát csak naplójával közölte. Nem csoda, ha akkoriban nem tudták megmagyarázni azt a feltűnő nagy fordulatot, melyet a *Kelet népe*ben megdöbbenéssel tapasztalt a közönség. Nem tagadja meg eddig vallott, hirdetett elveit, helyeseknek tartja most is, de veszedelmet lát abban, ha *most* akarják megvalósítani, s a *Kelet népe* megjelenése után állandó harcot folytat azzal az ellenzékkel, mely az ő eszméinek megvalósítására nagy lelkesedéssel vállalkozott. Elvekben és célokban nem lát különbséget közte s az ellenzék közt, de meg van győződve, hogy az ellenzék „modora” semmi jót, csak átkot hozhat a hazára; hogy az okvetlen forradalomra vezet. Ez a tépelődése, ez az aggályoskodása, rémlátása juttatta Széchenyit ellentétbe azokkal a nemzeti vágyakkal és törekvésekkel, melyeket valójában ő ébresztett fel a nemzet lelkében.

Ám Széchenyi e szörnyű lelkiállapotban is nemcsak harcol, de dolgozik szakadatlan. Ő a cselekvés, a tettek embere marad állandóan. Rendesen eljár a Pest megyei gyűlésekre, el Pest város gyűléseire. A polgárság körében még nem vesztette el népszerűségét, és sokan már arra is gondoltak, hogy Széchenyit kellene megválasztani a város polgármesterének. Nem csoda, ha rá gondoltak a polgárok, hisz senki annyira szívében nem viselte Pest és Buda fejlődését, senki annyit nem dolgozott, nem agitált a két testvérváros egyesítésén, igazi fővárossá emelésén, mint ő. Széchenyi az első magyar, ki felismerte Pest és Buda nagy jelentőségét s már 1831-ben gondolt Buda és Pest egyesítésére, sőt arra is, hogy a főváros nevét Budapestre kellene változtatni. „Mily haszon áradna az egyesülésből - kiált fel -, mily virágzó fővárosa lenne Magyarországnak rövid idő múlva! Kivált ha az országgyűlés is nem Pozsonyban, nem a határszéleken, hanem az ország szívében tartatnék.”

Hogy milyen volt az ország fővárosa a múlt évszázad első felében, arról érdekes képet rajzol Pulszky Ferenc. „A nádor - írja többek közt - szerette a serdülő várost, de sohasem álmolta megjövendő nagyságát. Hogy Budapest világvárossá, elsőrangú kereskedelmi piaccá emelkedhesek, azt sohasem hitte. Némán folyt le a budai vár ablakai alatt a széles Duna, olykor-olykor leúszott a Vágról néhány fával rakott tót talp s alulról fölfelé iszonyú ostopattogással vont a dohány- és gabonahajókat az elcsigázott lovak hosszú sora. Mint búzavásár Mosony is nevezetesebb volt Pestnél, a kereskedés pangott, nagyjából a görögök és németek kezében, az országgyűlés Pozsonyban székelt időről időre; Budán, a várban csak a helytartótanács s a magyar kamara székelt, Pesten a Kúria. Ily körülmények közt a nádor csinos vidéki várost akart alkotni Pestből, olyat, mint Karlsruhe vagy Mannheim, s azért széles, egyenes utakat tervezett, két- vagy kivételesen háromemeletes házakkal, könnyű, kellemes stílusban, olyanokat, minő a mostani Földhitelintézet, az akkori Marczibányi-ház, mely sokáig Pest legszebb

házának tartatott. Pollack, ki a múzeumot, Hild, ki a Lloydot s a bécsi Koch, ki a Károlyi-palotát építette, fogták fel legjobban a nádor eszméit. Nagyszerű épület megrontotta volna a harmóniát. *Széchenyi ellenben történelmi előrelátással szemlélte Budapest páratlan fekvésének jövőjét*, s tisztán látta, hogy a tér, mely a Margit- s a Csepel-sziget közt elterül, egykor az alsó Duna-völgy kereskedésének gyűlhelye s raktára lesz. Magasra szállt fantáziája a várat, a szigetet, a rónát egy gyönyörű egészbe foglalta össze, villákkal a hegység oldalán s a Duna mentében fel egész Visegrádig. De annyi nehézség állott útjában! Hány előítélet, vastag otrombaság! S ő el nem csüggedett. Éveken keresztül kapacitálgatta a patrícius nyárspolgárokat, kik sérthetetlen elvnek hitték, hogy a zöld gyep s a lombos fásor nem való a terekre s az utcákra, hisz ez faluvá változtatná a várost. Mennyi szóba s időbe került csak az is, hogy a mostani Erzsébet térről elvitessenek a sátrak! Széchenyi nagy lökést adott a pesti kereskedésnek azáltal, hogy a Dunagőzhajózási Társaság élére állott, mely előbb csak Bécset, nemsokára Konstantinápolyt, Trapezuntot s Szmírnát hozta összeköttetésbe Pesttel, s az óbudai szigetre telepítette nagyszerű hajógyárát.”

Igen, Széchenyi lelkében egy nagy magyar központ képe lebegett, egy nagy világváros, amilyenné lett is azóta Budapest. Város, mely az ország szíve, város, mely magyar minden ízében; mely otthona a művelődés minden elgondolható intézményének.

Pestnek és Budának egyesítéséhez az első lépés a Lánchíd volt. És íme, megvalósult a régi szép álm, Széchenyi álma: 1842. augusztus 24-én nagy ünnepek közt letették a hatalmas mű alapkövét. A királyt Károly főherceg képviselte. Százegy ágyúlövés hirdette a főherceg megérkezését az ünnepségre. Az alapkőbe letett oklevél felolvasása közben a király, a főherceg, a nádor nevét hatalmasan megéltjenezték, „de legnagyobb, legkitörőbb volt az éljenvihar - írja a *Jelenkor* -, midőn az alap- és fedélgránit felett Széchenyi István gróf és Clark Tierney Vilmos építész szíves egyezségi, barátsági kezet szorítottak egymással, egyik mint szellemi, másik mint anyagi megteremtője a nagy műnek”.

A *Pesti Hírlap*ban Kossuth méltányolta az alapkőletétel nagyjelentőségét. „... A híd alapja letéve s vele egyszersmind egy nagy *elv* lön szentesítve; mert intécióinknak ezen legelső találkozás az örökjoggal legelső kövét tévé le a *polgári egyenlőségnek*, legelső lépés lön a terhek egyenlő viselésére. És e híd, melyet annyi küzdés, annyi várakozás után végre csakugyan létesülni enged a magyarok Istene, legyen intő kéz, mely előttünk az ember és a polgár kötelességeinek ösvényére mutasson. Eljövend egy szebb kor, midőn annyi küzdelmek, melyekkel jövendők előkészítésében megvívnunk kell, nem igényelendnek többé az utónemzedéktől ily erőmegfeszítést, midőn a jelenen kivettetett magnak érett gyümölcsseit élvezendik az utódok, és akkor e híd emlékül álland, egy lehuny nagy időre emlékeztetve az utókort, midőn a polgárnak lemondással és a jelennek nélkülözésével kellé a boldogabb jövendőért harcolnia; és akkor ezres fényben ragyogandnak azon jelesek nevei, kik soha nem csüggedő lélekkel munkálódának e hon jövendőjén és millió ajak magasztalandja nevét a nagy honfinak, ki a tespedés és elaljasultság korában merészen emelvén föl férfiszavát, villám gyanánt szórta az igazságot az alvó nemzet közé, ki fáradhatatlan munkássággal igyekezett jólétet teremteni e honban s ki sikerrel koronázott tetteivel dicsőbb emléket épített magának, mint aminőt neki a művészet nyújthatna.”

Íme, Kossuth felejt Széchenyi kíméletlen támadását, teljes őszinteséggel hajtja meg a zászlót Széchenyi előtt. Nemcsak most teszi ezt, de már előbb, Pest megye egyik gyűlésén egyenesen felkínálja Széchenyinek a vezérséget. Csak rajta áll, hogy elfogadja s ő, Kossuth lesz az első, aki követni fogja. De nemcsak Kossuth, mind az ellenzék vezető férfiai igyekeznek visszahódítani Széchenyit, kiegyenlíteni az ellentéteket, elejét venni az ellenzéken bekövetkezendő szakadásnak. Mindhiába: Széchenyi nem tud szabadulni rémlátomásaitól, s folytatja a harcot

az ellenzék ellen. Már készül híres akadémiai beszédére, mely a *Kelet népénél* is nagyobb forrongást, visszatetszést keltett a lelkekben.

E beszédet Széchenyi, mint az akadémia elnöke, az akadémia 1842. november 27-iki záró- és díszülésében olvasta fel. A díszülés Pest megye nagy termében foly le. A terem zsúfolásig megtelt. Széchenyi állva olvasott két óránál tovább. Nem kerülte el figyelmét barátainak hüledezése, ellenfeleinek elfojtott bosszankodása. Hüledezést és bosszankodást s a beszéd nyomán támadt vihart bőven megmagyarázza a beszéd tartalma és hangja. A beszéd bevezető részében elmondván az akadémia történetét, célját, egyenesen a túlzók ellen fordul, kik mindent, a legnagyobbat úgy, mint a legkisebbet, magyar köntösbe akarják öltöztetni, s mi nem ebben jelenik meg, azt már gyanússá teszik. Nem kárhoztatja a lelkesedést, mert „jaj, százszorta jaj azon fiatalnak, kinek lelke testében mindig megfért”, de „férfiútól többet lehet, többet szabad követelni s kivált olyantól, ki vezetői szerepre emelkedik...” „Igen, terjeszteni kell a nyelvet, a nemzetiséget, de miképp?” Erre a kérdésre megfelel a következőkben: „Ezelőtt magyarságunkért nem tettünk semmit, vagy legalább nem eleget, ez vala legfőbb hibánk; most pedig az, hogy érette alig, de *ellene cselekszünk* s eszközlünk untiglan. Hosszas álmunk utáni ijedségünkben, hogy nemzeti létünk minden sajátságából majd-majd kivetkeztettünk, *rögtön akarjuk* helyrehozni azt, mit eldődeink *nyolc század* alatt mulasztottak el. Jóllehet mindent, mindent csak léptenként látunk a természetben fejledezni, magyarságunkat mégis máról holnapra valami csoda által akarjuk emelni, elaljasodásunk közt magunk szállítottuk le s hová megint csak mi emelhetjük fel egyedül ezen feltételek alatt:

Ha a magyar nyelvet *minden kíméléssel, egyedül s csak szorosán a latin helyébe állítjuk*, se nagyobb, se kisebb kört annak adni nem kívánván, mint politikai és iskolai tekintetben ez elfoglalt; ha

Ennél szigorúan megállván, mindenkit háborítlan és szabadon hagyunk, valamint vallása, úgy nyelve, szokása s nemzetiségi sajátságának gyakorlatában; s végre ha

Tántoríthatlan egységben szokásinkat nemesítjük, érzelminket tágítjuk, alkotmányunkat feudális szennyeiből kitisztítjuk, anyanyelvünket mindinkább s inkább kiképezzük, csinosítjuk, szóval ha ügyünket annak józansága és szépsége által megkedveltetjük.

Ki ennél kevesebbet vagy ennél többet akar, az vagy a nemzetiség jogait felejté el, vagy az emberiség igazait támadja meg.”

Röviden kifejezve: Széchenyi az erőszakos magyarosítás ellen kel ki, mely inkább ingerel, mint hódít, s ezzel mintegy igazat adott azoknak a nemzetiségieknek, kik éppen ez időben a magyarok erőszakoskodása miatt panaszkodtak. De a mérséklő szavaknak épp ellenkező lett a hatása, mint amit Széchenyi elérni akart. Habár csak a túlzók ellen kelt ki, mindenki érintve érezte magát, ki a magyar nyelv jogai mellett harcolt, s a magyar közvélemény valósággal felháborodott a legnagyobb magyar beszédén. Pedig más szavakkal s enyhébb formában körülbelül ez volt a véleménye a magyarosításról a *Világ* című könyvében is, melyben szintén megmagyarázza, hogy magyarosítás alatt nemcsak a mindenben s elsősorban magyarrá tevést érti. „Ki kell előbb tisztítani a magyarságot minden szennyeiből, hogy elfogadható s idővel követhető legyen”, mondá a *Világban*, s ugyanezt mondá más szavakkal akadémiai beszédében is. De más volt a *Világ* hangja s más az akadémiai beszédé. Amaz jóval a *Kelet népe* előtt jelent meg, emezt kevéssel a *Kelet népe* után mondotta el. Amikor az akadémiai beszédét tartotta, akkor már nagyot csökkent a népszerűsége, s ez a beszéd még erősebben megtépázta a legnagyobb magyar népszerűségét. A gyors fejlődés vágya uralkodott akkor már a jobb hazafiak lelkén s a mérséklet szava csillapítás helyett izgatta a lelkeket, a jelen esetben éppen fel is háborította. A *Pesti Hírlap* tudósítója „szomorú szívvel s bánatos érzéssel” jött el az

ülésről. „Oly vádakat kellett végighallgatni, minőket a magyar tudós társaság ülésében valaha hallhatni nem is álmódott.” Megszólaltatta e beszéd Wesselényit is, ki ez időben Freywaldauban élt, önkéntes számkivetésben, s mint az akadémia egyik alapító és tiszteleti tagja kijelenté, hogy az akadémia elnökének nem volt joga a társaság nevében úgy szólani, ahogy szólott, „reásütve nemzetünkre egy nem érdemlett gyalázat bélyegét”. Wesselényi szerint „valamint azok, kik nemzetiségünket az idegen fajúak és ajkúak ellen erőszak által akarnák emelni vagy terjeszteni, jog és ész ellen vétkeznek; úgy mindaz, ki a magyar nyelv és nemzetiség ellen törekszik s ama mozgalmakat pártolja vagy előmozdítja, tudva vagy nem tudva, legszentebb érdekeink ellensége”. Megszólal Kossuth is, s szerinte Széchenyi minden pártnak és színezetnek hadat izent, legszentebb érdekeink ellen nyilatkozott s az egész nemzetre rásüté a jogtalan bánás bélyegét.

Ezzel megindult a hírlapi polémia Széchenyi és Kossuth között. Széchenyi a *Jelenkorban Wesselényi és Kossuth* cím alatt tíz cikket írt, s ebből ötben Wesselényivel, ötben Kossuthal foglalkozik. Wesselényivel való első találkozásán kezdi, midőn 23 évvel ezelőtt Debrecenben először látta Wesselényit, s az ő lángoló hazaszeretete s az a bizonyos varázs, melyet annyiakra gyakorol, őt is egészen elbájoló. Elérzékenyülten gondol vissza külföldi útjaikra. „Óh! mily gyönyörű pillanatokot töltünk egymással, mikor a legkínosabb epedések közt feltűnénk előttünk a reménysugár, hogy tán még sem fognánk éppen mi magyarok lenni a civilizációnak egyedüli száműzöttjei stb. és eltökélők magunkban, hogy mi ketten, ha senki más, szigorúan el fognánk járni, bár sikerrel, bár nem, hazafiúi kötelességeinkben: célunk nemes és hozzánk illő volt.” Aztán az 1825-iki országgyűlésen kezdve, végigmegy alkotmányos fejlődésünk és újjáalakulásunk történetén s nem titkolja, hogy már tizenkét évvel előbb kezdett elválni Wesselényitől és iskolájától, de azért mindig tudta méltányolni azt a féltékenységet és republikánus okoskodást, mellyel Wesselényi el vala telve, mert hisz alkotmányos embernek soha sem lehet mottója a határtalan bizalom; csak folytonos dacolásával, mindent kicsikarni akaró modorával nem tudott megbarátkozni. Ez a modor szerinte örökre kompromittálta s háttérbe szorította legsürgősebb életkérdéseinket. Tisztán állott lelke tükre előtt, hogy Wesselényivel karöltve mennyi hasznost, mennyi nemest fogtak volna életbeléptetni - „és el lőn törve!” Ám ő elérkezettnek látja a kibékülés idejét s felszólítja Wesselényit: „Kössünk, drága barátom Wesselényi, a múltra leplet vonván, ismét frigyet. Küszöbén állunk egy új reggelnek. Vagy gyönyörű, mindenkire meleget, életet és áldást terjesztő vidor nap lesz az, vagy borongós felhőkkel megtelt őszi alkony, melyhez közel áll a komor, mindent dermedésre, halálra fagyasztó tél.” A régi barátság melegségével fordul végre Wesselényihez, s értesülvén szembajáról, melyre gyógyulást Gräfenbergben keresett, felajánlja neki vendégszerető házát, családjá körét, szerető ápolását. „...Hátralevő napjainkat, melyek ki tudja, mily rövidre vannak már szabva, töltsük el egymással lehető legjobb barátságban.”

A további öt cikkben Kossuthal foglalkozik. A legnagyobb tisztelettel van Kossuth személye iránt, s nem az embernek ellensége ő, hanem ama párt vezérének, amely párt még bölcsőjében van s máris mutatja tüneteit annak, mily veszélyessé, átokká válhatnék, ha erősebbre nőne s vérszemet kapna. Vagy fejtsen ki - írta többek közt Kossuthnak - határtalanul több szupremáciát (felsőbbiséget), mint eddigé, és ő minden hazáját szerető magyarral együtt tüstént zászlaja alá fog állni; vagy „legalább öltön eljárására szuperioritásának hiányát pótló modestiát (szerénységet).” Ami a szerénységet illeti, Széchenyinek aligha lehetett oka panaszra: Kossuth valóban a legnagyobb szerénység hangján ír, valahányszor Széchenyinek válaszol. Egyre ismételte, hogy e közvitatkozások terén oly ellenféltől, minő Széchenyi, legyőzetni is dicsőség, s hogy ő csak Széchenyi tanítványának tekinti magát s a *tőle tanult elvek hirdetője, fejtegetője*. Ám Széchenyi ez ellen a leghatározottabban tiltakozott s ráolvassa

Kossuthra saját hasonlatát az egy guzsalyról orsózott két fonálról, melynek egyike égnek, másika pokolnak visz. Elismeri, hogy Kossuth soha sem vétett őellene, de ezt felette bánja, mert ha az, mit neki szemére hány és mindig hányni fog, csak abból állana, hogy személyét bánta meg, személye ellen vétett, óh, akkor boldog volna. Nem, Kossuth nem őt bántotta, hanem az ő gonddal ápolt ültetvényeit tiporták el ő és társai „jóindulatú, de meggondolatlan túlhajtásaikkal”. Kijelenté ismételten, hogy nincs szándékában megtörni a Pesti Hírlap-pártot, mert a hazai erővel könnyedén elbánni, sőt azokat megtörni senkinek sem szabad. „Súrlódjunk ennél fogva - így végzi egyik cikkét - mint politikusok engesztelhetetlenül, személyileg ellenben, hol csak lehet, olvadozzunk a legőszintébb barátságra. S csak így lesz elvégre haszna, nem ugyan magunkért, de a közjót tekintve, a sajtó szabadabb mozgalmának.”

10.

Azalatt, míg ezek a hírlapi csaták folytak, országszerte megindultak a készülődések az 1843-44-iki országgyűlésre, melytől a szabadelvű haladás hívei nagy eredményeket vártak. Ám a nemesség nagy tömegének jelszava még mindig a „nem adózunk”, s mindössze 18 vármegye ad oly utasítást követeinek, hogy a házi adónak a nemesség és a jobbágyság által közösen, igazságos irányban való viselése mellett foglaljanak állást. A nem adózunk jelszava akadályozza meg az országgyűlési szabadelvű ellenzék vezérét, Deák Ferencet abban, hogy ezen az országgyűlésen részt vegyen. Zala megye ugyanis a nem adózunk elve alapján adott utasításokat Deák Ferencnek, de a nagy hazafi nem fogadta el a megbízólevelet, mivel az utasítások az ő meggyőződésével ellenkeztek. A megye ugyan megmászította e határozatot, de az új választás nagy korteskedéssel, vérontással járt, s Deák most e miatt nem fogadta el a megbízólevelet. Súlyos csapás volt ez az országgyűlési ellenzékre, s bár az ellenzéki tábor nagyot nőtt s abban sok jeles férfiú volt, nagyon érezték Deák Ferenc távollétét. Az országgyűlés, mely 1843. május 18-án nyílt meg, gazdag volt eszmékben, a szabadelvű javaslatok egész tömege került napirendre, de csak kevés vált törvénné. Meg kellett elégedniök a szabadelvűeknek azzal a két, egyelőre kevés gyakorlati értékű törvénnyel, melyek közül az egyik megadta a nemnemesnek is a *hivatalviselés*, a *birtokszerzés* jogát. A magyar nyelv ügye is előbbrehaladott. A királynak magyarul kell megerősíteni a törvényeket, ennek az országgyűlésnek kizárólag magyar volt a tanácskozási nyelve, s magyar lesz a tanítás nyelve is az iskolákban. Egyébként az országgyűlés eredménye nem elégítette ki a szabadelvűek táborát.

Széchenyi a főrendiházban a kormánypártiak közt foglalt helyet. Eljárt a pártértekezletekre, s mindjárt az első értekezleten a kormány emberének vallotta magát s kijelentette, hogy mindenekelőtt a karzati közönség megfőkezését fogja követelni. Magában a főrendiházban első nevezetesebb felszólalása abban találja hátramaradásunk okát, hogy „sem mire sincs elég pénzünk és időnk”. És felhívja a figyelmet legközelebb megjelent s megjelenő újságcikkeire: olvassák el figyelemmel s lesz pénz elegendő. Harmincegy cikk jelent meg Széchenyitől a *Jelenkorban* június elejétől az év végéig. Az első hét cikknek *Adó* a címe, a továbbiaknak *Két garas*, s e cikkek együtt *Adó és Két garas* cím alatt könyv formában is megjelentek 1844-ben. Széchenyi e könyvében úgy akar rést ütni a nemadózás kiváltságán, hogy minden hold föld után két garas fizetését javasolja: fizesse ezt a nemes is, a jobbágy is. Számítása szerint évenként hatmillió-kétszázharminckilencezer-nyolcszázötven forint folyna be így az állam pénztárába, s ezt az összeget aztán országos érdekű befektetésekre fordítanák. „Akármiképp hímezzük-hámozzuk is a dolgot írja többek közt -, vagy zsebünkbe kell nyúlnunk, vagy minden szebb reményeinkre fagyos vizet öntve, aljas soha fel nem viruló létünkkel megbarátkozunk. E dilemmából nincs valódi kibúvás, mondom, mert bármiképp erőlködjenek is az illetők egy harmadik utat kitalálni, azért, talán saját magukat s a híg velők seregét kivéve, de

egyetlen higgadt gyakorlival sem fogják azt elhíttetni, hogy Magyarországon mindaddig bármi nagyobbszerű s nemzethez valósággal illő vehesse kezdetét, míg kiváltságos osztálya így vagy amúgy, de valamiképp s egyenesen nem járul annak investíciójához.”

Az eszme, hogy mindenki holdankint két-két garassal járuljon az országban nagyon is szükséges befektetésekhez, méltó volt Széchenyihez. Elfogadása esetén a nemzet megteszi vala az első lépést a közös teherviselés felé. De ha a nemesség még a házi adóban, vagyis a megye saját szükségleteinek fedezésében sem akart részt venni, remélhető volt-e, hogy e sokkal nagyobb terhet elvállalja? És volt Széchenyi eszméjének lényeges hibája is: megvalósítása egyesekre aránytalanul nagy terhet rótt volna, mert a föld minőségét nem vette figyelembe. De ha az eszme nem is látszott megvalósíthatónak, a cél, melyre törekedett: a nemesi kiváltságok legkeményebb sziklavárán, a nemadózáson való részvétel, magasztos, s ebből a szempontból nézve azt, lehetetlen megindulás nélkül olvasnunk Széchenyi könyvét. A közteherviselés lebeg lelki szeme előtt végcélként, s mintha csak le akarná mosni annak az osztálynak, melyhez ő tartozik, minden bűnét, mit a múltban a nép iránt elkövetett, megható ékesszólással izgat eszméje mellett. „Ami személyemet s enyéimet illeti írja, én annyira sóvárgok a mostani igazságtalanná vált, természetelleni, a tizenkilencedik századhoz éppen nem illő, vérünket a legdísztelenebb homállal undokító s mi mind ennél győzőbb, jóllehet korántsem oly nemes argumentum, saját legnagyobb érdekeinkkel annyira összeütköző »nemadózási létből« hovahamarább kilépni, miképp *kész vagyok adózásra*, habár:

nem is tudom, mire fordítják azt, sőt sejtem, hogy vízbe esik, levegőbe párolog, vagy idegen kezekre ragad az egész; habár:

senki sem számol beküldött adómmal, még csak pro forma sem; habár:

laposra nyom is az adó mennyisége és súlya.

Én *mindenre ráállok*. Fizetek a házi adóba, a hadi adóba, fizetek mindenüvé, elkülönözve, keverten, ahogy tetszik; mert mint mondom, az én felfogásom, az én ízlésem, az én politikai vallásom szerint, bármily sors érjen is, mindent inkább kedvelek, mindent inkább elviselek, mint a véremtől - itt nem átalján a magyaréról, de egyedül a magaméről szólók - oly igen heterogén egyenes teher nem hordási *döbrögiséget*, szégyent, gyalázatot, vagy akárminek nevezzük is, nem bánom: habár szüzességi dicsőségek is.”

Lelkének nemes izgalma nyilatkozik minden szavában. Neki mindegy, bármi csekélységet, csak fizessen már a nemesség is, s az aggodalom, hogy szavát nem hallgatják meg, megérik minden szaván, mondásán. Az egész könyv egy eszméjéért élő-haló, izgatott lélek műve.

„A parasztság - mondja más helyen - némileg megvan ugyan, s ha fárad, *izzad, átalján* véve nem koplal, de gazdagnak, úgy hogy jobb haszon és jobb lét reményében sokat előlegezni volna képes, azért bizony még sem nevezhetni azt. *A kisenemesség legszomorúbb állapotban teng* s mi több, napról napra kétesebb körülmények közé fog süllyedni; mert vagyonát, meg nem szűnő szaporodásánál fogva mindinkább eldiribolván s más részről szabadalmihoz képest semmi kellő rendszernek magát alávetetni nem tűrvén, maholnap vajmi sok kisenemes, tán a legnagyobb szám, minden benne rejlő jótulajdona mellett, bár akarja, bár nem, ha éhen halni nem kíván, ingatlan és ingó jószág s előleges kiképzettség nélkül, vagy a közönség legaljasabb s legízetlenebb munkáit üzni s ha ezt tenni büszkesége s keleti indolenciája nem engedi, koldulni vagy »jó móddal szerezni« és ennek következtében legtöbb idejét börtönben tölteni, vagy voksát, ezen úgyszólván *egyedüli sajátját*, lehető legdrágábban áruba bocsátani s ekképp a hon mezején lelketlen portékaként vajmi díszteljesen (!) figurálni lesz kénytelen. Az eldiribolás által még egészen meg nem zsibbasztott *nemes és főnemes* részint egészen benn van már ez csödben, részint vajmi keservesen közel áll ahhoz. A városok és kiváltságos

nagyobb községek végre vagy már úgy is untig meg vannak nyergelve, vagy nincsenek produktív állapotban és körülük szinte több a füst mint a zsír, minélfogva ezek sem képeznek most valami derék kincsforrást, midőn néhány pénzest kivéve, a kereskedői kart sem lehet általjában dúsnak mondani, és e fölött sem kellő belfogyasztás, sem illő külkereskedés nincs, de e helyett minden dermedez, minden pang, úgy, hogy bármerre forduljunk, sehol sem lelendjük Magyarországon azon egészséges és általjános alapot, melyre az eddiginél sokkal nagyobb terhet lehetne, a nemzeti csontvelő csorbítása nélkül, állítani.”

A különböző osztályok s általában az ország helyzetének e szomorú rajza után Széchenyi a betegség orvosságát mindjárt meg is nevezi: „fejössé” kell tenni az országot, vagyis „adózatóvá”. Természetesen, ez nem megy könnyűszerrel, rövid idő alatt, csodaoperációkkal, búbájolással. Az adónak közös viselése az a nagy „Egyesítő - mondja más helyen -, melynek minden nép köszöni nemzetté való átalakulását; nincs egyetlen nemzet, mely ez Egyesítő nélkül fel bírta volna küzdeni magát a civilizált szabad nemzetek sorába”. „Politikámnak - mondja - mi az adót és jogot, avagy más szavakkal az ország terheit és kedvezéseit illeti, foglalata nem kevesebb, mint *mindenkire nézve, ki a haza levegőjét szívja, egyenlő teher és egyenlő jog*. Ez azon végkikötő, mely felé áll, noha az emberiségnek eddigelé tényleg egy nemzete sem érte még el, vágyaimnak iránytűje.”

E néhány sorban világosan megjelöli programját. Egyenlő teher, egyenlő jog: ez a végcél, mely felé tart. Ezt a célt, szerinte, nem lehet elérni csudaoperációkkal, búbájossággal, csak lassan, lépésről lépésre haladva, elébb-elébb.

Kossuth, bár a maga adózási tervét jobbnak tartja, elfogadja a Széchenyit azzal a föltétellel, hogy, miután a közös teherviselés alapjára fektetett adózás a nép terhét növelné, ennek fejében legalább részesüljön a nép valami kedvezésben, nevezetesen: abból a százmillió forint országos kölcsönből, melyet a Széchenyi által ajánlott adózási terv alapján vennének fel, nemcsak jelzálogi kölcsönt adjanak a népnek, mint Széchenyi tervezi, de egy részt az örökváltásg létesítésére fordítsanak. Midőn az 1843-44-iki országgyűlés megnyílik, Széchenyi, látván, hogy kétgarasos adótervének nem tudja megnyerni a többséget, újabb könyvet ír (*Magyarország kiváltságos lakosaihoz*), melyben a két garast egy garasra szállítja le. Röviden ismétli az *Adó és Két garas* főbb pontjait, irányelveit, nevezetesen: „Fizetessék minden holdtól *általján véve* - tehát jobbtól több, rosszabbtól kevesebb - két garas telekdíj évenként, 35 egymás után következő esztendeig. Cél és feltételek a következők: 1. Ne örökre kösse le magát a nemzet efféle telekdíj fizetésére s ekképp azon summa, mellyel hazája felemelésére járul, már magában viselje a törlesztés elvét. 2. Az így egybegyűlő summa semmi egyébre ne szolgáljon, mint Magyarország szellemi és anyagi kifejtésére. 3. Azon kérdés eldöntésére, hogy vajon mi mindenre legyen fordítandó a hazai investzionális kincstár, egyedül s mindig az egyetemes törvényhozás intézze el közvetlen maga, akár közvetve megbízottai által. 4. Egy országos, Budapesten létező kincstári hivatal kezelje az ekképp bejött pénzeket. 5. A pénzek mire lett fordítása minden következő országgyűlésnek terjesztessék elibe. - Az így egybegyűlendő évenkénti nemzeti jövedelem, Fényes Elek szerint, 6 millió 239 ezer 850 ezüst forintra rúgna. Én azonban könnyebb számíthatás végett ötmillióra tettem ezen jövedelmet s azt tervezem, hogy venne fel ennek fejében az ország százmilliót, miképp azután 90 milliót kiadva, kamat által 30 év leforgása alatt 160 millióra emelkednék az országba fektetendő pénz és körülbelül ennyi idő alatt le is volna törlesztve az egész kölcsön, midőn mind egyeseken, mind a közönségen tetemesen segítve s ekképp példabeszéd szerint, egy kövel kettőt dobva, ismét adósság nélküli szüzességébe iktattatnék vissza a teljes virágzásnak indult hon, minthogy az ötmillióba lenne foglalva a törlesztési díj. Egész okoskodásom súlyát a *vezértényezőre* pontosítani össze, hogy *fizessünk*, és pedig fizessünk egyedül és kirekesztőleg *telekdíjt*, minthogy más direkt adót nem volna tanácsos kivetni,

indirekt adót pedig nem bírna ki a hon, vagy abból egyedül csak cseppeket várhatna, mikkel most előleg kár volna bajlódni.

Ebből áll főszabályilag egész eredeti eszmém. Elmesúrlódás, helyesebb nézet és tanács következtében módosított, *körülményeinkhez illőbb* s ekképp *javított* tervezetem ellenben következő: Mi a summát illeti, *nem bánom, ha másképp nem lehet, két garasról leszállok egy garasra*. S így ugyan nem 2 1/2 millióra szállítom le azon évenkénti díjt, melyre tervem vezértényezőjét állítom, hanem 3 millióra, minthogy, Fényes szerint, holdankénti általános egy garas után 3 millió 119 ezer 925 forint kerekednék ki.”

E módosításra az általános szívreható szegénység és kivált pénztelenség bírja Széchenyit. Hát legyen egy garas! Reméli, hogy idővel magasabbra emelik, ha látják gyümölcsöző hasznát. Leszáll az egy garasra, hogy „ne leljen a magyar földbirtokosok bizonyos része, mely nem fizetésben találja gyönyörét, sőt üdvét, elfogadható kisurranási hátsó ajtót e csekély teher alól is kibújni, de *vagy szolgálja, mint illik, a hazát, vagy semmihez járulni nem akaró haszontalannak bélyegét viselje az egész haza láttára, szinte mint illik*”.

Midőn Széchenyi e kis, 36 oldalra terjedő könyvecskéjét, jobban mondva: Szózatát írja, az országgyűlés már kiküldött volt egy választmányt, melynek az volt a feladata, hogy véleményt adjon az országgyűlésnek egy országos pénzalapnak miként való megszerzéséről. Ez a kiküldetés, mondja Széchenyi, az egyiknek azért tetszett vissza, mert a közös adózás elvét vélte veszélyeztetni általa, a másoknak meg éppen azért tetszett annyira, mivel ennek *minden időkre való megbukását* várja tőle. Ő nem is állítja, hogy az a meglegedés, mely a szóban forgó választmány kiküldetése miatt többekben támadt, ne eredett volna vajmi tisztátlan kútfőből, viszont állítja, hogy maga a kiküldetés a legforróbb s a legőszintébb vágy következménye: egy vagy más módon megnyitni ama forrásokat, melyek nélkül valódi egészségre soha nem emelkedhetik a haza. „Mert ha efféle undorodást okozó gyalázat-fekély lappangana vérünkben, most, midőn annyi hű kedély tán éltevel is volna jobblétünket megvásárlani kész: akkor valóban minden jobb magyarnak keserűn kellene megsiratni azon órát, melyben őt a bosszús egek haragja egy rothadó nemzet tagjául a semmiségből kiemelni kegyetlenkedék. És ez lehetetlen, én legalább, míg lehelek, hinni nem fogom, mert megtörhetetlenül él bennem azon szent hit, hogy

Még jőni kell, még jőni fog
Egy jobb kor, mely után
Buzgó imádság epedez
Százerek ajakán!”

Íme, elértünk ahhoz az időhöz, midőn államférfi és költő kezét fog egymással, egyik a másikat megihletti; midőn a csüggeteg busongást, a régi dicsőség után való sóhajtozást felváltja a jövőben való erős hit; midőn a nemzet vezérei, politikusok és költők, ki-ki a maga eszközeivel, szebb jövő reményével táplálják, erősítik a nemzetet. „Hazádnak rendületlenül légy híve, óh magyar!”, zengé a költő, a *Szózat* költője, s „óh ne hagyjuk, drága honfiak, elnyomni a mai időt - így szól nemzetéhez a legnagyobb magyar -, de hajoljunk szent hazafiságunk varázsa által a szerencsét hozzánk, hadd mosolyogjon elvégre ránk, szerencsétlen magyarokra is, kiknek eddigelé s alkalmasint egyedül meg nem szűnő versenygéseink és egymás elleni agyarkodásaink miatt örökké hátat fordított.”... „*Hazai hűség* az, mire szükségünk van. Ámde ezzel, ha nemcsak ajkainkon peng, de valósággal lelkünkben is él, ne kételkedjünk, mindent el fogunk érni, amivel vérünknek, az emberiségnek és saját magunknak tartozunk.”... „Hadd fogjunk, ha lehet, legalább addig is, míg jobb belátásra világosít vérünk nemtője, e kérdésben mindnyájan kezét. Hiszen csata kockái közt sem latoljuk: ki mily lépcsőn született, de egy soron áll lelkekkel lelkes: ám legyen szintűgy, mikor anyaföldünk

előmeneteléről van szó, annyi elválasztó fal közt legalább egy pont, melyben minden magyarországi lakos egyesül.”... „Akarjunk csak, diadalmaskodjunk elvégre anyatejjel beszítt, semmihez sem járuló előítéletünkön és állítsuk azon fukarság helyébe, mellyel általán véve honunkhoz viseltetünk, ama bőkezűséget, melyhez képest saját személyes szűkkörű szenvedelmink kielégítésére rendszerint annyi pénzt dobunk ki ablakon, sőt taposunk egyenesen sárba; lépünk csak ki ezen nyomorult zibbasztó körből lelkes emberhez vajmi jobban illő szférákba, hol egyetemes hazánk virágzását élveznök és okvetlen ki fogjuk tönkretételünk nélkül állíthatni azon garast vagy garaskát, *melyekért nem saját hasznom* - mert hiszen magamnak is sokat kellene fizetnem - *de honunk haszna végett esedezem.*”

De hiába „esedezik”, még nem jött el a „jobb kor”. Az országgyűlés által kiküldött választmány nem fogadta el sem a két-, sem az egygarasos adótervet, ehelyett az országgyűlésnek országos pénztár szervezését ajánlotta a közös teherviselés alapján. Ám a főrendek ezt a tervet is megbuktatták, s most a szabadelvű követek azzal felelnek a főrendek szűkkeblűségére, hogy önként kötelezik magukat az adófizetésre. A sort Bezerédj István nyitja meg s azzal a fennkölt lélekre valló kijelentéssel, hogy „a nép közadójában nem osztozni igazságtalanság és bűn, az ő lelkiismerete nem engedi, hogy ez igazságtalanságban tovább részt vegyen” - Tolna megye 1844. december 16-iki gyűlésén bejelenti az adófizetést. Arányul a megye közadójának mennyiségét veszi, s a maga adóját 300 pengő forintban állapítja meg. Bezerédjnek már az a ténye, hogy 1838-ban szerződést kötött medinai jobbágyaival, mely szerint ezek az úrbéri kilencedet megszabott mennyiségű terményekért megváltották, nagy feltűnést keltett az országban s még nagyobb ez elhatározása. A szabadelvűek követik a nagyszerű példát: Kossuth Lajos, Rosty Albert és két veje, s Deák Ferenc kétszáznégy nemes társával Zala megyében szintén az adófizetők sorába lép.

De Széchenyi nem örül ezen a felbuzduláson. A pisztoly idő előtt való elsütésének nevezi Bezerédj tettét s élesen megtámadja a *Jelenkorban*. Kossuth, Szalay László és Trefort Ágost viszont keményen megtámadják Széchenyit. Szemére vetik következetlenségét s méltán, hisz Bezerédj nem tett egyebet, mint amit Széchenyi a könyveiben oly nagy lelkeséggel hirdetett. Nyilvánvaló, hogy Széchenyiben a mindig tűnődő, a hirtelenkedéstől féltő lélek szólalt meg, midőn Bezerédj cselekedetét a pisztoly idő előtt való elsütésének nevezte, de Bezerédjnek és társainak példájára szükség volt s ők valójában nem is tettek egyebet, mint legalább maguk megvalósítani igyekeztek Széchenyinek tizenöt év óta hirdetett eszméit.

A szabadelvűség hívei egy nyomon járnak Széchenyivel, midőn a közszellemet nemcsak elvek hangoztatásával, de tényekkel is meg akarják változtatni, s evégből a *társadalmi téren* kezdik meg az akciót, azzal a bölcs számítással, hogy ennek az akciónak majd az országgyűlésre is jótékony hatása lesz. Minden törekvésük arra irányul, hogy a sajtó segítségével meggyőzzék az elméket a létező állapotok tarthatatlanságáról, s ebben Széchenyi és Kossuth közt nincs véleménybeli különbség, csupán az út, melyen haladnak, más. Kossuth nem várja meg, hogy vajon az országgyűlés mit tesz majd a magyar ipar érdekében, s megalakítja az iparegyesületet, melynek élére Széchenyit szeretné megnyerni, de Széchenyi nem fogadja el az elnökséget, miután az eszmét „Ausztia és Magyarország vegyes házassági viszonyánál fogva” nem tartja egészségesnek. De Kossuthot nem csüggeszti el a visszautasítás, ő ezt az egyesületet kiválóan alkalmasnak véli a polgári elem megerősítésére és a demokratikus eszmék terjesztésére, s minden politizálás kizárásával megalakítja az egyesületet, melynek elnökévé gróf Batthyány Lajost, Magyarország későbbi, első miniszterelnökét választják.

Az országgyűlés eredménytelensége mintegy rákényszeríti a szabadelvűek lelkes táborát, hogy társadalmi úton egyengessék az ország újjáalakításának ösvényeit. Az osztrák kormány százados politikája, mely tervszerűen fojtja meg a magyar kereskedelmet és ipart, teremti az

Országos védegyesületet. Kossuth pendíti meg az eszmét s az ő lelkes agitációjára megalakul az egyesület, melynek célja piacot teremteni a honi iparcikkek számára itt az országban. Az egyesület tagjai becsületszóval kötelezik magukat, hogy 1850. október elsejéig csak hazai mesteremberek által dolgoztatnak a „mineműségekre való tekintet nélkül”, s csak oly cikkekért fordulnak a külföldre, amelyek itthon meg nem szerezhetők. Pozsonyban, 1844. október 16-án alakult meg az egyesület, melynek elnökévé a minden ízében szabadelvű gróf Batthyány Kázmért választották, aki az előző évben pályázatot hirdetett 200 arany jutalommal egy, a *robot és dézsma* káros voltát adatokkal bizonyító könyvre. Az egyesület alelnöke gróf Teleki László lett, igazgatója pedig maga Kossuth Lajos. Íme, az idők jele. Két mágnás s a szegény újságíró egy táborban, egy ügynek a szolgálatában. Ám a védegyesület élén csupa ellenzékiek állottak, s ez a körülmény politikai szint adott az egész országra kiterjedő akciónak. Széchenyit ismét erős aggodalom szállotta meg. Attól tart, hogy a kormányt gondolkodóba ejti az országossá lett mozgalom, s ebbéli aggodalmában kíméletlenül támadja meg ama férfiakat, kik a védőegyesület élén állanak. Megered a gyanúsítások zsilipje, a kormányt szolgáló hazai és külföldi újságok mindenféle gyanúsításokkal illetik a mozgalmat, s a kormány minden követ megmozgat, hogy a védegyesület működésének sikerét megakadályozza.

Valósággal táplálja, éleszti az ellenzéki szellemet a kormány azzal, hogy csírájában akar megfojtani minden, a nemzet javát, az ország haladását célzó törekvést, s oktan politikájára mintegy felteszi a koronát az *adminisztrátori rendszer* megalkotásával. Megnyirbálni a vármegyei önkormányzatot s többséget szerezni a kormánynak a megyékben: ez a cél, s ezt a célt Metternich herceg akként véli megvalósíthatónak, hogy adminisztrátorokat küld a megyék nyakára. Ezek az adminisztrátorok hallatlan erőszakosságokat művelnek. Vesztegetéssel rontják a nemesség erkölcsét, a rendfenntartás címén kirendelt katonaság pedig arra való, hogy megfélemlítse az ellenzéki férfiakat. De mindhiába: az adminisztrátori rendszer nem válik be. Az erőszak növeli az ellenzék összetartó erejét, s elkeseredett küzdelemre ingerli a korlátlan uralommal fenyegető rendszer ellen. Nemcsak a megyei önkormányzat hívei, de az úgynevezett *centralisták* is, kik a megyei önkormányzat helyett az *országgyűlésben* és a *felelős kormányban* akarták megtestesíteni a nemzet erejét, elkeseredetten küzdenek ellene, mivelhogya lehetetlen nem látni, hogy az adminisztrátori rendszer hadüzenet nemcsak a megyei önkormányzatnak, de általában az ország újjáalakítását célzó minden törekvésnek.

Midőn Kossuth 1844. június elején megvált a *Pesti Hírlap* szerkesztésétől a kormány által felbérelt kiadó fondorkodása következtében, a lap szerkesztését a centralisták vették át, kik különben Kossuthtal együtt ellenzékiek voltak, de a megyei önkormányzat dolgában nem értettek egyet vele. Míg Kossuth azt hirdette, hogy a megyei önkormányzat a felelős minisztériummal összeegyeztethető, a centralisták úgy vélekedtek, hogy a megyei önkormányzat lehetetlenné teszi a szabadelvűek által hirdetett újításokat. Ebben a kérdésben az ellenzék kettészakadt, de egyesült a legsürgősebb teendőben: megbuktatni a kormányt, a kormánnyal tartó konzervatívok (megfontolva haladók) hatalmát, s ennek romjain felépíteni az új Magyarországot. Ez az egyesülés annál is kívánatosabb volt, mert a kormány míg egyrészt az ő adminisztrátorai által mindenestül ki akarta irtani az ellenzék, másrészt nagyot gondolt s most egyszerre túl akarta szárnyalni az ellenzék a népboldogításban. Kiragadni az ellenzék kezéből a vezetést, népszerűsíteni magát az ellenzék rovására: ez volt a kormány legújabb fogása. Nyilvánvalóan ez a cél vezette abbéli elhatározásában is, hogy a helytartótanács kebelében közlekedési osztályt állított fel *s annak vezetésére Széchenyit hívta meg.*

A „legnagyobb magyar” akkor vállalt hivatalt, midőn általános volt az országban az ingerültség az adminisztrátorok önkényeskedése miatt. Ám ő nem törődött azzal, hogy mit szól ehhez a „közvélemény”, habozás nélkül vállalkozott a neki való feladatra, abban a reményben, hogy sorban megvalósíthatja közgazdasági terveit, vagy amint ő szokta mondani: *kihasználhatja* a kormányt az ország javára. Metternich eredetileg csak egy *bizottságot* akart a közlekedési ügyek intézésére, de Apponyi György kancellár nagy nehezen kivívta, hogy bizottság helyett közlekedési osztályt szerveztek a helytartótanács kebelében. Az új hivatal hangzatos címet kapott („országos közmunkák igazgatósága”), de hivatalos helyiségül csak egy nyomorúságos irodát s a Széchenyi által kért hatmillió dotáció helyett egymilliót, azt is úgy kellett kicsikarni a birodalmi pénzügyminisztertől. A derék férfiú attól félt, hogy ha egymilliót ad a Tisza szabályozására, annyit kérnek majd az Elbára is. Széchenyit végtelenül bántotta ez a szűkkeblűség. Még nem történt meg a kinevezése s már torkig van a birodalmi kormány akadékoskodásával, s nem sokkal hivatalba lépése után ezt az érdekes vallomást teszi naplójában: „Ez a természetellenes államszövetség nem tarthat soká, s *Magyarországnak elvégre is saját erejére* kell támaszkodni.” A hivatalos lap még nem közölte kinevezését, s az ifjúság már sárral dobálta meg kocsiját. A kocsiban ült felesége is... Az ellenzék s maga Deák Ferenc is bizalmatlanul fogadta Széchenyi kinevezését, mely 1845. augusztus 15-én jelent meg. Voltak, kik országos sérelmet láttak az új hivatal szervezésében. Annál nagyobb volt az öröme a konzervatívoknak, kik Széchenyi vállalkozásának nagy jelentőséget tulajdonítottak: az a tény, hogy Széchenyi hivatalt fogadott el, feltétlenül emelni fogja a kormány hitelét, bizalmat kelt a kormány jó szándékai iránt. Abban, hogy Széchenyi hivatalt vállalt, nagy része volt annak a bizalomnak, mellyel az akkori kancellár, Apponyi György egyénisége iránt viseltetett. S hogy Apponyi nem tisztán a kormány, de elsősorban a haza szolgálatát látta Széchenyi hivatalvállalásában, bizonyosság erre az a levél, melyet Apponyi a kinevezési okmánynak a király által történt aláírása után közvetlen intézett Széchenyihez. „Mindnyájunkra s az igazi jó ügyre s jövőnkre nézve oly nagy és döntő esemény ez - írja Apponyi György -, hogy *nem Neked, hanem hazámnak, barátaimnak s magamnak* kell, s nem lehet eléggé érette gratulálnom.” Végül ezt írja: „Én csekély vagyok ahhoz, hogy Neked köszönetet mondjak amaz ezrek nevében, akiket elhatározásod boldoggá tesz, de érezni, jobban érzem azt, mint amaz ezrek mind együttvéve.”

A kormány kétségtelenül jól számított, midőn Széchenyit nyerte meg az újonnan szervezett közlekedési osztály vezetésére, s viszont nem ok nélkül tartottak attól az ellenzék vezérférfiai, hogy Széchenyi hivatalos működése gyengíteni fogja az ellenzék népszerűségét. Mert Széchenyi alig foglalta el hivatalát, serényen munkának látott, s már egy hónappal kinevezése után bejárta a Tisza-vidéki városok és községek egy részét, tanácskozott, tárgyalt az érdekelt testületekkel és birtokosokkal a Tisza szabályozásáról. Általában mindenütt, ahol megfordult, nagy tisztelettel s reménységgel fogadták a kormány nagynevű képviselőjét, csupán Szolnokon volt némi kellemetlensége. Macskazenével tisztelték meg, mert hogy kortesútnak nézték a tanulmányutat...

A következő évben már kipróbálja a gőzhajózást a Tiszán. Kovács Lajos, Széchenyi hú munkatársa s útjában kísérője, ki Széchenyi közéletének három utolsó évét (1846-48) két kötetben írta meg, részletesen írja le ezt az érdekes utat. Az ő könyvében olvassuk, hogy a Tisza menti népnek leírhatatlan volt az öröme, midőn az első gőzöst megpillantotta a Tiszán. Széchenyi útja valóságos diadalút volt. „A Tisza-parti községek szó szerint a partra költöztek, s ünnepi köntöseikben ott várták a hajó érkezését. Távolabbi községekből tömegesen jöttek a folyó partjához. Önkéntes bandériumok álltak ki, a part mentében lóháton kísérték a hajót,

míg lovaik bírták.” A hajónak minden község mellett meg kellett állani, a küldöttségek bementek a hajóra, bebocsátást kért a nép is s úgy bámulta a hajó minden részét. Széchenyit kezdetben mélyen meghatotta az általános öröm, de csakhamar észre lehetett venni rajta az elkomorodást. Türelmetlenkedett, szeszélyeskedett, a küldöttségeket nem akarta fogadni, s ha elfogadta, az üdvözlő beszédekre kedvetlenül válaszolt. A közebedhez, bár ő volt a vendéglátó gazda, vagy nem akart kijönni, vagy ha részt vett abban, komor, szótalán volt. E különös viselkedésének pedig az volt az oka, hogy a helytartótanács melléje adott egy tanácsost a hivatalos ügyek intézésére, miben Széchenyi első pillanatban előzékenységet látott, de csakhamar rájött, hogy a tanácsos urat valóképpen az ő szemmel tartására küldötték ki. Íme, tehát a kormány nem bízott benne! Azt hitte, hogy Széchenyi a hivatalát ki tudja milyen, a kormánynak nem tetsző célokra fogja kihasználni! Mielőtt Széchenyi útra kelt, megígérte a nádornak, hogy útjáról időnként kimerítő jelentéseket fog küldeni. És ő küldötte is a leveleket szorgalmasan, s ím egyszerre megtudta, hogy éppoly szorgalmasan ír leveleket a nádornak a tanácsos is. Ez a felfedezés rendkívül felháborította Széchenyi amúgy is izgékony lelkét. Mindenütt nagy ünnepléssel fogadták, sőt egy helyen még jövődó nádorságára is poharat emeltek. Széchenyit végtelenül felbosszantotta a tapintatlan pohárköszöntő, s most, hogy értesült a tanácsos titkos levelezéséről, nem ok nélkül háborgott a lelke.

- Ha most mindezek a sületlenségek a nádor tudomására jutnak - mondotta Kovácsnak -, vége az anélkül is gyenge bizalomnak, támasz nélkül maradok s felsülök tiszai kezdeményemmel...

Egyrészt azt hitte a mindig tépelődő lelkű Széchenyi, hogy elvesztette a népszerűségét, másrészt meg nyugtalanodott, hogy nem bízik benne a kormány. Így őrlődött a lelke. Ami a népszerűséget illeti, e tekintetben az egész tiszai úton nem lehetett panasza. A nép aligha tudott a harcról, mely Széchenyi és Kossuth közt folyt le, s Széchenyiben a híres magyar mágnást látta, aki íme hajóra száll, hogy megvizsgálja, kitanulja a Tiszát, közójük vegyül, szívesen eldiskurál velük. Aki azért kelt a tiszai útra, hogy színről színre lássa a bajokat, a Tisza szabályozásával elejét vegye e folyó káros rakoncátlankodásainak s egyszersmind új útját nyissa meg a kereskedelemnek a Tisza hajózhatóvá tételével. Szóval: a Tisza-vidéki nép őszinte barátját látta a legnagyobb magyarban, s aszerint is fogadta mindenütt, hol Széchenyi megjelent. Lassanként meggyőződött, hogy a nép szereti, s természetesen most már ez a szeretet, ennek hangos nyilvánulása okoz neki aggodalmat: hátha kihasználják ellene, a köz rovására, az ő ellenségei?

E könyv terjedelme nem engedi meg a tiszai út részletes leírását, de annak egy igen fontos epizódjánál mégis meg kell állapodnunk. Ez az epizód a debreceni nagygyűlés, melyen a felső-tisza-völgyi társulat alapszabályait kellett megállapítani. A gyűlésre nagy számban jelentek meg a felső-tiszai megyék érdekeltjei. Széchenyi elnökölt a gyűlésen, s amint megnyitotta, Elek Mihály szabolcsi alispán állott szólásra és hevesen támadta meg a kormányt. „Minket - mondá - társulati önálló működésre hívtak fel, hogy szabályozzuk a Tiszát, én azonban akcióban csak a kormányt látom, s noha a legnagyobb hódolattal hajlok meg gróf Széchenyi személye és érdemei előtt, nem ignorálhatom, hogy ő a létező kormány magas hivatalnoka s annak közege.” Aztán beszéde során kifejezte abbéli aggodalmát, vajon ez akció mögött nem rejlenek-e a kormánynak holmi titkos céljai. Kovács Lajos visszautasítván a gyanúsítást, beszéde közben Széchenyi egyszerre csak hátralöki székét s izgatottan áll fel. Kovács hirtelen befejezte beszédét s Széchenyi vette át a szót. Kovács Lajos azt írja, hogy soha sem őt, sem senki mást nem hallott ily hatással beszélni. „Mintha lelke legmélyében lett volna érintve, fennkölt önérzetének teljes fenségében szólott, feldoba minden féket egyenlő szigorral a kormány és nemzete oktalanságairól.”

Beszéde - írja tovább Kovács - egész életének nyílt, leplezetlen vallomása volt. A nemzeti regeneráció nagy munkájában addig tett minden kísérleteit magyarázta, míg most a viszonyok szövevénye által odajutott, hogy egy kétségtelenül nemzeties érzelmű, de sokképp korlátolt kormány s a nemzet alkotó eleme közt mint egyedüli közvetítő álljon. E két tényező, felhasználva a körülmények kedvezéseit, mindent tehet. Egymás ellen folytatva a meddő harcot, semmit. Mindenben hátra vagyunk, s ha nem sietünk minden erőnkkel nagy mulasztásainkat helyrehozni, az általános haladás áramlata által okvetlenül elsodortatunk. E veszélyt érezte ő működésének minden percében, s felette szövevényes viszonyaink közt nem is mutatkozott számára oly állásfoglalás, melyből a nemzeti erő fejlesztésére nézve nagyobb szabású sikereket teremthessen. Tétlenül álltunk, míg halad sebesen a helyrehozhatatlan idő.

„Most a kormánynak azon ötlete támadt, hogy ha gyarló személyemet körébe vonhatja, nem csekély erőgyarapodást nyerhet s megkínált hivatalos állással. Így lettem helytartósági tanácsos. Gondoljátok-e, hogy e cím reám, 53 éves emberre, bírt valamelyes ingerrel? Oly hivatal, melyet, ha utánajárok, ezelőtt 25 évvel könnyen elérhettem volna. Vagy hiszitek-e, hogy Széchenyi István nevének becséhez e cím valamiben járulhat?

Jól tudtam én, hogy ezáltal az országban csak veszthetek, de a dolog nem ezen fordult meg. Számomra a helytartótanácsnál új osztályt rendeztek. Tőlem semmi kötelezettséget nem követeltek, szakomban teljesen szabad kezet ajánlottak. A politika körén kívül az ország anyagi ereje kifejtésének vezetésével kínáltak meg. Mily nyomorult gyávaság lett volna tőlem, nem egész múltamat tagadom-e meg, ha kicsinyes hiúsági tekintetek miatt visszautasítom az ajánlatot? Bízom-e a kormányban? - kérdeitek. Erre én azt felelem: *nem bízom meg senkiben, sem a kormányban, sem egészen a nemzetben, de bízom Istenben és önmagamban.* Szemesé a játék. A kormány engemet, én a kormányt akarom kihasználni nemzetünk felvirágoztatására. Kinek fog ez sikerülni? Meglátjuk. Az alkalmakat nem mi teremtjük, azok előállanak, a mi hivatásunk azokat felhasználni s megküzdeni sorsunkkal.

Hivatalba lépve, én a Tisza-völgy rendezésének nagy vállalatát indítottam meg. Ezt nemcsak a kiszámíthatatlan nagy anyagi eredményeiért karoltam fel, de ezt egy józanabb politika tengelyének tekintettem a jövőre nézve. *Nyíltan kimondom: én hazám regeneracionális erejét a magyar ellenzékben látom.* Jövönk attól függ: lehet-e azt olcsó dicsőségű meddő állásából kiemelni és alkotó tényezővé tenni az erő kifejtésében. Ámde az ország erejének kifejtésében a kormány támogatása nélkül nem tehetünk semmit, mert pénzhez csak általa juthatunk. Máris évi 150 és 400 ezer forint kölcsönt felajánlott a kezdethez.

Én öszülő s hatalmasan gyérülő hajammal a járomba fogattam magamat! Tán hogy 20 éven át nehéz munkával, sok küzdelmek közt szerzett múltamat beszennyezem? Mitől féltetek ti? Hogy elfogadva a kormány anyagi támogatását, mi nélkül semmit sem tehetünk, ez levez lábatookról, szolgáljává lesztek minden törekvéseinek, mint én azzá lehetnék a helytartótanácsossági címért? Kétségbe kellene esnem nemzetem felett, ha ennyi gyávaságot kellene látnom fiaiban.

Bízunk Istenben s magunkban s járjunk eszünkön. Feltártam előttem lelkem minden gondolatát tartalék nélkül. Rajtatok a sor: ítéljetekek és válasszatok. A haza sorsa kezetekben!”

Amint befejezte beszédét, hirtelen megfordult s a háta mögötti ajtón szobáiba vonult. Facsaró víz volt a ruhája. Lehányta magáról, átöltözött s úgy ment a gyűlést követő nagy ebédre.

Széchenyi beszéde rendkívüli hatást tett, s az ebéden Elek Mihály alispán volt az első, ki poharat ragadott s bűnbánó hangon kért bocsánatot, meghajolván Széchenyi nagysága előtt. Széchenyi meghatottan sietett Elekhez, megölelte s megcsókolta.

E szép jelenettel végződött a debreceni gyűlés.

A debreceni gyűlés alkalmával ismerkedett meg Széchenyi báró Kemény Zsigmonddal, a később országos hírű regényíróval és publicistával, ki már ekkor magára vonta a figyelmet a korteskedésről írt röpiratával. Széchenyi szeretett volna egy oly lapot alapítani, melynek az lett volna célja, hogy elősegítse a radikális ellenzék és a kormánypárt közt egy harmadik párt létesülését. Oly pártét, mely nagy rázkódások nélkül tegye lehetővé a reformokat. Ez a lap, melynek szerkesztésére Kemény Zsigmondot látta legalkalmasabbnak Széchenyi, valóképpen a mérsékeltebb ellenzék közlönye lett volna. Emellett egy oly lap képe lebegett Széchenyi lelke előtt, mely elegendő anyagi eszközökkel rendelkezve, maga köré vonja a legkiválóbb írókat s mindenképpen felülmúlja a létező lapokat. Kossuth már akkor megvált volt a *Pesti Hírlap* szerkesztésétől, s e lapot Szalay László, a jeles történetíró szerkesztette Eötvös József közreműködésével. Ám a *Pesti Hírlap* egyik létező pártnak sem volt közlönye, s a szerkesztőknek az volt a fő törekvésük, hogy központosító tanainak híveket szerezzenek. Kemény Zsigmond azonban nem vállalkozott a lap szerkesztésére, miután akkor még, mint erdélyi ember, nem ismerte eléggé a magyarországi személyi viszonyokat, s különben is ingadozott, hogy vajon ne egészen a szépirodalomnak szentelje-e életét.

A lapalapítás terve - terv maradt. Ellenben nem maradt tervnek, amire Széchenyi ez alkalommal vállalkozott: 1846. augusztus 27-ikén megtörtént a Tiszaszabályozás nagy munkájában az első kapavágás: Dobnál és Szederkénynél. A vallásos lelkű Széchenyi templomba megy e napon, az Istenhez fohászkodik: „Oh, Isten! minden a te kezében van. Adj nekünk szerencsét; mert a mi tudományunk és szétágazó véleményeink semmire se vihetnek. Amen.”

A szeptember hónap az Alsó-Tiszán találja. Álmatlan éjszakák, balsejtelmek gyötrik, de kora reggel talpon van, dolgozik, intézkedik, cikket ír (*Az ellenzék programja*), nem ismer pihenőt. Bécsből sokat ingerlik, s különösen Kübeck, a szűkkeblű pénzügyminiszter ellen háborog a lelke. „Ez a Kübeck - írja - olyan emberhez hasonlít, aki mindent maga akar megenni; másnak semmit sem hagy. Most már világos előttem, hogy *Magyarországért semmit sem fog tenni*. Vigye el az ördög. Még megköszönöm neki, mert most egészen más politikát fogok követni. *Magyarországnak a saját erejére kell támaszkodni.*”

Mely érdekes vallomás, ismerve Széchenyi folyton ismétlődő nyilatkozatait, melyekben oly nagy súlyt vet a kormány támogatására!... A kormány nélkül nem kezdetünk, nem tehetünk semmit. A kormány adja a pénzt. De ím a kormány semmit sem akar tenni Magyarországért...

„Magyarországnak a saját erejére kell támaszkodni.”

12.

Kossuth, midőn a *Pesti Hírlap* szerkesztésétől megvált, visszavonult a Pest megyei Tinnye községbe, az ő kis nemesi kúriájába, azzal az elhatározással, hogy félrehúzódik a politikai küzdőtérrel. De nem sokáig tartott pihenője, nyugtalan, cselekvésre vágyó lelke visszaviszi Pestre, országszerte szervezi a védőegyesületet, kiállításokat rendez, szóval és tollal agitál s a szó igaz értelmében ember erejét meghaladó munkát végez. Új lapot alapított *Heti lap* címmel a gazdasági és társadalmi érdekek szolgálatára, s bejelenti, hogy e lap köréből a politika ki van zárva, de „ne kicsinyeljük a tért, melyen mozogni fog”. Nem is kicsinyelték. Metternich a lap fontosabb közleményeit lefordíttatta, hogy figyelemmel kísérhesse Kossuth agitációját. A hivatalos *Budapesti Híradó* valóságos harcot indított ellene. Széchenyi nyugtalanul figyelemmel kíséri a *Heti lap* és a védegyesület működését, s megírja 1847-ben *Politikai programm-töredékek* című könyvét, mely mintegy folytatása a hat év előtt írt *Kelet népének*. Elmondja magáról, hogy miért volt egykor ellenzéki, mikor tudniillik a kormány be akarta olvasztani Magyarországot, s miért lett félig-meddig kormánypárti, mikor a kormány jobb útra

tért s az ország önállóságát tiszteletben tartja. Neki tulajdonképpen, miután hivatalt vállalt (jóllehet fizetéstelen), a konzervatív párthoz kellene szegődnie, de nem teheti ezt, mert szerinte az, amit nálunk konzerválni kell, úgy áll a reformálandókhöz, mint egy a százhoz. Megmarad tehát független állásában s követeli a kölcsönös türelmet, szemére lobbantván az ellenzéknek a „pecsovicsok” iránt tanúsított megfélemlíteni akaró eljárását. Ismételvén reformeszméit, aztán Kossuthhoz fordul, a haza szent nevére kéri, hogy lépjen vissza a vezérségtől, mert: „ön éppen oly kevéssé való politikai vezérnek, mint én”. Az ő hite szerint Kossuth eljutott már a közönséges népizgatásig. Azon kezdte Kossuth, hogy „megtisztítja a nemességet salakjától”, s mikor az nem sikerült, felcsapott kereskedőnek és fabrikánsnak, s most, miután látja, hogy ezen a téren sem boldogul (a védegyesület dolgai valóban rosszra fordultak, de ezért Kossuthot egyáltalán nem lehetett okolni), nekifogott a népizgatásnak. Állott pedig e népizgatás abban, hogy Kossuth meggyőződése szerint *az örökváltság az adók közös viselése nélkül* meg nem történhetik. Aminthogy enélkül torzszülött is lett volna. De Széchenyi ebben már forradalmat lát. Azt írja Kossuthról, hogy e követeléssel a parasztot a nemes ellen uszítja, s „ily módon, midőn reform után vágyódik, úgy megveti a forradalom alapját, hogy a legmerészebb francia jakobinus is gyönyörködhetnék benn”.

Széchenyi e támadása 1847-ben jelent meg, az 1847/48-iki országgyűlés küszöbén. A támadás rendkívül bántja az ellenzékét, mely most minden erejét összeszedi, hogy mennél nagyobb számmal jelenjék meg az országgyűlésen. A kormányt támogató konzervatívok lázas készülődése a választásokra s Széchenyi támadása elszánt küzdelemre hevíti az ellenzékét: megalakítják Pesten az *Ellenzéki kört*, melynek elnöke gróf Teleki László, alelnökei Vörösmarty Mihály, a *Szózat* költője s Fényes Elek, a jeles tudós. Ez a kör a gyülekező s tanácskozó helye nemcsak a Pesten tartózkodó ellenzékieknek, de a vidékieknek is. Tagjai közt nemcsak politikusokat találunk, de írókat és művészeket is. S míg egyrészt a kör összetartja az ellenzék férfait, másrészt az ellenzék élénk agitációt fejt ki a sajtó terén is, már amennyire a cenzúra mind szorosabbra fűzött nyúgei közt teheti. Ezzel nem elégszik meg az ellenzék, elérkezettnek látja az időt arra is, hogy megállapítsa programját s közzétegye, hadd lássa tisztán, világosan a nemzet, mit akarnak. Kossuth indítványára a Pesten 1847. március 15-én tartott ellenzéki gyűlésen el is határozzák, hogy pártnyilatkozatot tesznek közzé. Bizottságot küldenek ki az ellenzéki nyilatkozat szerkesztésére, s a június 6-iki értekezletre el is készül a nyilatkozat, melyet Deák Ferenc fogalmazott. A nyilatkozaton meglátszik, hogy Széchenyi támadásának hatása alatt született. A *Programm-töredékekkel* szemben mindenekelőtt azt bizonyítja, hogy a nemzetnek nincs oka a kormány iránt való bizalomra, s éppenséggel nem fölösleges az ellenzék ellenőrző és reformáló működése, összegezvén a kormány által a nemzet jogain ejtett különféle sérelmeket, az ellenzék által követett reformok főbb pontjait a következőkben állapítja meg:

Osztozás a közterhekben.

A nem nemeseknek, a királyi városoknak és szabad kerületeknek képviselőlet alapján a törvényhozási és helyhatósági jogokban való részesítése.

Egyenlőség a törvény előtt.

Az úrbéri viszonyoknak, kármentesítés mellett, kötelező törvény által való megszüntetése.

Az ősiség eltörlésével a hitel és birtokszerzés biztosítása.

Parlamenti felelős kormány.

Szabad sajtó.

Unió Erdéllyel.

Vallásszabadság.

Az ellenzék e nyilatkozatát mohón olvassák országszerte, s megindul az élethalálharc a konzervatívok és az ellenzékiek tábora közt. A kormány a követválasztásnál a legnagyobb erőszaktól sem riad vissza, s a késhegyig menő küzdelemben az ellenzék több kiváló férfiak bukik el, nevezetesen: Beöthy Ödön, Bezerédj István, Klauzál Gábor és Vukovics Sebő. Deák Ferencet megválasztják, de gyengélkedése miatt nem fogadja el a megbízólevelet. A legnagyobb érdeklődés kíséri Kossuth választását. Az egész ország izgatott figyelemmel néz Pest megye felé: itt folyik a legádázabb küzdelem a kormányra oly veszedelmes ember megbuktatása végett. Kormány és ellenzék valóképpen itt próbálja ki erejét: Kossuth győzelme az országot újjáalakító reformok győzelmét, bukása e reformoknak hosszú időre való eltemetését jelentik. Előkelő mágnások Kossuth kortesei, s október 18-án óriási többséggel választják meg Pest megye egyik követévé a kormány jelöltje ellenében.

Széchenyi, mikor Kossuthot felléptették, szintén belement a választási küzdelembe. Most már az országgyűlésen akarta összemérni fegyverét a nagy ellenféllel. Fellép Sopronban, de az ellenzék hallatlan agitációt fejt ki ellene. A kortesek azzal izgatják a választókat, hogy 400 milliót akar az osztrák adósságból az országra róni s hogy ezért egymilliót kap! Aztán bujtogatják a választókat, hogy mennél több pénzt kérjenek, hisz megadja a bécsi kormány! S valóban, vagy százezer forintra becsülik a választás költségeit. Ám Széchenyi undorral fordul el az ilyen megtiszteltetéstől. Otthagyja Sopront, fellép Mosonyban, s nagy küzdelemmel nyeri el ugyan a mandátumot, de legalább vesztegetés nem szennyezi be. Mielőtt az utolsó rendi országgyűlésre mennénk, meg kell állapodnunk egy nevezetes esemény mellett. József nádor, ki ötven évig viselte a nádori méltóságot, 1847. január 13-án meghalt. Utódjául fia, István főherceg volt kiszemelve, kit a király addig is, míg az országgyűlésen megtörténnek a nádorválasztás, Magyarország királyi helytartójává, a hétszemélyes tábla elnökévé, egyben Pest megye főispánjává s a jászok és kunok főkapitányává nevezett ki. A főherceg augusztus 31-én mutatkozott be Pest megye gyűlésén. (Ezen a gyűlésen megjelent Széchenyi is, Kossuth is: mindkettő pantalonban. - Hál' Isten, ez egyben legalább megegyezünk! - mondja Széchenyi. - Nem mondhatod már, jegyezte meg Batthyány, hogy Kossuth egy sansculotte!) Az üdvözlő beszédre mondott válasza, a válasz tiszta magyarsága s általában a főherceg egész fellépése igen jó hatást tett. Csak Széchenyi vélt látni valami beteges szomorú vonást a szája körül. - Ezt vagy eltemetjük - suttozta magában, vagy ő temet el minket... Este a várost kivilágították, a nép az utcákon hullámozott, általános volt az öröm. Csak Széchenyi lelke tépelődik. Bús sejtelemmel mondja Batthyánynak: Ezt a tömeget most a szeretet hozza mozgásba; vajon nem válik-e még gyűlöletté?

A pesti ünnepek után István főherceg körútra ment az országba, hogy mint nádorjelölt bemutassa magát. Ahová ment, mindenütt meleg szeretettel fogadták, s a vele való érintkezés csak növelte a József nádor fia iránt való figyelmet. Magyarul beszélt, magyar ruhát viselt, s minden szava utat nyitott a nemzet szívéhez. Körútjából visszatérve, október 16-án iktatták be Pest megye főispáni székébe. Történeti nevezetességüvé tette a beiktatást a fiatal Ferenc József főherceg szereplése. Az V. Ferdinánd utódjául már akkor kiszemelt főhercegnek ez volt első nyilvános szereplése Magyarországon, melynek húsz év múlva koronás királya lett. Ő iktatta hivatalába István főherceget, mégpedig magyar beszéddel. „Ez a díszes tiszt - így hangozott a beszéd - alkalmat nyújtott nekem *a szeretett Magyarországba* oly percben lépni, midőn ez, mint felséges urunk atyai szíve óhajítja, *egy boldog korszak küszöbén áll*; s mert tanúja lehetek annak a szeretetnek, melyet fenséged dicső emlékü atyjától örökölt s önmaga fényes tulajdonaival még inkább szilárdított; de tanúja annak a közbizalomnak is, melyet fenséged magas erényeivel és hazafiúi buzgó törekvéseivel már ki is vívott, biztosítva látom nemcsak a nemes vármegye, hanem a szeretett honnak is boldog jövődjét. Magam pedig

ünnepelni fogom mindig e napot, melyen fenséged iránt való hő szeretetemnek és a *magyar nemzethez való élénk ragaszkodásomnak* nyilvános jelét adhatám.”

Az ifjú trónörökös beszéde s István főherceg válasza, melyben ez köszönetet mond a trónörökösnek azért is, hogy „ajkairól zengeni hallotta édes hazánk nyelvét”, leírhatatlan hatást tesz a jelenvoltagekre s visszhangot kelt az egész országban. Annyira szokatlan, hogy a Habsburg-család valamelyik tagja magyarul szóljon a magyarokhoz, hogy ez a néhány szónyi beszéd is országos örömet fakaszt. Széchenyi nem is állja meg, hogy a naplójában gúnyos megjegyzéssel ne kísérelje ezt az országos örömet, „íme, két fiatal osztrák főherceg könyv nélkül betanul néhány magyar szót és már-már elszédül a hű magyar nép! Úgy örülünk, mint egy halálos beteg, aki végre már annyira vitte, hogy egy tojást megemészthet. Az ifjú hercegek beláthatják, hogy minket csak alkotmányosan és csak magyarul lehet kormányozni.”

Hát még mikor a király is (november 12-én) magyarul nyitja meg az országgyűlést! De hát ez nagy bajjal járt, mert V. Ferdinánd egy kukkot sem tudott magyarul. Rettentő nehézségei közt tanult be az öreg király néhány magyar szót István főherceg segédelmével, de a kiejtése annyira idegen volt, hogy már le is mondott a magyarul való megnyitásról. Magát István főherceget is meglepte aztán, mikor mégis magyarul szólalt meg, mondván: „Magyarország rendeit itt látni örvendek. Atyai szándékomat e királyi előadások mutatják. Fogadják bizalommal.”

Ennyi volt a megnyitó beszéd. De a hatás leírhatatlan. A rendek könnyekre fakadtak. Széchenyi egy sarokban meghúzódva figyelte az érdekes jelenetet. És aznap ezt írta a naplójába: „Minden csupa entusiasmus. Sokan sírnak. Bensőmben élvezem a nemzetem újjászületése feletti gyönyört; magam is járultam valamivel hozzá.”

Igaza volt Széchenyinek: néhány magyar szó s elszédül a hű magyar nép. A rendek túlradó lelkeségükben a király szavait arany betűkkel nyomatták le jegyzőkönyvükbe. Maga Kossuth is úgy nyilatkozott, hogy lehetetlen megtagadni „a törhetlen bizalmat a felség személye és atyai szándékai iránt”, azt a bizalmat, „mivel a magyar király hű magyarjait magyarul szólítja fel”.

13.

Az „atyi jó szándékban” való bizalommal kezdődött az utolsó rendi országgyűlés. A bizalmat erősítették a királyi előterjesztések is, melyek az ellenzék által sürgetett reformokból is tartalmaztak néhányat. A konzervatívok köszönő feliratot akartak küldeni a királynak az ígért reformokért, ám Kossuth s vele az ellenzék, bár elismerték, hogy a királyi előterjesztések néhány pontban egyeznek az ellenzék követeléseivel, nem járult az indítványhoz, melyet a konzervatívok nevében Sommsich Pál terjesztett az országgyűlés elé. Kossuth nagyszabású beszédben foglalt állást az indítvány ellen. Ez volt első nagy beszédje az országgyűlésen. Hálával ismerte el, hogy a királyi előterjesztések több oly dolgok elintézésére hívják fel az ország rendeit, melyek a nemzeti közóhajtással találkoznak, de mennél őszintébb elismeréssel fogadják a királyi szándék e nyilatkozatát, annál nagyobb kötelessége a rendeknek nyílt őszinteséggel megnevezni azokat az akadályokat, melyeket el kell hárítani, hogy a királyi szándék teljesüljön. Az ország máskor is hallott ily szellemű előadásokat, s mégis csak kevés eredmény mérsékelheté a meghíúsult remények fájdalmát. Az 1790-iki 10-ik törvénycikknek, mely kimondja, hogy hazánk szabad ország s egész törvényhozási és kormányzási rendszerében független, tehát semmi más országnak és nemzetnek alája nem rendelt, az élet, a valóság meg nem felel. Szerinte az lesz a *Habsburg-ház második megalapítója*, ki az abszolutisztikus kormányrendszert alkotmányos irányban reformálja. E történelmi nevezetes-

ségű kijelentés után Kossuth felsorolta az újabb sérelmeket, s azt indítványozta, hogy Sommsich indítványával ellenkezően, a válaszfeliratban említsék meg mind a sérelmeket, mind a kormány által is szándékolt reformok akadályait.

Kossuth után Széchenyi szólalt fel, helytelenítvén Kossuth indítványát. Azt hiszi, hogy ha úgy megy fel a királyhoz a válaszfelirat, amint Kossuth tervezi, keserűséget szül, „mert a közbirodalom államférfiai még nem látják át eléggé, hogy a monarchia külön országainak naprendszerhez kell hasonlítania, hol a planéták egy nap körül forognak ugyan, de saját tengelyeik körül is”.

Széchenyi sehogy sem volt megelégedve a felirati vitával. Még kevésbé a maga beszédjével. Naplójába azt írta, hogy Sommsich tisztességesen, Kossuth dagályosan, ő meg nyomorultan beszélt. „Jobb lett volna hallgatnom. Össze zavartam sokat, triviális voltam, tréfálództam; de a közönség nem volt oly hangulatban. *Ez volt hattyúdalom*. Látom az arcokon, hogy nem tetszett. Időm lejár!”

De a vita ötödik napján újra felszólalt s közvetítő indítványt tett: ő csak általánosságban óhajtotta megemlíteni a sérelmeket. Sommsich visszavonta indítványát, s így a két nagy ellenfél: Kossuth és Széchenyi indítványa fölött szavazott az országgyűlés. A Kossuth indítványa mellett 26, Széchenyié mellett 22 követ szavazott, s mert Széchenyi különben is kijelentette, hogy az ő indítványa Kossuthétól lényegében nem, csak modorában különbözik, a szavazás eredménye mindenképpen vereség volt a kormányra. Ám a főrendiházban egészen ellenkező sors várt Kossuth indítványára, illetőleg a felíratra, melyet Kossuth indítványa alapján Szentkirályi Móric szerkesztett. A főrendek túlnyomó többsége a felírat ellen foglalt állást, s december 15-én visszaküldöttek az alsótáblának. Az ellenzékét rendkívül felháborította a főrendek merevsége, s e felháborodást hatalmas beszédben tolmácsolta Kossuth, kinek indítványára addig is, míg a felírat sorsa eldőlt, az alsótábla serényen munkának látott. Sorban kerültek napirendre az újítások, a közös teherviselés, az örökváltság, az ősiség eltörlése, a honosítás, melynek feltételei közé felveszik a magyarul tudást is. Így a november 28-iki ülésen Szemere Bertalan indítványozta, hogy az országgyűlés mondja ki a házi és a hadi adó, és az országos pénztárra alapított *közös teherviselés* elvét, „mert - mondá Szemere - akkor tesszük le másodszor Magyarország alapját, mikor a közteherviselés elvét kimondjuk és alkalmazzuk”. Másnap felszólalt Széchenyi, s ő előbb az országos pénztár ügyében kívánt döntést. Kossuth szerint azonban nem ez az első kérdés, hanem az, hogy a nemesség kíván-e osztozni a meglévő terhekben, s csak azután lehet szó új terhek elvállalásáról, sőt az országos pénztár feltételezi a házi adó elvállalását. Szavazásra kerülvén a sor, a házi adó elfogadására szavazott 28 megye, ellene 18; ellenben a hadi adó 33 szóval 15 ellen megbukott, míg az országos pénztár, Széchenyi kedves eszméje mellett 42 szó esett 6 ellenében. Szóval, Széchenyi ezúttal meg lehetett elégedve: nagy többség szavazott vele, s naplójába azt írja: „Magyarország jövődjét soha rózsaszínűbb állapotban nem láttam.” Majd az ő indítványára az örökváltság, a házi adó és az országos pénztár kérdésének együttes tárgyalása nem kerületi, hanem országos választmányra bízott, s örömmel írja naplójába: „Első győzelem. Fel kell használni!” De csak pillanatnyi ez a magával s a dolgok folyásával való megelégedése, valóképpen állandóan öngyilkossági gondolatokkal tépelődik, közeledni sejtí halálát, s mikor éppen javában foly az országgyűlésen a reformok megvitatása, vörhenybe esik. „Követtársaim - írja naplójában - nagyon elhanyagolnak. A kanyaróm vagy politikám szaga tartja-e távol őket?” - töprenkedik a szobafogságra kárhoztatott Széchenyi.

Míg az alsótábla lázas igyekezettel vitatta a reformokat, a kormány sem pihent s kezdette puhíthatni az ellenzék egyes tagjait. Titkos megállapodás jött létre a kormány s az ellenzék néhány tagja közt, mely szerint a király megnyugtató nyilatkozatot tesz a gyűlöletes

adminisztrátori kérdésben, viszonzásul meg az országgyűlés köszönő feliratot intéz a királyhoz. István nádor az alsó- és felsőház elegyes ülésében, 1848. február 1-én mutatta be a király nyilatkozatát, mely megígéri, hogy ezentúl csak kivételesen nevez ki adminisztrátort. Az ellenzék s a jelen volt közönség lehurrogtá a nyilatkozatot, kifütyölte a gyanús ellenzékiet, kik közül csak Lónyay Menyhért mert szembeszállani az ellenséges hangulattal s azt indítványozta, hogy az országgyűlés fejezze ki háláját a király iránt, ki a nemzet aggodalmait eloszlatta. Az ellenzék részéről Szentiványi Károly szintén köszönetet indítványozott a jó szándékért, de egyúttal kifejezni kívánta, hogy nem elég a jó szándék, a törvénytelen rendszert valójában meg kell szüntetni. A szavazás a két indítvány fölött nagy izgalom közt folyt le, s a végsőig fokozódott az izgalom, mikor Lónyay indítványa egy szó többséget kapott.

De a kormánynak éppenséggel nem volt oka, hogy örüljön a kétes értékű győzelemnek. A közbejött világesemények váratlan lökést adtak a nagy nemzeti törekvésnek, melynek végső célja Magyarország újjáteremtése volt. Franciaországban kiütött a forradalom, s annak szele átsapott Ausztriába is. A népek lelkét elemi erővel szállotta meg a szabadság vágya. Kossuth, kiről Széchenyi ekkoriban írta naplójában, hogy „nem alszik, nem eszik, csontig lesóványodik, egészen benne van a forradalmi fanatizmus lázában”, megragadta a kedvező alkalmat s hatalmas beszédet tartott a március 3-iki ülésen. Ez a beszéd korszakalkotó fordulatot jelent Magyarország történetében: az alkotmányos élet hajnala e beszéd nyomán virradt fel a magyar égen, s a felkelő nap fénye átragyogott a határon is, a szomszéd Ausztriába. Már az országgyűlés megnyitásakor kimondotta volt Kossuth a nagy szót, hogy az lesz a Habsburg-ház második megalapítója, aki a birodalom kormányzási rendszerét alkotmányos irányban reformálja s felséges háza trónusát hű népeinek szabadságára fekteti le rendíthetetlenül. Azóta „bölcsessel támogatott trónusok dőltek össze s népek nyerték vissza szabadságukat”, míg itt „annyi nemes erő, annyi hű tehetség izzad egy hálátlan munkában, mely a taposómalom kínjaihoz hasonlít”. Az uralkodócsaládnak választania kell saját java s egy korhadtt kormányrendszer tartogatása között. Különösen hangsúlyozván az uralkodócsaládnak a haza érdekeivel kapcsolatos érdekeit, főbb pontjaiban a következő feliratot indítványozta:

A magyar nemzet három század óta alkotmányos életét ki nem fejthette, de sőt örökké ennek fenntartásáért kellett küzdenie. Ennek oka, hogy Ausztria kormánya korlátlan s a magyar alkotmányos életet ellensúlyozza. Most már e rendszer Ausztriát is romlással fenyegeti. Magyarországra is kimondhatatlan kárt hozhat. „Elhatároztuk tehát, hogy a *közös teherviselés alapján* a nép közterheiben osztozni fogunk. Az *úrbéri* viszonyokból való kibontakozást *kármentesítéssel* eszközöljük. A népet *politikai jogokban* részesítjük. Az országgyűlést a nép képviselőtévé alakítjuk. Törvényeink végrehajtását minden idegen beavatkozástól független nemzeti kormányra bízunk, mely tetteiért az országnak felelős.”

Ezt a felirati javaslatot az alsótábla nagy lelkesedéssel fogadta el. Széchenyi is megadta magát, „hogy ne öntsön olajat a tűzre”. Az egész országban ellenállhatatlan hatást tett Kossuth beszéde és felirati javaslata. Mohón olvasták mindenfelé. Nemcsak az országban, de Ausztriában is. De bár Kossuth beszéde és javaslata maga volt a megtestesült mérsékeltség, valóságos rémület fogta el az udvart, a kormányt, a fontolgtatva haladó főrendeket, s a „forradalomnak” az országgyűlés feloszlásával vélték elejét vehetni. Pedig Magyarországon senki sem gondolt forradalomra. Egyszerűen újításokat kívántak. A nádor, az országbíró, a főrendiház elnökei mind Bécsbe siettek, s az alsótábla hiába küldötte meg a főrendeknek Kossuth felirati javaslatát: miután az elnökök Bécsben tanácskoztak, nem lehetett gyűlést tartani.

Felhívták Bécsbe Széchenyit is. Régi jó barátjáné, Metternich hercegné így üdvözölte, midőn tiszteletét tette nála: „Bon jour, citoyen!” (Jó napot, polgártárs!) „Merci, délicieuse

sansculotte!” (Köszönöm, drága forradalmár!) felelt Széchenyi, bizonyára szomorú tréfálódzással. Sokan még mindig Széchenyit tartották a bajok okozójának, s Széchenyi hajlandó is lett volna most, az utolsó pillanatban vállalkozni arra a nyilvánvalóan lehetetlen feladatra, hogy lecsendesítse a háborgó tengert. A bécsi kaszinóban mint olyat ünnepelték, ki még rendet csinálhat. „Az én hivatásom - mondotta Széchenyi - nem a palotákban, az élvekben s kényelemben élés, hanem az, hogy befogva legyek vonóállatként a terhes szekérbe. Ez az én dicsőségem. Ha ki tudom rántani a sárból, szívesen áldozom életemet. Ez méltó hozzám.”

Ám az intéző körök fejüket vesztették, ide-oda kapkodtak, s Széchenyi elkeseredve fakadt ki Eszterházy Pál herceg előtt: „Majd csak akkor fognak belém kapaszkodni, mikor egy halk, de hatalmas szózat azt súgja fülükbe: már késő! *Becsületesen felajánlottam magamat, mosom kezeimet!*”

Széchenyi március 10-én visszatért Pozsonyba. Üzenetet hozott István nádornak Lajos főhercegtől, hogy a feliratnak Bécsbe küldését akadályozza meg. Mert az alsóház már-már a felsőház mellőzésével akarta Bécsbe küldeni a feliratot. Közben, míg a felsőház elnökei Bécsben tanakodtak, a felirati javaslat főbb pontjait sorban letárgyalta s egyhangúlag fogadta el az alsóház. Így Kossuth indítványára kimondták a nép minden terhében való arányos osztozást; Szentkirályi Móric indítványára, hogy törvényt alkotnak az úrbér eltörléséről, a földesurak állami kártalanításáról; ugyancsak Szentkirályi indítványára kimondja az alsótábla, hogy „a szellemi érdekeknek a szabadság alapján való ápolása” alatt a népnevelést, a vallási egyenlőséget, a sajtószabadságot, az esküdszékek felállítását értik, s a nemzeti erők egyesítésére szükségesnek vélik az Erdéllyel való uniót is; az alkotmányos életnek valódi képviseleti rendszerré való átalakítására pedig szükségesnek vélik azt is, hogy Pesten évenként országgyűlés tartassék, ami önként következik a felelős kormány alakulásából.

Széchenyi megpróbálta a már elfogadott felirat szövegének enyhítését, de Kossuth nem engedett, s Perényi Zsigmond figyelmeztette Széchenyit, hogy hagyjon fel akadémikuskodásaival, ha nem akar „vasvillát a hasába”. Végre a felsőtábla sem térhetett ki az alsótábla egyértelmű határozata alól, Széchenyi is azonosította magát a felirattal, s alsó- és felsőház küldöttséget bízott meg a Kossuth-féle feliratnak Bécsbe vitelével.

Néhány nap s mely fordulat!

Március 13-án kitört Bécsben a forradalom, s annak szele elsöpörte a mindenható kancellárt. Március 14-én az „utolsó órában” emeli fel szavát a tépelődő lelkű Széchenyi, de bár tetszik a beszéde, már nem csendesítheti le a háborgó tengert. A Bécsből érkező hírek valóságos mámorba ejtik a lelkeket, „sokan örülnek, sokan búsulnak” - mondá Széchenyi -, ő nem tudja magát elhatározni, örüljön-e, búsuljon-e. Annyi lehetőség van arra, hogy Magyarország egy szebb jövőnek indul elébe, mint arra, hogy önmagában s önmagával küzdve, végóráját éri. (Ellenmondások.) A gyógyszer kezünkben van. Neki régi kedves óhajtása, hogy Magyarország a saját tengelye körül forogjon, mert enélkül oly fejlődés lehetetlen, milyen után ő sóvárog. És az a lehetőség, hogy ez most megtörténhetik, örömmel tölti el a szívét. De az aggasztja, hogy a szomszédság tűzre lobbant s mi, magyarok, saját szalma körülményeink között, oly közel vagyunk a tűzhöz. Vagy *reform*, vagy *anarkhia*: ezek közt kell választanunk. Azzal a nagy előnnyel bírunk a szomszédok felett, hogy alkotmányos vágásokhoz szoktunk, míg nekik csak most kell azokba okulniok. Nemzetünk feladata, hogy az alkotmányos kifejlésnek bázisa, a dinasztíának pedig támasza legyen; most az ideje, hogy *szűnjék meg provincia lenni*, most lehet *anyaországgá*. Most mindenekfelett *rendre* van szükség, s nincs senki, aki jóviselete által jótévője ne lehetne a nemzetnek, de nincs is senki oly kicsiny, ki az ellenkezővel ne árthatna - ne feledjük, hogy pártok és kasztok nincsenek, legyünk bizalommal egymás iránt, szóljunk mint magyarok és hazafiak.

Naplójába azt jegyezte e napon: „Szívből beszéltem s tetszett nekik beszédem.” Este a polgárság és az ifjúság fáklyászenét adott a nádornak és Kossuthnak a felirat egyhangú elfogadásának öröme. Kossuth a Zöldfa vendéglő erkélyéről beszélt, „elegáns dámák” vették körül, s Batthyány Lajost már mint miniszterelnököt mutatta be az örömtől mámoros sokaságnak. Széchenyinek mindez egy „rossz álm”. Teljes felbomlásnak látja indulni az országot, a birodalmat. „Eladtuk az országot két Louisért!” kiált fel. (Batthyány és Kossuth Lajost érti a két Louis alatt.) Ám ezt megelőzően március 15-én azt írja naplójába: „Mi a teendő? *Batthyányi és Kossuthot kell támogatni!* Némuljon el minden ellenszenv, minden személyes ambíció! Gátolni nem fogom őket. Szolgálni fogok-e velök? Az egészségi állapotomtól függ.”

Kossuth feliratával 72 követ és 200 országgyűlési ifjú március 15-én reggel indult Bécsbe a Ferenc Károly gőzösön. Megy Széchenyi is. Lássuk, mit ír erről a nevezetes napról a naplójába. „Ferenc Károly gőzösön Bécsbe. Én egy hosszú tollal! Lelkesedés! Akár egy méhkas! »A heréket kiölik.« C'est la fin de l'histoire. (Ez a történet vége.) Egy handbilletet (kéziratot) indítványozok, melyet a császár írjon alá. Egyszerű az: »István az én alter egóm.« Elfogadják. Kérdjük egymástól: Minő lesz a lékör Bécsben? Zászlókkal, üdvövésekkel fogadnak. Inkei Sándor, Orosz stb. mint deputáció Kossuth és Batthyány elébe. A Jägerzeilen kiszállunk. Az egésznek rebellió kinézése van. Kossuthot többször virággal koszorúzzák az exaltált bécsi nők, lengyelek s olaszok átkarolják. *Én Kossuthnét viszem kocsin, ki egész testében reszket.* Miután Kossuth diadalmenetben EH. Carl (Károly főherceg-szállóba) ér, Batthyányval Munschba megyek ebédelni. Aztán mindjárt vele István főherceghez. Mivelhogy a bécsi lékör, B. és K. véleménye szerint, kedvező volt, a kézirat felvételik. Felelős minisztérium és Batthyány mint premier (miniszterelnök). - Én *ellene támadok*, főleg B. neve ellen, mert a császári házat meg akarom a lealázódástól kímélni, mely, ha energia volna bennük, még szakadásra is vihetne. De *rögtön gyanúsítottak*. S ez annyira ment, hogy W. (Wenckheim) Béla végre így szólt: „Hagyj mindent a maga útjára, mert még leszúrnak.”

Széchenyit valósággal megdöbbenetette a bécsi nép mámoros lelkesége. „Oly csend és rend volt... *senki sem lopott*, így szólnak és örülnek rajt - írja naplójába szintén a március 15-iki nagy napról s hozzát teszi: *Én megijedek attól*, mert azt mutatja, hogy *még a tolvajok sem számítanak, hanem már ezek is fanatizálva vannak.*”

Valóban, senki sem lopott, mindenki csak lelkesült. Az udvar kivételével egész Bécs az öröm mámorában úszott. Kossuth útját virágokkal hintették, de a nagy embert nem hódította el a dicsőség mámora, nem izgatta a népet („Ha Kossuth akarja, elpusztítják a Burgot”, írja Széchenyi), ő a törvényes alapon álló nemzet kívánságaival jött Bécsbe s ment a király színe elé. És a király fogadta Kossuthot, Batthyányt és Eszterházyt, s a trónörökös jelenlétében, éjnek idején, megígérte a nemzet kívánságainak teljesítését.

Március 16-án fogadta a király a küldöttséget. Ekkor már tudták Bécsben, hogy mi történt 15-én Pesten. Mert mialatt Bécsben a nép Kossuth tüneményes szónoklatainak hatása alatt tomboló lelkesedéssel éltette a szabadságot, Pesten Petőfi szavalta s utána tenger sokaság zúgta:

A magyarok istenére esküszünk,
Esküszünk, hogy rabok tovább
Nem leszünk!

Március 17-én már Pozsonyba visszaérkezett a küldöttség, s Széchenyi ezt írja naplójába: „A *Zöldfa* előtt egy roppant méhraj. Kossuth nagyszerűen beszél. Én jó kedvben, noha betegen. Bensőmben egészen higgadt és nyugodt vagyok.” De már 18-án azt írja, hogy rossz éje volt.

„Minden sötét lett körülöttem, a hajó süllyedését érzem.” Majd ezt kérdi: „Hogyan állanak a próbakilátások? *Megakadályozhatja-e valami a teljes felbomlást?* Crescence-szal őszintén beszélek. *A mi végünk talán közel van.* Békülj ki ezzel a gondolattal! Légy erős, magadhoz méltó. Imádkozzál Istenhez, s addig nyugodtan és vidáman légy!”

Ugyanaznap jegyzi be azt is a naplójába, hogy beiratja magát a nemzetőrségbe. A vezér, a nemzet egykori vezére, íme közemberré lesz, példát adván a polgári kötelesség rangkülönbség nélkül való teljesítésére. És ezzel végződik is a nagyérdékű napló⁵, mely az utókornak Széchenyi annyi sok tettét világítja meg, mit e napló ismerete nélkül kortársai nem, vagy félreértettek. „A mi végünk talán közel van”, sóhajtja el utolsó naplójegyzetében bús sejtelmét a legnagyobb magyar, s őreá értve, nem talán, de valóban közel volt. Szédítő gyorsasággal rohannak az események, melyek a nemzetet egy dicsőséges harc után Világoshoz viszik s még ezt jóval megelőzően Széchenyit - Döblingbe.

Ezeknek az eseményeknek részletes leírása Kossuth Lajos életrajzához tartozik: ő a 48-49-iki események főhőse. Elégedjünk meg itt ezeknek rövid vázlatával.

Március 16-án fogadta a király a pozsonyi küldöttséget, s másnap megjelent a királyi leirat, mely megígérte a felelős minisztériumot. A nádor megbízásából Batthyány összeállította az első felelős minisztérium névsorát s azt be is mutatta a március 23-iki ülésen. Ott van Széchenyi neve is a kiszemelt miniszterek közt. A közlekedési ügyet szánták neki. Széchenyi nevét, midőn olvassa Batthyány, lelkesen megéljenzik. Mintha régi fényében ragyogna fel népszerűsége. És cikket ír a *Pesti Hírlap* március 27-iki számába, mintegy igazolni magát, hogy mért vállalkozott a miniszterségre. *Mi lesz belőlünk, magyarokból?* ez a címe a vezércikknek, az utolsónak, melyet a legnagyobb magyar írt. „Bátrabbak, merészebbek - mondja -, kikkel magasabb hatalmak látszanak szövetségben lenni, rövid napok alatt oly alapra fekteték hazánk jövőjét, melyet velem együtt mi hangyamunkások tán soha, vagy csak generációk után lettünk volna képesek megalakítani; mely alapon bizonyosan felvirul fajtánk, hacsak nem vagyunk önmagunk iránt hűtlenek és ha nem döfjük saját magunk a megsemmisítő gyilkot keblünkbe.” Ő maga jobb szeretett volna egyszerű napszámosnak maradni s így járni elől jó példával, mert „közkatoná sorban állani s kitüntetés nélkül gyakorolni a polgári erényt, néha éppoly dicsőséges állás és szintoly szent kötelesség, mint állani a dolgok élén”. De maradhatott-e a legnagyobb magyar közembersorban?

A király április 7-én kinevezte a felelős minisztériumot. 11-én szentesítette az utolsó rendi országgyűlésen hozott törvényeket. Felelős minisztérium, évenkénti országgyűlés, a követeknek népképviselőlet alapján való választása; közös teherviselés; a robot, a dézsma, a papi tized eltörlése; tagosítás, legelőelkülönítés; ősiség és úriszék eltörlése; a nemzetőrség felállítása, sajtószabadság; egyenlőség a bevett vallásfelekezettek közt: íme, e törvényekben az új Magyarország képe!

⁵ Széchenyi 1848. évi naplója nem márc. 18-án végződik, az utolsó bejegyzést szept. 4-éről olvashatjuk. 1859. okt. 2-án Széchenyi újból elkezdte írni naplóját, amely 1860. ápr. 1-én szakad meg. E két naplórészletet a császári rendőrség 1860 tavaszán elkobozta, a szövegeket egészen 1920-ig Ferenc József magánlevéltárában őrizték. Benedek Elek a Széchenyi-életrajz írásakor még nem tudhatott róluk. (*A szerk.*)

A felelős minisztérium már április havában Pestre költözött s munkának látott serényen, hogy az új törvények mielőbb valósággá váljanak. A nemzet feledni látszott a múlt sok nagy szenvedéseit, mohón szívtá a szabadság levegőjét, s nem látta, hogy már gyülekeznek a fellegek az ég alján, körös-körül. Annál jobban látták azok a férfiak, kik a nemzeti állam megalkotásának nagy munkájában verejtékeztek; akik e verejtéket homlokukról még le sem törülhették, már aggódó lélekkel látták a korszakos alkotást fenyegető ezer veszedelmet. Az első felelős minisztérium előtt, még jóformán munkába sem fogott, nyilvánvalóvá lett, hogy a nemzetnek vérrel kell megpecsételnie törvényes jogait. A gyöngye lelkű király háta mögött dolgozni kezdett a „titkos kéz”, hogy halomra döntse mindazt, mit annyi nagy elme és igaz magyar szív alkotott. Bujtogatott a „titkos kéz” mindenfelé: nyugattól keletig, déltől északig. Még be sem végződött volt az utolsó rendi országgyűlés, megkezdődött az aknamunka. Jellasics Józsefet kinevezték horvát bánná, majd tábornokká. Akkor már Batthyány ki volt jelölve miniszterelnöknek, de őt meg sem kérdezték, úgy nevezték ki bánná az átkos emlékű embert. Újvidékről szerb küldöttség járt Pozsonyban, hálálkodott a szabadságért, de egy pár nap múlva már más húrokat pengetett ez a küldöttség: külön szerb vajdaságot követelt. Az a „titkos kéz” dolgozta meg. Ugyanaz a titkos kéz rendezte Pozsonyban a zsidóellenes zavargást, mely aztán elragadt több más város népeire is. A zsidóellenes zavargásokat nyomon követte a nemzetiségek felizgatása, s midőn a kormány kötelességszerűen elfojtani próbálta a zavargásokat, a katonaság nem a magyar kormány nyílt, de a bécsi udvar titkos rendeletének engedelmeskedett. A kormány megkezdette a nemzetörség szervezését, de erre való pénze nem volt. A titkos kéz mindenütt útjába állott. Kossuth nagy nehezen pénzt teremtett, szervezte az első honvéd zászlóaljokat, s volt is rájuk szükség, mert a pártütő Jellasics kibontotta a felkelés zászlaját. Megmozdultak a horvátok, a szerbek, s közben bujtogatták Erdélyben a román parasztokat, sőt a székelyeket is. Az öreg király Jellasicsnak nyílt parancsot küldött, hogy engedelmeskedjék a magyar kormánynak, az általa szentesített törvényeknek, de az udvarban dolgozó titkos hatalom ellenkezőre biztatta, bátorította a bánt. Hiába csapta el a király az engedetlen pártütőt, tovább dolgozott a titkos hatalom rendelkezései szerint. Közben a király Innsbruckba költözött, mivelhogy Bécsben nem érezte magát biztonságban, az udvar pedig dolgozott serényen, hogy az öreg királyt lemondassa s a fiatal Ferenc Józsefet ültesse székébe.

Most már felnyílt a nemzet szeme. Nyilvánvalóvá lett, hogy csak pünkösdi királlyságnak nézik Bécsben Magyarország függetlenségét, s csak a kedvező alkalomra lesnek, hogy bilincsbe verjék a magyar szabadságot. Nyílt lázadás, nem szűnő bujtogatás: ez volt a helyzet képe, midőn az első, népképviselési alapon választott országgyűlés 1848. július 5-én megnyílt. István nádor nyitotta meg az országgyűlést. A trónbeszédben biztosította a nemzetet, hogy úgy a király, mint családja elítéli a nemzetiségek pártütését, s ígérte, hogy a király „az általa szentesített törvényeket mindenkor sértetlenül fenntartani kész”. Ám a szép szavak nem nyugtatták meg a nemzetet. A szép szavakat meghazudtolták az események. A lázadás tűzként terjedett az országban, a katonaság pedig hitványul viselkedett. Csak színleg tett valamit a lázadás elfojtására, valójában szította azt. És végigzúgott a hazán Kossuth hatalmas szózata: A haza veszélyben! Az országgyűlés július 11-iki ülésén mondta Kossuth a nevezetes beszédet, mely tűzbe borítja a hazafiak lelkét. Leomlottak a pártokat elválasztó falak, csak egyet látott, egyet hallott minden törvényhozó: a haza veszélyben! Kétszázezer újoncot s negyvenmillió forintot szavaztak meg Kossuth szózatára, s az a férfiú, kinek szavai elébb viharként zúgtak végig a teremben, most meghatottan, könnybe borult szemmel rebegte: „Leborulok a nemzet nagysága előtt.”

A bécsi udvar már nem is rejtegette a szándékát: meg akarta semmisíteni a 48-iki törvényeket. Az országszerte kitört lázadások elbizakodottá tették, s elbizakodottságát csak növelte az olasz forradalom leverése. Mert Milánóban még március 18-án kitört a forradalom az osztrák uralom ellen, s kitört később Lombardiában és Velencében is. Arról volt szó, hogy a magyar kormány segítséget küldjön az olasz forradalom leverésére, s küld is vala, ha ugyanakkor itthon nincs szükség a katonaságra. De az olasz forradalommal egy időben javában dühöngött nálunk a titkos kéz szította lázadás, s ugyanaz a titkos kéz Olaszországba akarta átcsalogatni a mi fiainkat: verjék le az olasz forradalmat s hagyják védtelenül saját hazájukat. Midőn aztán az osztrák haderőnek sikerült leverni az olasz forradalmat, a bécsi udvar belekötött a magyar kormányba. Megvádolta, hogy nem akart segítséget küldeni. Megvádolta, hogy a két ország közös ügyeinek rendezését megakadályozta, holott - mint maga Deák Ferenc mondotta később - azért nem rendezhették, mert „nem engedték tenni”. Hiábavaló volt a magyar kormány részéről a legbecsületesebb szándék, az udvar az olasz forradalom leverésével elég erősnek érezte magát, hogy tartományi állapotba süllyessze hazánkat. A gyenge királlyal elköveztették az első törvényszegést, az általa szentesített törvények megszegését: visszavonta az István nádorra és helytartóra ruházott hatalmat. Az osztrák kormány emlékiratban bizonyíttatta, hogy a királynak nem volt joga szentesíteni a magyar had-, pénz- és kereskedelemügy önállóságát biztosító törvényeket, mivelhogy ez az önállóság Ausztria érdekeibe s a Pragmatica Sanctióba ütközik. Jellasicsot az udvar visszahelyezte báni méltóságába, a horvát országgyűlés diktatori hatalommal ruházta fel, s Radeczky, az olasz forradalom leverője, kétszázezer forintot s kétezer darab fegyvert küldött neki Milánóból. Pénzt, fegyvert és egyenes utasítást kapott a bán, hogy törjön be Magyarországra, s csakugyan be is tört szeptember 11-én negyvenezer főnyi hadsereggel.

Mikor Jellasics betört az országba, akkor már a magyar kormány beadta lemondását, s az országgyűlés az ország dolgainak intézésével Kossuthot, Szemerét és Mészárosot bízta meg. Akkor már Széchenyi elborult elmével a döblingi tébolydában őrlődött: egyedül magát vádolva mindazért, ami bekövetkezett!

15.

A nagy nemzeti tragédiát csaknem egy évvel előzte meg a legnagyobb magyar tragédiájának - első felvonása. Széchenyi forradalmat látott és jövendölt már akkor, mikor az ő eszméin nevelődött nemzet gyorsabb tempóban akarta megvalósítani az ő saját eszméit, s most, hogy az események szédítő gyorsasággal rohantak, kavarogtak, teste, lelke egyszerre elvesztette ellentálló erejét, vért és vért látott mindenütt, s a fényes elme, mely még nem oly rég egy egész nemzetnek világított, hirtelen elborult.

Látta, világosan látta, hogy a nemzet forradalomba sodródik, s tehetetlenül nézte a rohanó áradatot. „Gyakran - írja bizalmas embere, Kovács Lajos - az országgyűlési teremben Kossuth fényes szónoklataira felharsanván a közhelyeslés rengeteg zaja, midőn minden arc az elragadtatás hevétől sugárzott, a gróf fölkelve helyéről, kisietett az erkélyre, mintha szabad levegőt keresne forró agyának nyomása ellen. Kezeit fejéhez szorítva, „Istenem - mondá -, mintha örültek házába jutottam volna, mintha pokoli büvölet üzné velünk gonoszjátékát, hogy vesztünk felett tomboljunk. S ezt senki, de senki nem akarja látni, csak én, szerencsétlen. Ennyi okos és belátó ember mind vak legyen és ne lásson? Nem, nem - nekem örülnék kell lennem!” - „A minisztertanács üléseiből - írja szintén Kovács Lajos - mindig fokozódó levertséggel, betegen láttam hazaérkezni; semmi sem bírta már kétségbeesését enyhíteni. Istenre kértem, vonuljon vissza, ne jöjjön a miniszteri ülésekbe, hol úgy sem használhat már

semmit, magát pedig tönkreteszi. De nem használt kérésem. Benne vagyok, mondá nekem leírhatatlan fájdalommal, és viszem a terhet, míg leroskadok alatta.”

Mikor arról értesült, hogy Kossuth hirtelen megrohanással el akarja foglalni Buda várát, könnyezve mondta Kemény Zsigmondnak: „Ah, én a csillagokból olvasok, vér és vér mindenütt. A testvér a testvért, a népfaj a népfajt fogja mészárolni, örülten, engesztelhetetlenül. Pest odavan. Ah, *az én füstbe ment életem!* Az ég boltozatán lángbetűkkel vonul végig a Kossuth neve, flagellum dei (isten ostora).”

Napról napra nőtt lelkének nyugtalansága, mind mélyebb és mélyebb barázdákat szántott arcán a testet, lelket sorvasztó gond, tépelődés. Fejébe vette, hogy sem az ő élete, sem családjáé nincs biztosságban, s ebbéli félelmében családját Cenkre küldötte. Természetesen, magára maradván, még jobban hatalmukba kerítették a gyötrelmes, emésztő gondolatok. Maguk minisztertársai is tanácsolták, hogy ne járjon el a miniszteri tanácskozásokra, pihenjen, óvja magát az izgalmaktól. „Bárcsak pihenhetnék - sóhajtott fel - s gondolataim rohamaitól menekülhetnék!”

De nem tudott pihenni. Sem nem evett, sem nem aludott, egész éjjel fel s alá szaladgált a szobában, nem volt maradása egy helyben. „Ég minden az agyamban - panaszkodott Kovács Lajosnak -, amint leülni próbálok, pokoli forróságot érzek, mintha agyam lángot vetne!” S néha nekiszaladt a falnak, hogy szétzúzza a koponyáját.

Végre is háziorvosa és bizalmas embere, Almási Balogh Pál közölte a nagy beteggel, hogy el kell utaznia Pestről. Együtt ültek kocsiba szeptember 5-én, s az orvos már útközben meggyőződött, hogy betegét Döblingbe kell kísérenie... A fényes elme elhomályosult. A legnagyobb magyart mint dühöngő örültet kellett Döblingbe szállítani...

A függöny felgördült, s ím előttünk Széchenyi tragédiájának első felvonása. Minden jobb érzésű ember megdöbbenéssel, visszafojtott lélegzettel nézi a megrázó tragédiát, de akadnak hitvány lelkek, melyek nem átalják meggyanúsítani a legnagyobb magyart s megőrülését színlelésnek mondják. Többek közt a *Március 15-ike* című újság is hangot ad a hitvány gyanúnak. És ekkor megszólal Széchenyi legrégebb barátja, Wesselényi Miklós. Az ifjúkori barátokat a politika rég elszakította egymástól, de szívük mélyén megmaradt a régi barátság édes emléke. Mikor Wesselényit pörbe fogták, Széchenyi volt az, ki minden követ megmozgatott, hogy Wesselényit a fogságból megmentse, sőt kezét is csókolt a nádornak, mikor ez megnyugtató ígéretet tett. S íme most Wesselényi az első, a világtalan Wesselényi, ki maga is aggódó lélekkel figyel az események kavarodását, igen, Wesselényi az első, aki a régi jó barát védelmére kel. Lelkének mértéktelen felháborodásával utasítja vissza az aljas gyanúsítást a *Pesti Hírlapban* és a *Kossuth Hírlapjában* közzétett nyilatkozatában.

„Részint vad, részint piszkos érzelmek - így szól a nyilatkozat - szokták az űrt kitölteni, melyet a kebelből elszállott kegyelet hagy hátra. Elhomályosító és szomorú, ha a kegyelet, ezen tevékeny faktora nagy és magasztos tetteknek, a nemzetek kebeléből eltűnik, mert ezáltal a múlt és a jelen közötti legszebb összetartó kötelékek szakasztatnak el, s elszakasztatnak egyúttal azon szálak, melyekkel a múltnak a jövőbe kell átszövődnie. A legszebb jutalma s a legnemesebb rugója az érdemnek vész el ezáltal. A kegyeletnek ily hiánya mutatkozik nálunk újabb időben, sajnos, sokféleképpen s nagymértékben. Reményilem mégis, hogy hazámfiainak többsége még bír elég kegyelettel, hogy mély bosszankodást érezzen azon, ami „Martius 15” lapban Széchenyi Istvánról mondatott. Én, Széchenyinek régi és hű bajtársa, időnként munkatársa is, már jó idő óta véleménykülönbség által voltam tőle elválasztva. A nézet-rokonság köztünk többszörösen megrázkódtatott, de személyes barátságunk, reményilem, soha. Én legalább mindig híven megőriztem keblemben annak érzetét. Csak az fáj mindig, hogy

sem a világ, sem magam előtt nem igazolhattam azt, hogy Széchenyi utóbbi években azon ügyet, melynek oly soká volt előharcosa és személyeket, kik a jó ügynek mindig védői voltak s maradtak, oly kíméletlenül megtámadhatott. Nem titkolom el azon nézetemet, hogy ő a jó ügynek, melynek előbb oly megmérhetetlen sokat használt, utóbb - igaz, hogy még mindig használni vélve - ártott. De ezért eléggé meglakolt. Honához hű szíve megrepedt a hazáérti bánatban. Ezen bánat elfogta őt láttára - az el nem háríthatónak hitt - veszélynek, mely a körülmények szerencsétlen láncolata, pokoli intrikák, többszörösen elhibázott lépések s eszélyesség hiánya által idéztetett fel. Őt a legborzasztóbb csapás érte, s hogy őt érte és éppen most érte, midőn ő egykori erejével és tevékenységével oly sokat használhatott volna, egyúttal nehéz csapás a hazára. Azonban ezen csapás fölötti fájdalom helyett most gúnyos, durva szavakban, a gyanúsítás, a hazugság, a rágalmazás fegyvereivel támadtatik meg. Ha azon újságcikk szerzője valósággal hiszi azt, amit írt, hogy ti. Széchenyi nem beteg, akkor én őt alávaló rágalmazónak nyilvánítom, úgyszintén mindenkit, aki állítani merészelné, hogy Széchenyi képes hazájának ügyét bármikor s kivált a veszély órájában elhagyni, a veszély elől gyáván megfutni, vagy éppen a reakciónak gyalázatos terveit támogatni. Ha azonban a cikk írója azon csapásnak, mely Széchenyit érte, valóságát hiszi, akkor gyalázatos durvaságot követett el, midőn oly szerencsétlenséget gúnyol, mely minden végképp el nem vadult szívben részvétet gerjeszt, melyre úgy társadalmi, mint erkölcsi okokból tiszteletteljes hallgatás takaróját kell teríteni. Hála az égnek, még van remény, hogy hazánk nagy polgárát, testben és lélekben felgyógyulva, rövid időn ismét körünkbe érkezni látandjuk. Addig az ő sorsát minden igaz magyar fájó részvéttel kísérendi; az említett hírlapi cikk ellenében pedig mindenki joggal kiált fel: Szegény oroszlán, mennyire jutottál!”

Wesselényi e nyilatkozata szeptember 12-én jelent meg, s 20-án nyilatkozott az orvos is a hivatalos *Közlönyben*. Ez a nyilatkozat, melyet nagyjában közlök, minden kétséget kizáró módon világítja meg a tragédia első felvonását. „A világrendítő események - írja Almási Balogh Pál - elméjére megrázó hatással voltak, aggodalmi nőttön nőtték, borzasztó sejtelmeket érte keblében, bizalma a magyarok Istenében csökkenni kezdett s a rendíthetetlen hős ingadozni kezdett. Folytonos álmatlan virrasztásai között nem látott ő egyebet, mint rémképeket. És ezen lelki küzdelemhez járult azon gondolat, hogy imádott hazája veszedelmének legfőbb oka ő maga, ő ébresztvén fel a nemzetet százados álmából... Folyó hó 4-én kijelentem, hogy távoznia kell. Nem akarta hinni, hogy beteg. Másnap csakugyan kocsira ült társaságomban, nem határozva még, hová és merre. De alig hagytuk hátunk megett Budát, leszállt, vagyis kiszökött a kocsiból, kijelentvén, hogy nem megy egy tapodtat se, hogy visszatér Pestre, hogy mint miniszter helyét el nem hagyhatja, hogy együtt kíván veszni, ha kell, társaival. Csak erélyes sürgetések után sikerült reábirni, hogy ismét kocsiba üljön. A haladás azonban csak növelé sötét melankóliáját. Szünetlen hazája szerencsétlenségét emlegeté s egész komolysággal fejtegeté, miképp nincs többé menekülés nemzetünkre nézve. Beteg képzeletének tükrében már hazánk fővárosát ellenséges vad csordák által elpusztítva, a század egyik legpompásabb remekművét, a budapesti Lánchidat, a hullámok mélyébe temetve látta stb. Eltorzult arca barázdáin gyakran a kétségbeesés keserű könnyei görgedeznek le - megkísérté őt az öngyilkosság démona is. Számtalanszor nyilvánítá, mily örömmel ölelné a halált, mint ki többé hazájának hasznos tagja már úgy sem lehet. S mi lelki szenvedéseit a legmagasabb fokra emeli, az azon vallásos túlingerültség, mely a szemrehányások keserű fullánkjait mérges nyilakká változtatja. Ily leírhatatlan kínos gyötrelmek közt, többszöri huzakodások és ellenszegülések után s a legdühösb rohamok gyakori kitörései közt, de mégis szerencsésen eljutottunk Döblingbe, hol őt további orvosi felügyelet alá adtam át.”

Az út Döblingig valóban gyötrelmes utazás volt. A beteg, alighogy Budát elhagyták, Vörösvárt kiszökött a kocsiból s oly gyorsan szaladott a földeken át, hogy cselédei alig tudták

utolérni. Nagy nehezen visszavezették a kocsihoz. Akkor Balogh egy rejtegetett tört vett észre a betegnél. Hiába kérte, nem adta át a tört, de becsületszávára fogadta, hogy nem tesz kárt magában. Nála hagyták a tört, s később aztán önként átadta az orvosnak. Esztergomban, ebéd közben, nyugodtan felkelt az asztal mellől, azzal, hogy mindjárt visszajő. De nem jött, s Balogh nyugtalanul sietett utána. A faszorok közt találta meg. Ott állottak a kocsik. Széchenyi a kocsiládából pisztolyt vett ki, agyon akarta magát löni, de hű komornyikja megakadályozta. Az orvos elindult vele sétálni, de a beteg egyszerre megfutamodott s a hajóhídról beleugrott a Dunába. Épp akkor érkezett egy teherhajó, ez csónakot eresztett a vízre s Széchenyit szerencsésen kifogták. „Minő bolondot tettem most! - kiáltott fel a beteg, mikor átöltöztették - hiszen ezek az emberek mind tudják itt, hogy jó úszó vagyok!”

Győrben találkozott a nejevel, ki Bécsbe akarta kísérni, de ő nem engedte. Tovább mentek, de Mosonyba érkezve, ismét kiugrott a kocsiból, kiabálva futott végig a főutcán, hogy ő „ég”, s annyira dühöngött, hogy kezét, lábát meg kellett kötözni törülközőkkel, úgy fektették ágyba. És alig érkezett meg Döblingbe, ott újra kitört rajta a dühöngés, oly nagy mértékben, hogy meg kellett kötözni, mert különben falhoz verte volna a fejét. Több hétig tartott ez a rettenetes állapot. A tébolyházba elhallatszottak az ágyúdörgések, a nagybeteg őrzőjének folyton fokozódott, s csak akkor csillapodott le, midőn a háború zaja, az ágyúk dörgése megszűnt. Mikor csend ült a vidékre, csend ült az ő lelkére is. Fásult csend. Az őrzőjést tompa fásultság váltotta fel. Külsőjét teljesen elhanyagolta, nem olvasott, nem írt, senkit sem akart látni, még nejét és gyermekeit sem. Úgy látszik, a hazai eseményekről nemigen értesült, mert az 1849-50-iki telet elég nyugodtan töltötte, sőt 1850-ben meg is látogatta Bécsben a családját. Ez a látogatás azonban könnyen végzetessé válhatott volna. A beteg figyelmét nem kerülte el, hogy családjára borzasztó hatást tett szenvedő alakja, dült arca. Mindössze egy órát töltött családjának körében, s midőn visszatért a szomorú házba, ágyára dült és sokáig keservesen sírt. „Soha sem lépem át többé a ház küszöbét!” - fogadta ünnepélyesen.

De lassankint gyógyulni kezdett a nagybeteg. A gyógyulás jele volt, hogy érdeklődni kezdett a külvilág dolga iránt. Ápolóitól el-elkérte az újságjukat, egy német néplapot, elolvasta s az olvasottakról beszélgetett az ápolókkal. Majd kedvet kapott a „malmozásra”. Előbb nézte, nézte az ápolók malomjátékát, aztán ő is leült közéjük s játszott velük. Majd okkal-móddal beajánlottak hozzá egy fiatal embert, akivel sakkozhatott. Néha egész éjjel sakkozott, s a fiatal ember csak kora reggel hagyhatta el a tébolyházat. Aztán gyarapodni kezdett a testi ereje is, minek csakhamar bizonyosságát is adta. Egy éjjel a nyitva feledett ajtón besompolygott hozzá egy veszedelmes örült, az alvó Széchenyit fojtogatni kezdte. Széchenyi rémülten ugrott ki az ágyából, megragadta az örültet s kilökte a folyosóra.

Az 1852. évben nevezetes látogatója volt Széchenyinek: Lonovics, az erős magyar lelkű egri érsek, kinek a szabadságharc leverése után szintén el kellett hagyni hazáját, aztán a melki apátságban „vezekelt”, mígnem megengedték, hogy Bécsbe költözzék át. Széchenyi valahogy értesült az érsek bécsi tartózkodásáról, s erős vágyat érzett, hogy kiöntse lelke fájalmát a főpapnak. És Lonovics, amint tudtára adták Széchenyi kívánságát, habozás nélkül rándult Döblingbe, nem törődve azzal, hogy mit szólnak hozzá Bécsben. A nevezetes találkozást Falk Miksa örökítette meg, ki mint fiatal újságíró gyakori látogatója volt Széchenyinek a tébolyházban. „Sokáig tartott - írja Falk - míg Széchenyi csak némileg is uralkodni képes lön érzelmei fölött, hanem akkor aztán lelke egész nagy fájalmát kiönté a nemes barát keblébe. Először is testi szenvedéseit festé le, melyekkel az Isten meglátogatta, hogyan hentereg egész éjeken át álmatlanul ágyán, míg végre a bágyadtság lezárja szeméit. »Ah - sóhajta - akkor nekem is boldog óráim vannak; akkor azt álmodom, mintha *életem álom volna*; mily szép ez és - tevé hozzá komoran - milyen borzasztó rá a fölébredés.« Szívzaggatólag ismédé aztán mindazon önvádakat, melyekkel már évek óta gyötörte magát éjjel-nappal; egy gyermek

megható őszinteségével, ki először térdel le a gyóntatószék előtt, bontá ki e derék pap előtt életének egész képét, azaz jobban mondva, csak annak sötét oldalait, melyeket a betegesen felizgatott kedély sajátos ügyességével ki tudott keresni. Már mint gyermek, atyja tilalmának ellenére, elrontotta fogait a cukorevéssel, ifjú éveit istentelen tombolásban töltötte, s mint férfi, csak hazája romlásán dolgozott. »Nincs hibátlan ember - szólt az érsek megnyugtatólag -, de ön nagy erényekkel is dicsekedhetett, ön mindig jó keresztény volt, jó férj és apa, jó hazafi.« »Nem, nem - viszonzá Széchenyi -, én senkit sem szerettem, sem nőmet és gyermekeimet, sem hazámat, csak magamat; büntetésre méltó önző valék, és szerencsétlenségbe döntöttem nemzetemet, közvetlen és közvetve; én csábítottam Wesselényit a politikai pályára; az én rábeszélésemre lépett Batthyány ugyane pályára; buzgón közreműködtem Kossuth megkegyelmeztetésében; amit ők tettek, közvetve az én művem is. Hogy mindnyájan segítettek a hazát szerencsétlenné tenni s amellet maguk is szerencsétlenné lettek, az mind az én lelkemet terheli. Halálom által akartam mindezért megbűnhődni; a Dunába ugrottam, de az is önzés műve volt, mert jól tudtam, hogy nagy a májam és nem könnyen merülök el.«

Ily hangon folytatá Széchenyi sokáig, önmagát ostorozva s a bűnök tömegét halmozva egymásra, hogy azzal saját fejét agyonnyomja. Az Istenben bízó kedély meggyőző erejével, a hű barát jóltevő melegségével, a saját tanától bensőleg áthatott pap magasztos nyugalomával vigasztalá Lonovics a fájdalomba merült grófot, s emlékezteté őt az isteni irgalmasság végtelenségére. »Nem, nem - szakítá félbe Széchenyi csüggedten -, ennyi bünt az Isten sem bocsáthat meg.« »Ez a kevélység szava - viszonzá Lonovics komolyan -, kevélység volna egy halandónak azt hinni, hogy ő egymaga tetszése szerint s a Gondviselés akarata ellen irányozhatta milliók sorsát; kevélység volna azt hinni, hogy az ő bűnei nagyobbak, mint az egész világiéi, melyeket az Üdvözítő magára vett s vérével megváltott.«

Minél tovább beszélt az érsek, annál észrevehetőbben megnyugodott Széchenyi; végre úgy látszott, a vihar lecsillapult lelkében. Oly pillantással, melyből leírhatatlan mély hála nyilatkozott s anélkül, hogy egy szót szóló volna, szívéhez szorítá a nemes pap kezét. Lassankint más térre vezeté Lonovics a beteg szellemét s oly nyugalommal, oly tiszta és éles ésszel, mire egy órával előbb még nem tartotta volna őt képesnek az ember, beszélt most Széchenyi Magyarország ügyeiről, s a két híres férfi derülten és bizalmasan cserélé ki eszméit, mintha az 1848-ik év nem is létezett volna, mintha most is még Pozsonyban ülnének a gróf termeiben, miként a negyvenes években oly gyakran ültek ott.”

Az érsek e látogatásának rendkívül jótékony hatása volt Széchenyire, s valóképpen e látogatással kezdődött lelki gyógyulása. Most már mások látogatását is fogadta, s amint ennek híre ment, sűrűn keresték fel tisztelői. Élénken érdeklődött a külső világ dolgai iránt, megrendelt nemcsak minden Magyarországon megjelenő újságot és könyvet, de a külföldön megjelenő nevezetesebb könyveket is, s okkal-móddal megszerezte azokat is, melyeknek árusítása Ausztriában tiltva volt. A látogatók csudálkozva s természetesen nagy örömmel tapasztalták, hogy a legnagyobb magyar szelleme oly eleven, mint volt néhány év előtt, s az olvasottakról és hallottakról helyes, találó véleményeket mondott. Nem mozdult ki a döblingi tébolyházból, s mégis tájékozva volt a nevezetesebb közérdekű eseményekről. Tűrhető volt testi állapota is, jóllehet a szabad levegőn nem mozgott. Egyszer-kétszer lecsalták a fiai a kertbe, de nem volt ott maradása. Szorongás, aggódás fogta el, és sietett vissza lakásába. Ott aztán az ötszobás lakásban végezte az orvos által rámért rendes sétát: a fél német mérföldet. Reggelenként kinyitotta mind az öt szoba ablakát, s kiszámítván, hogy hányszor kell végigmérnie az öt szobát, pontosan megtette a fél mérföld utat. Hogy kopasz feje meg ne hűljön, színes papirosból apró kerek sapkákat készített, s ezeket az ő „bolond süvegjeit” - amint azokat tréfásan nevezte - viselte felváltva. Ha nem volt látogatója, vagy nem olvasott, elévette fuvoláját, melyen mély érzéssel játszott, s hosszan, sokáig elábrándozott a fuvola lágy

hangjai mellett. Nagyobb gondot kezdett fordítani a ruhájára is. Rendszerint bő pantalon, török cipőt s magyar szabású kabátot viselt, s ha felesége vagy más előkelő vendég ebédelt nála, sötét violaszín bársony kabátot vett magára.

Minden jel arra vallott, hogy a legnagyobb magyar nemsokáig lesz a döblingi ház szomorú lakója, s ép testtel és ép lélekkel tér vissza övéihez. Így lesz, bizonyára így lesz, ha köröskörül be nem borul vala a magyar ég. De Világos után beborult a magyar ég, a nemzet jobbjai vagy vértanúhalált haltak, vagy börtönben sínylődtek, vagy idegen földön várták s amennyire tehették, munkálták is az újabb felvirradást. A Bach-rendszer kegyetlenül fojtogatta a nemzetet, szívta a véré, s nem csoda, ha csüggettség nehezedett a lelkekre: vége a magyaroknak, vége! A döblingi ház lakójának hiteles értesülései voltak mindarról, ami az országban történik, s újraéledett szelleme, mint egykor, nem tudott pihenni, folyton hazája sorsával foglalkozott. Itt, ebben a szomorú házban merült fel a terv, mikor a fiatal császár és felesége (1857) a magyarországi körútra készülődött, hogy közvetlen a császárnak átnyújtandó írásban kell feltárni az ország szomorú állapotát s kérni az alkotmány helyreállítását. A petíció elkészült, elsőnek Scitovszky hercegprímás írta alá, aztán aláírták arisztokraták, jó nevű hazafiak, földbirtokosok, kereskedők, iparosok. Ám a petíciót nem nyújthatták át a császárnak, ellenben a magyarországi körutazás után megjelent egy *Rückblick* (Visszapillantás) című röpirat, mely valóságos dicshimnusz volt a Bach-rendszernek. A röpirat Széchenyinek is a kezébe került. Attól a pillanattól kezdve, hogy a hazugságokkal teljes könyvet olvasta, nem volt nyugodalma, míg méltó választ nem ad reá. És 1858 végén megjelent egy ötszáz oldalas könyv Londonban - Széchenyi tollából. Természetesen névtelenül, de mindenki tudta, ki csak néhány sort olvasott, hogy ez a könyv Széchenyi nagy szellemének szülöttje. A könyv németül jelent meg, e cím alatt: „*Ein Blick auf den anonymen Rückblick, welcher für einen vertrauten Kreis in verhältnissmäßig wenigen Exemplaren im Monate Oktober 1857 in Wien erschienen, von einem Ungarn*”. (Pillantás a névtelen visszapillantásra, mely egy bizalmas kör részére aránylag kevés példányban, 1857 október havában jelent meg Bécsben, egy magyartól.)

„E könyvben - írja Falk Miksa - a Bach-rendszer nem vesszőkkel, hanem igazán skorpiókkal korbácsoltatik; a sugalmazott *Rückblick*nek minden sora irgalmatlanul széttagoltatik, s mikor az öndicsekvés ily módon megsemmisítve a földön fetreng, akkor Széchenyi a legsúlyosabb vádak egész halmazát gördíti rá, melyeket mindenfelől száz apró meg nagy ténnyel körülsáncol, mintha jó erősen akarná így támogatni, nehogy valamiképpen ledöntethessenek. A dolgokról aztán rögtön áttért a személyekre, s elkeseredettsége itt nem ismer semmi határt; még ott is, hol eléggé erős kifejezést talált volna közelében, szándékosan odább megy, hogy még erősebbet keressen; számtalanszor megforgatja a kést a sebben, hogy ellenfele meg ne kíméltessék ama kínok legcsekélyebb részétől sem, melyeket okozni képes neki. Nevezetesen, de lélektanilag könnyen megmagyarázható, hogy a harag ily féktelen kitöréseit, melyek valamit tartalmaznak magukban a bibliai átkok borzasztó hatalmából, majd mindig a leglágyabb, legérzelemdúsabb, mély fájdalomtól s leírhatatlan benső érzéstől áthatott helyek követik, melyeknek kíséretében aztán amazok annál hatalmasabban hatnak. Ezen, csak lazán egybefüggő rapszodiák majd mindegyike könnyű tréfa s könnyedén csapongó humor hangján kezdődik, s ez előhadat helyel-közzel meglehetősen durva, finom fülnek szokatlanul hangzó tréfák környékeznek; de minél mélyebbre hat Széchenyi tárgyába, annál komolyabbá válik; mindegyre bágyadtábban pillantgat aztán a humor »nevető« szeme, mindegyre jobban elhomályosul a »síró« szem, s mindegyre dúsabban ömlenek forró, keserű könnyei. E fájdalom közepette, miután - mint a színész Hamletben - »annyira belejött a dologba«, hogy a szíve majd megszakadt rajta, Széchenyi hirtelen megfordul mindezen bajok okozói ellen, hogy a gúny és átkok árja alatt megfojtsa őket. Hazája ellenségeinek nem ad kegyelmet, valamint azok sem adtak hazájának...”

Kecskeméthy Aurél, ki úgyszólván mindennapos látogatója volt Széchenyinek a döblingi szomorú házban, s ki könyvben írta meg a legnagyobb magyar döblingi életét, többi közt ezt írja Széchenyi könyvéről: „Sokaknak ma is úgy látszik, hogy azon munka nem volt a nagy Széchenyi Istvánhoz méltó. Igaz, hogy nem volt valami méltóságos modorban tartott, s ennyiben megőszült államférfihoz és bölcshez nem illő munka. Jellemzése azonban mégsem oly könnyű vagy egyszerű. Mindenesetre csak egyoldalúság volna azt ítélni róla, hogy Széchenyit lealázó s vele semmi szellemi rokonságban nem levő mű volt! Ki azt átlapozá, a legkülönneműbb benyomásokon ment keresztül. Helyenkint magasztosan komoly a könyv hangulata, nemes érzelmekre hevült, a jog szentségétől áthatott, vagy a hazát ért méltatlanságok fölött haragra gyúlt kebel nyilatkozik néhol, de még mérsékletre képesen. Másutt elemzése a legapróbb vonásokig szétszedte a Bach-kormány tízévi munkálkodását... Ez nem egységes könyv, hanem egyes naplólevelek; egy kedélybeteg kétségbeesésének és haragjának kiáradása, amint azt napról napra magának feljegyzé; aforisztikus, össze nem függő, szeszélyes, szellemdús és élces; szomorú és unalmas, mély elméjű és selejtes, arisztokratikus és plebejus; eszélyesen számított és megfontolatlan, szóval minden oldalon más jellemű. De alapeszméje - gyűlölet a szisztéma (a rendszer) és annak látszólagos képviselői ellen -, ezen vörös fonál húzódik át az egészen s tartja össze a laza leveleket.”

Gyulai Pál szerint „mindazok az általa ez időben kiadott röpiratok nem méltók az ő alkotó szelleméhez. Lángesze csak *Blickjében* nyilatkozik, a humor és szatíra e rettentő vegyületében, mely egészen illett kedélyállapotához. Ily munkát csak egy mélyen szerető és gyűlölő szív, egy zseniális lélek kétségbeesése teremthet. Itt minden, mi Széchenyi lelkében beteg elem volt, táplálhatta, fokozhatta teremtő erejét. Pedig csak ilyen munka illett egy kétségbeesett államférfiúhoz, egy önkínzó hazafihoz, egy megzavarodott bölcshez, minő Széchenyi volt”.

Széchenyi soha sem vallotta meg senkinek, hogy ő a könyv szerzője, sőt sületlennek, póriasnak, gonosznak mondotta az ő társaságában, de, természetesen, nemcsak a társasága, minden magyar ember tudta, hogy senki más nem írta, nem írhatta a könyvet, egyedül Széchenyi. Ellenben a bécsi körökben csak később jöttek rá, hogy a híres könyv, mely országvilág előtt neveltségessé tette a *Rückblicket*, a döblingi szomorú házban íródott... Soha talán még államférfiút úgy ki nem pellengéreztek, mint ahogy Széchenyi Bachot kipellengérezte; Bachot, ki negyvennyolcban a népet a Burg ellen vezette, s ím a szabadsághősből a bécsi udvar mindenre kész szolgája lett. A megbélyegző, kicsúfoló titulusokban kifogyhatatlan Széchenyi. Minduntalan ismétli teljes címét: Excellenz Baron, Minister und Favorit. De a favorit (a kegyenc) roppant enyhe jelző, jönnek különbek: parvenü (jöttment), Tartuffe (kétszínű), Paravent (az uralkodó és népe közé tolakodó), Kameleon (színváltó), magyarfaló, igaztalan, szívtelen, gyalázatos, vak és részeg (már ti. lelkileg), torlaszhős, szemtelen, bankócsináló, piszkoskezű stb. stb.

Mindezek bizony nem egy államférfi, nem egy bölcs tollára való szavak, de érdemelt-e kíméletet az az ember, ki szabadsághősből egy szabad nemzet lelketlen elnyomója lett, s tetejébe nem átallotta a világ előtt eldicsekedni Magyarország boldogságával, megelégedettségével!?

Széchenyi könyvének óriási volt a hatása. Arról nem is beszélve, hogy Magyarországon sokan lemásolták s úgy terjesztették, a bécsi felsőbb körökben csak úgy falták a könyvet, s a „torlaszhős” alatt recsegni-ropogni kezdett a szék. Egy év múlva megbukott Bach, s ebben a bukásban, ennek előkészítésében oroszlánrésze volt a Széchenyi könyvének, melynek súlyos igazságait lehetetlen volt megcáfolni.

Széchenyi teljesen visszanyerte szellemének épségét. Ha mégis el nem hagyta Döblinget, ennek alig lehet más magyarázata, mint vagy fogadalom tartotta ott, hogy élve el nem hagyja a házat, vagy nem látta elérkezettnek az időt, hogy visszatérjen a közélet mezejére, hol csak vezéri szerep lett volna hozzá méltó. Ám az első lépésnél feltétlenül összeütközik az abszolút hatalommal, s míg a tébolyházban hihető volt, hogy nem bántják, a tébolyházon kívül bizonyára nem számíthatott volna kíméletre. Sőt csakhamar meggyőződhetett, hogy többé már a tébolyház sem biztos menedék. A bécsi rendőrség, ha későn is, megtudta, hogy a *Blick*nek Széchenyi a szerzője s 1860. március 3-án motozást tartottak Széchenyinél s azoknál az ismerőseinél, kik sűrűbben érintkeztek vele. Mintegy huszonnégy tisztviselő és rendőr hajtattott ki bérkocsikon Döblingbe, s körülvették a tébolyházat, mint valami várat.

„Reggel hét órakor - írja Falk s itt át is adom a szót neki, mint az utolsó napok hiteles krónikásának - belépett Széchenyihez az azóta már elhalálozott Felsenthal rendőrtanácsos, az expedíció vezére; a grófot már íróasztalánál találta. Széchenyi őt előkelő gavallér módjára fogadta; udvarias, előzékeny volt, de egy pillanatig sem engedte a rendőrtanácsos urat megfélemlíteni arról, kivel van dolga. Mikor Felsenthal úr a könyvtárt akarta megvizsgálni, Széchenyi kedélyesen vállára tette kezét, mondván:

- Édes uram, ön bizonyosan tiltott könyveket keres itt; ne fáradozzon az úr ezen könyvek megvizsgálásával, előre kijelentem, hogy ezek egytől egyig tiltott könyvek, mert amit az önök cenzúrája megenged, az sokkal haszontalanabb, hogysen én ilyesmire pénzemem költeném.

Csak egyszer esett meg, hogy Széchenyi majd elvesztette lelke nyugalma. A tanácsos úr egy dobozhoz nyúlt, melyet ki akart nyitni; zárva volt. A kulcsot kérte; Széchenyi nem találta.

- Úgy - vélte Felsenthal udvariaskodó mosollyal - a dobozt, fájdalom, erőszakkal kell kinyitni.

- Azt nem teszik - szólt Széchenyi -, ez a doboz emlék nőmtől s biztosítom önt, hogy nincs benne semmi.

Széchenyi itt egy pillanatig megállt; remélte, hogy szava, Széchenyi István gróf, a cs. kir. kamarás és titkos tanácsos szava minden további kételkedést elhárít, hanem a tanácsos úr még mindig kezében tartotta a dobozt.

- Vigye magával - viszonzá erre Széchenyi oly hangon, mely Felsenthal úrnak is kissé különösnek tűnhetett föl, mert megütődve tekintett föl -, nyitassa ki annak rendje-módja szerint, természetesen az én költségemre - tevé hozzá keserű mosollyal Széchenyi, s a rendőrtanácsos csakugyan el is vitte.

E kis intermezzót leszámítva, Széchenyi dicsérte Felsenthal magaviseletét, hogy tökéletesen illedelmes és tiszteletteljes volt; természetesen, hogy másforma magaviseletet nem is tűrt volna Széchenyi; vén oroszán volt ugyan, de még mindig oroszán!

Valami három óra múlva vége volt a házmotozásnak; sokat elvittek s alig adták vissza egy kis részét évek múlva, s csakis a család határozott kérésére. Az első percben úgy látszott, Széchenyi nem helyez semmi fontosságot ez ügyre; csak miután sokáig gondolkozott fölötte, kezdett nyugtalanodni. Az eseménynek híre futott a városban, s természetesen egy csoport nagyítással megtoldva beszélték; ezek a hírek aztán megint visszakerültek Döblingbe, és Széchenyit mindinkább növekvő aggodalommal tölték el. Különösen elszörnyedt azon hírre, hogy a kormány egy nagy összeesküvésnek jött nyomába, minden szála kezében van már, s a húsvét hetében számos magyar mágnást elfognak.

Március 3-ika után néhány napra Lonovics érsekkel Széchenyihez valék híva ebédre, kissé korábban jöttem, és Széchenyit a leglevertebben találtam; nem titkolta, hogy a rendőri látogatás búsítja. Azzal akartam megnyugtatni, hogy hiszen ő maga legjobban tudja, hogy semmi kompromittálót nem találtak nála s nem is találhattak.

Édes barátom - viszonzá keserűen -, ahol a rendőrség oly élat-val kutat, ott találni akar valamit, s ahol találni akar, ott talál is, sőt találnia kell, másképp blamírozva volna, s ön jól tudja, hogy egy hatóságnak nem szabad blamírozni magát.

Később, mikor Lonovics megjött, amennyire lehetett, megnyugodott Széchenyi, sőt az asztalnál jóformán vidámnak is látszott; de én láttam rajta, mennyi önuralmába kerül e vidámság.

Ez idő tájt kezdődik Széchenyi döblingi tartózkodásának harmadik stádiuma: a visszaesés, ama beteges állapot lassankinti visszatérése, mely őt először vitte oda. Szerencsétlenségére tizenketted napra a döblingi házmotózás után bekövetkeztek az ismeretes márciusi események Pesten; nagyszerű népdemonstráció történt, a katonaság lőtt, egy fiatal ember elesett, s temetése csak növelte az elkeseredést. A protestáns pátens sem hagyta nyugodni a kedélyeket és mérsékelt férfiak is megdöbbenve tekintettek föl, mikor hallották, hogy még a konzervatív Zsedényi udvari tanácsos is, ki pedig a kormányt mindenkor és önfeláldozóan szolgálta, elzárattott. Nem szükséges leírnom a benyomást, mit mind e hírek Döblingben tettek, s kiemelnem a helyzetnek az 1848-ikival való hasonlatosságát. Szemlátomást rosszabbult Széchenyi testi, lelki egészsége; szívdobogásai gyakrabban jelentkeztek, folyvást szótlanabb lón, s majd mit sem evett már.

Hogy mi ment ezalatt végbe lelkében, arról egy kis eset tanúskodhatik. Széchenyi utolsó szobájában több furcsa kinézésű bútor közt egy hosszú, fekete láda is volt, melyet Széchenyi nem tudom már mi célra készíttetett. Itt ültünk egyszer még néhány látogatóval. A napi beszéd tárgyát akkor Schmidt rablógyilkos merénye képezte, ki urát, Hurzot az irodában meggyilkolta, holttestét szétvagdalta s egy ládába rakva e felirattal: »Delicatessen«, Galíciába szállíttatta. A mi társaságunk is ez esetről beszélgetett, amint a jelen voltak egyike, ki történetesen ama fekete ládára pillantott, nevetve felkiáltott:

Igazán, ez is itt úgy néz ki, mint valami Hurz-féle láda.

Széchenyi kissé összeresztent, de egy szót sem szólt. Másnap ugyanazon szobában járkáltunk föl s alá; amint ama ládához értünk, Széchenyi visszaborzadt s mormogá:

- Hallja, az ugyan ostoba élc volt tegnap X-től, amit a Hurz-féle ládáról mondott.

Én nem azon borzadtam meg, amit Széchenyi mondott, hanem azon, amit gondolhatott. Ezt megelőzőleg, mikor egyszer ismét személyes biztonsága iránt aggódott, megjegyeztem, hogy nemigen követik el azt az oktalanságot, miszerint perbe fogják Széchenyit most a Magyarországon uralkodó izgatottság mellett.

- Igen, igen - mondá -, abban igaza van önnek, hanem *éppen azért félek valami sokkal rosszabbtól.*

E komor gondolatok új táplálékot nyertek egy szomorú eset által, mely Széchenyit lelke mélyéig megrendíté. Ebédre hívta testi-lelki barátját, báró Jósikát; szarvasgombát tálaltak föl, mit Széchenyi azelőtt különösen szeretett; most gyöngé emésztőtehetsége miatt ez élvezetről is le kelle mondania. Nem nyúlt hozzá a szarvasgombához, míg vendége derekasan hozzálátott. Alig ért haza Jósika, panaszkodott, hogy rosszul van, lefeküdt s pár nap múlva meghalt. Széchenyi vigasztalhatatlan volt a hú barát elvesztése felett, s mélyen megzavarodott lelke ez esetből is csak a legkomorabb kombinációkat szötte.

Bizonyára elengedi az olvasó, hogy tovább rajzoljam, miként nőtt napról napra Széchenyi betegsége a haza, valamint saját ügyeinek rosszra fordultával. Március vége felé Széchenyi Thierry rendőrminiszterhez írt az említett doboz végett s kérte, hogy adják vissza; egyúttal meghívta a miniszter urat látogatásra. Április elején megkapta Széchenyi a dobozt egy levél kíséretében, melyben Thierry a meghívást visszautasítja s többi közt e szerencsétlen frázist is használja: „A tébolyda megszűnt excellenciádra nézve menhely lenni.” Ez igen finom diplomatikus hangzású lehetett, hanem a miniszter úr nyilván elfeledte, hogy oly kedélybeteg öreg ember, mint Széchenyi, ily sokféleképp magyarázható kifejezésnek mindenesetre a legrosszabb értelmet fogja adni. S úgy is volt. E perctől kezdve Széchenyi egész lényében még a nem avatott szem által külsőleg is észlelhető változás állott be; nem dühöngött s nem jajgatott, mint Döblingbe érkeztek; némán merengett maga elé, s ez még aggasztóbb színben tüntette fel állapotát. Nagycsütörtökön este utolszor voltam Hopf kanonokkal Széchenyiné; feltűnően szeretetteljesen, csaknem, mondhatnék, gyöngéden bánt velünk, s elolvasta nekünk, nem tudom már hányadszor, Thierry báró levelét; egyébről, mint a házmotózásról s annak netán lehetséges következményeiről sehogy sem beszélhattunk. Bármily szívesen időztem is egyébként e szobákban, bármily jól éreztem is itt magamat, ez este alig állhattam ki, mintha e különben oly barátságos szobák levegőjében valami tikkasztó hőség uralkodott volna. Tíz óra után báró Babarczy alezredes jött s mi elbúcsúztunk. Széchenyi az utolsó előtti szoba küszöbéig kísért ki, ott megállt s utánunk nézett. Az előszoba ajtajánál még egyszer megfordultunk. Még most is látom, amint ott állt, fájdalmas mosollyal ajkain; a szoba tetejéről lefüggő lámpa megvilágította sápadt arcát és - nem tudom, jól láttam-e, vagy csak felhevült képzeletem játéka volt - a bozontos szemöldöktől árnyékolt szemekben két nagy könnyecsepp rezgett.

- Adieu, kedveseim! - kiáltott utánunk, aztán megfordult s - utolszor láttuk volt.

Másnap már semmit sem evett, amint az ételt fölhoradták, egyik inasát, az öreg, hűséges Brachot maga mellé ültette az asztalhoz, s a másikhoz így szólt:

- Ma örömet szerzünk a mi öregünknek; én megvendégelem őt, s ön felszolgál neki.

Az öreg szolga nem tudta, hová legyen e kitüntetés miatt; hiába ellenkezett, Széchenyi nem engedett s folyton csak azt mondta:

- Megérdemelte azért, amit velem tett.

Nagyszombaton alig hangzott egy szó is ajkairól. Titkárát, Kisst, aki estefelé jött, kérte, hogy sakkozzék vele. A játék - ámbár Széchenyi már délelőtt is játszott pár órát Zichy Géza gróffal - 7 órától 10-ig eltartott, és Kiss, aki maga is kitűnő sakkjátész volt, távozás közben még mondá a cselédeknek, ilyen mesterileg, mint ma este, régóta nem látta már a gróft játszani. Most jó éjt kívánt Széchenyi a két inasnak, az öreg Brach szokás szerint kivitte a lámpát a hálósobából az előszobába, s a két inas, miután az előszoba ajtaját kívülről bezárta s a kulcsot zsebre dugta, aludni ment. Egy kis ideig hallották a gróft föl s alá járni, aztán minden csendes lett.

Következő reggel - húsvétvasárnap volt - kinyitotta a két inas szokott időben az előszoba ajtaját; senkit sem láttak, a hálósoba ajtaja zárva volt; zörgettek, eleinte csendesen, aztán hangosabban, semmi hang, pedig a gróft ez órában már évek óta mindig ébren találták. Leírhatatlan ijedtség szállta meg a jó embereket, dr. Goldbergért szaladtak s ezzel mentek be a hálósobába. Mily irtózatos látvány! A karszékében, fuvolája oldala mellett, ült Széchenyi, teljesen felöltözve szétzúzott koponyával; jobbájával még a pisztolyt szorította, mellyel a borzasztó tettét végrehajtotta. Senki sem hallotta a lövést, csak egy beteg, kinek hálósobája

Széchenyié alatt volt, állította, hogy ő hallott éjfél tájban fönt tompa hangot, mintha a földre esett volna valami.

Hogyan jutott Széchenyi a pisztolyhoz, ez mai napig is talány előttem. Március 3-ika előtt megvolt-e már neki? Hogyan került el akkor a rendőrhivatalnokok figyelmét? Ha még akkor nem volt meg, hogyan szerezhette meg később, mikor zavart kedélyállapota azon nap óta az intézet orvosai előtt ismert volt, s ennek következtében ismételt értekezések is tartattak köztük s a gróf családja közt?!

Két nappal utóbb könnyező szemmel s kimondhatatlan fájdalmas szívvel álltuk körül, hú tisztelőinek kis csapata az elfeledhetetlen koporsóját a döblingi kis plébániatemplomban. Alig bírtuk még fölfogni, hogy valóban eltávozott közülünk, hogy soha, soha nem látjuk őt többé. Hanem mikor a pap eléneklé, »requiescat in pace!«, akkor eszünkbe jutott mindaz, amit szenvedett, hogy idelent nem találhatta föl soha a nyugalmat, melyre beteg szívének oly nagy szüksége volt, s néma áhítattal rebegtük:

- Az Úr adta, az Úr el is vette, legyen áldott örökké szent neve...

Magyarországon a borzasztó esemény oly benyomást tett, melyet le nem írhatni. Az első percben nem is akarták elhinni, hogy »a legnagyobb magyar« valóban meghalt, s mikor ez iránt nem lehetett többé kétség, a hitetlenség egyszerre más irányt vett: nem akarták elhinni, hogy öngyilkosság vetett véget Széchenyi életének.

E gyanú újabb tápot nyert egy csoport valóban tragikus eset által, melyek többé-kevésbé összefüggtek Széchenyi halálával. Az öreg Brach pár nap múlva gutaütésben halt meg; hasonló sors érte csaknem egyidejűleg dr. Görgent, az intézet igazgatóját; Széchenyi titkára, Kiss, a gróf öngyilkosságának hírére megőrült s nemsokára borzasztó halállal múlt ki; valamint fél évvel utóbb dr. Goldberg is (az intézet orvosa) agyonlőtte magát. Erre valóban megfagy a vér ereinkben; sötét, gyászos végzet vonult át e házon; de aki Széchenyit 1860. április első napjaiban látta, aki hallotta, hogy folyvást csak a lélek halhatatlansága s azon kérdés fölött töprengett: vajon vannak-e esetek, hol az öngyilkosság nem bűn, az egy percig sem kételkedik, hogy Széchenyi valóban önkézével vetett véget életének.”

17.

Azt a mély megdöbbenést, mit a legnagyobb magyar halála keltett országszerte, az akkor élő legnagyobb magyar költő, Arany János fejezte ki leghívebben *Széchenyi emlékezete* című költeményében. Hallani véljük a megdöbben, kétségbeesett nemzet zokogását a költő e soraiban:

Egy szó nyilallott a hazán keresztül,
Egy röpke szóban annyi fájdalom;
Éreztük, amint a föld szíve rezdül
És átvonaglik róna, völgy, halom.
Az első hír, midőn a szót kimondta,
önnön hangjától visszadöbbene;
Az első rémület kétségbevonta:
Van-é még a magyarnak istene.

Gyászba borult az egész ország. Nők, férfiak, gyermekek gyászruhát öltöttek, hat heti gyászt viseltek hazaszerte. Egy párt, egy felekezet volt a nemzet a gyász napjaiban, minden templom harangja siratta a legnagyobb magyart.

A feltámadás ünnepének reggelén (április 8.) találták halva, szétroncsolt fővel a legnagyobb magyart, s április 12-én helyezték örök nyugalomra a cenki sírboltban. Még az osztrák lapok is őszinte megilletődés hangján írtak a legnagyobb magyar haláláról, meghajtották zászlaikat a nagy ember emléke előtt.

Maholnap ötven esztendeje, hogy lejátszódott Széchenyi tragédiájának utolsó felvonása, s az idő nemhogy emésztene, de folyton növeli a magyar nemzet háláját, kegyeletét. Mint a mindennapi imádságnak, oly eleven szükségét érzi lelkünk az ő életével, az ő emlékével való foglalkozást. Bármerre járunk ebben az országban, mindenütt látjuk e nagy elme és nagy szív munkájának nyomát. Látjuk alkotásaiban, látjuk az ő eszméi nyomán épült intézményekben, s látjuk különösképpen magában az egységessé lett magyar nemzetben, az erős nemzeti öntudatban, a művelődésre, haladásra való komoly törekvésben: mind ennek a legnagyobb magyar volt indítója, ébresztője, hű ápolója. Ami ellentmondást mutat pályájának kezdete, dereka és utolsó fejezete: a testi s lelki bajokkal szüntelen viaskodó ember természetszerű aggodalma, félelme, rettegése az a hirtelen való átalakulással járható nemzeti katasztrófától. A katasztrófa be is következett, de a nemzet, bár egy nagy idegen hatalom segítségével leveretett, mégis erősebb volt, mint azt Széchenyi tépelődő lelke hívé, s ma már alig van kétség afelől, hogy a nemzetnek szüksége volt a szörnyű megpróbáltatásra: így nyílt alkalma megmutatni az egész világnak az ő életerejét, nagy állami és nemzeti feladatok végzésére való hivatottságát.

Széchenyi abbeli jóslata, hogy a nemzet forradalomba keveredik, teljesült, de nem abbeli jóslata, hogy e forradalom elsöpri Árpád nemzetét. Ám hogy ez utóbbi jóslata nem teljesült, ebben fő érdeme van Széchenyinek: ő volt az első, ki felébresztette a magyarban a nemzeti öntudatot, ő vetette meg a fundamentumot, melyen annyi vész és vihar, annyi ármány ellenére felépült a magyar nemzeti állam erős épülete.

Senkire jobban nem illik Arany János gyönyörű strófája, mely mindig felcsendül lelkünkben, valahányszor Reá gondolunk s valahányszor egy nagy ember emlékezetét ünnepeljük:

Nem hal meg az, ki milliókra költi
Dús élte kincsét, ámbár napja múlt;
Hanem lerásván, ami benne földi,
Egy éltető *eszmévé* finomúl,
Mely fennmarad s nőttön nő tiszta fénye,
Amint időben, térben távozik;
Melyhez tekint fel az utód erénye:
Óhajt, remél, hisz és imádkozik.

Valóban, a legnagyobb magyar egy *éltető eszmévé* finomult, melynek nőttön nő tiszta fénye. Míg élt, századokkal vitte előbbre nemzetét, s halálával csak földi része múlt el, mint éltető eszme itt él közöttünk, szakadatlan serény munkára serkent, izgat; munkára, melynek sohasem lesz vége s ne is legyen, mert a munka: élet.

-oOo-